प्रवेश सं० ——— विषय धर्मशास्त्रम् क्रम सं० ———

नाम धर्मनिर्णयः ग्रन्थकार वेदान्तवागीशभट्टाचार्यः

13683

पत्र सं० १-१२८

श्लोक सं० ——— अक्षर सं० (पंक्तौ) ४० पंक्ति सं० (पृष्ठे) ९

आकार: १०.५" × ४.८" लिपि दे० ना० आधार का०

वि० विवरणम् पू० ———

पी० एस० यू० पी०--८८ एम० सी० ई०--१९५१--५०,००० आ० ७३२७

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१२

धर्मनिर्णय by [illegible]
महाराज

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥गणेशानंनमस्कृत्यसिद्धिबुद्धीश्वरंविभुं॥विघ्नध्वंसीविनाशायशंभुसूनुमहंभजे॥१॥
लिंदुमाधवमनंतगुणंप्रसन्नंदेवंसुरेंद्रकमलानतपादपद्मं॥चक्रप्रियंकमलजन्मनवौविधत्रःस्याद्वि
रोधमवलंबायतःप्रसादं॥२॥वेदांतदुग्धकलितावतारंनारायणंमुनिवरंजगद्गुरुं तं॥मोहांधका
पतनात्कृपयामहत्यावंदेगुरुंश्रुतिशिरोवचनाधियोहं॥३॥आस्थातांतुविभुतेःसर्वैनामाशिवपुरीति
श्रियाधामसदानंदजनसेवितमंदिरा॥४॥कालिंदजह्नुकन्याभ्यांभूषितेयापुरीशुभा।दक्षिणोत्तरदेशाभ्या
स्थिताभ्यांमहानिशा॥५॥यत्रतावदभूद्राजामेदिनीमल्लसंज्ञितः।अन्नदानादिधर्माणामनुष्ठानात्कारि
॥६॥तस्यासूनुरभूद्यत्रमानसिंहोमहामतिः।रिपून्नाराचसंपातैःस्वशरण्यांश्चकारयः॥७॥प्रताप
सपत्नोधर्मात्माविष्णुपादांबुजप्रियः।मल्लःकल्याणपूर्वोयोमानसिंहतनूद्भवः॥८॥यस्याज्ञानतःश्रु
निलयेकुंडलाचयभूषणं।मल्लात्कल्याणपूर्वाद्यःकल्पवृक्षइवांबुधेः॥९॥श्रुतिकीर्तिर्विभा

त्यषगोपालोबलिनांवरः॥योनत्वानुपपन्नश्चरामकृष्णपदांबुजं॥१०॥नारायणसरस्वत्याःप
दपंकेरुहद्वयं।द्विजआराध्यवेदांतवागीश्वरसमाह्वयः॥११॥अभूच्चिंतामणिःकाश्यांब्रह्म
विद्याविशारदः।दामोदरतनूजोयोवृद्धनागरजातिभूः॥१२॥यशोसेनिर्णयग्रंथंधर्मायचयशो
निधिं।नत्वागीश्सुखेनैवगोपालेशोन्यरूपतः॥१३॥ननुग्रंथकरणफलत्वंयशसोनसंभव
तितस्यसुखदुःखाभावेतरत्वाभावात्इतिचेत्नअन्वयव्यतिरेकाभ्यांसुखसाधनत्वोपल
ब्धेनवाकेषांचफलत्वश्रवणेनयशोपितस्यफलत्वसंभवात् तथाहि पाज्ञवल्क्यस्मृतौस.।
तिकीर्तिंयशोवीतशोकःतांपरमांगतिं।धनंवेदान् निषकेसिद्धिंरूपंगामथजाविकं।कृत्तिकादि
शरण्यंतंनकामानप्राप्नुयादिति।तथाहमहाभारतेव्यासः।यस्यदानेनतपसाविद्ययानोदि
दानेनपासिशौर्येवयस्यनप्रथितंयशः।विद्यायामर्थलाभेवामातुरुच्चा
रएवसइतिवापाठः१

यशो॰ ध॰ ॥२॥

२

तं यशः।पितुः केवलदुःखाय मातुरुच्चरितं हि सः।तथा रघुवंशे कालिदासोपि यशसे।विजिगीषू
णामिति।पुनस्तत्र स एव।यशः शरीरेन त्वमेदयालुरिति।तथा देवीपुराणे मार्कंडेयोपि।रूपं देहि
जयं देहि यशो देहि द्विषो जहीति।पुनस्तत्रैव सः।यशसर्वर्द्धसोपि कीर्तिमंडितभूतल इति।तथा का
व्यप्रकाशोपि साहित्यरः।काव्यं यशसेर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।सद्यःपरनिर्वृतये का
न्तासंमिततयोपदेशयुजे इति।पुनरन्यत्रापि।यस्य पादौ च हस्तौ च मनश्चैव सुसंयतं।विद्याय
शश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते इति।तथा रघुवंशे कालिदासः।यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोचे
ति।श्रीभागवते दशमस्कंधे नग चानुयुधिष्ठिरं इह सम्यग्व्यवसितं राजन्नवताशानुक
र्पण।कल्याणीयं नते कीर्तिर्लोकाननाविष्यति।तथा कुमारसंभवे।कालिदासः।त्रै॰ प्रसि

डु॰१ प॰१

ति२

इयं यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्मेति।तथा भागवते दशमस्कंधे।यस्यामलं दिवि यशः प्रथि
तं रसायां भूमौ च ते भुवनमंगल दिग्वितानं।मंदाकिनीति दिवि भोगवतीति चाधो [illegible] चरणांबु
पुनाति विश्वमिति।रघुवंशे पुनः कालिदासः।ततः प्रियोपात्तरसे धरोष्ठे निवेश्य दध्मौ जलजं कु
मारः।तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः।पिबन्यशो मूर्त्तमिवाबभासे।रघुवंशे पुनः कालिदासः।स शो
णितैस्तेन शिलीमुखाग्रैर्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानां।यशोहृतं संप्रति राघवेण न जीवितं वः कृ
पयेति वर्णा इति।रघुवंशे पुनः कालिदासः॥आरूढमद्रीनुदधीन्प्रवि[illegible] भुजंगमानां वसति
प्रविष्टं।ऊर्ध्वंगतं यस्य न चानुबंधि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालमिति।रघुवंशे पुनः कालिदासः॥
यदाकराजन्यकुमारतत्त्थायशस्करं परंतोयशोधनेरिति।पुनरपि श्रीभागवते दशमस्कंधे

तीर्थं२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दा०
श्री०५०
॥३॥

भीमार्जुनश्रीभगवंतश्चाहुः योनित्येनशरीरेणसततंगेयंयशोध्रुवं।नचिनोतिस्वयंकल्पःसवाच्यःशोच्यए
वसः॥श्रीभागवतेदशमस्कंधेजरासंधआह बलेर्दुःश्रूयतेकीर्तिर्वितताद्दिक्षुकल्मषा।ऐश्वर्या
द्भ्रंशितस्यापिविप्रव्याजेनविष्णुनेति।पुनस्तत्रैवजरासंधः।जीवताब्राह्मणार्थायकोन्वर्थःक्षत्रबंधु
ना।देहेनपतमानेननेहताविपुलंयशःइति।पुनरपिश्रीभागवतेदशमस्कंधेभीमार्जुनश्रीभगवंत
श्चाहुः।हरिश्चंद्रोरंतिदेवउंछवृत्तिःशिबिर्बलिः।व्याधःकपोतोबहवोह्यध्रुवेणध्रुवंगताइति।अत्र
स्यार्थः।विश्वामित्रस्यानृण्यायहरिश्चंद्रोभार्यात्मजादिसर्वंविक्रीयस्वयंचांडालतांप्राप्य[illegible]निदि
गं३ न्नः॥सहायोध्यावासिभिर्जनैःस्वर्गंगतः।रंतिदेवःसकुटुंबोऽष्टचत्वारिंशदहःस्वलब्धोक्कोपिकथं
चित्प्राप्तान्नोदकाद्यर्थिभ्योदत्वाब्रह्मलोकंगतः।[illegible] ॥३॥
उंछवृत्तिर्मुद्गलःषण्मासंसीदत्कुटुंबोप्यातिथ्यदानेनब्रह्मलोकंगतः।शिबिःशरणागतकपोत

ल८

रक्षणायस्वमांसंश्येनायदत्वादिवंगतः।बलिःसर्वस्वंब्राह्मणवेषधारिणेहरयेदत्वातमेवात्म
साक्षात्कारात्कपोतश्चातिथयेव्याधायकपोत्यासहात्ममांसंदत्वाविमानेनदिवंगतः।व्याधस्त
पोःसत्वंवीक्ष्यस्वयमपिनिर्विण्णोमहाप्रस्थानेनचनाग्निदग्धदेहोऽनिःकल्मषोदिवमारुरोह।ए
वमन्येबहवोऽध्रुवेणशरीरेणध्रुवंलोकंयशश्चगताइति।महाभारतेआरण्यकेपर्वणिइंद्रद्यु
म्नस्यइहलोकेकीर्तिध्वंसेनस्वर्गवासःश्रूयते।तथान्यत्रापियावत्कीर्तिर्यस्यात्रस्वर्गलोके
महीयते।गृहीतइवकेशेषुमृत्युनाधर्ममाचरेत्इति।किंचमहतांशिष्टानांधर्मार्थंवापी
कूपतटाकारामदेवतालयादिनिर्माणेवृत्तेपिचिरंसकलजनविज्ञानायस्वराष्ट्रनगरवं
पितृपितामहप्रपितामहात्मनामप्रकाशकश्लोकांकितशासनादिविनिर्माणेपिनहानि

श्रानि २

धं०रौ०प्र० ॥४॥ पन्नो दृश्यते विद्वन्मुखेन। तेनालौकिका विगीत शिष्टाचारे श्रुतिस्मृतीकल्प्यास्तः नदुक्तं हेमाद्रेः आ
चाराद्यस्मृतिं ज्ञात्वा[illegible]जेष्वं कल्पनमिति कल्पिते चलेईदृश्यो नवतः तथाहि। धर्मार्थमनुष्ठितवाचारे
श्चिरं सकलजनविज्ञानविषयत्वकामः तदुपायभूतस्वराष्ट्रादिनाम प्रकाशकश्लोकोंकितसंनादि विनि
मालंकुर्यादिति। तत्र चिरं सकलजनज्ञानं यशोहेतुरिति निगम्यते किंच हेमाद्रिमदनश्रीसूर्यसेनप्रभृतीनां
महाराजधुर्याणामपि धर्मकोविदानां ग्रंथकरणप्रवृत्तिर्दृश्यते अपि च बह्वृचसंहितायां मंत्रोप्येनमर्थं
अर्थादाह तथाहि सर्वे नंदंति यशसागतेन सभासाहेन सख्या सखायः किल्बिषस्पि[illegible] पणिर्हि
षामरं हितो भवति वाजिनायेति। अपि चेहामुत्रसुखसाधनीभूतायाः सुखदुःखानां वान्यतरत्निन्नाया अपि ॥४॥
कलत्वं अयशः परिहारस्यैवोपपद्यते तथाहि अपयशः परिहारस्य सुखदुःखानां वान्यतरन्नित्रस्याइहत्र

प्रि २

मुत्र च दुःखानावेहेतुत्वं प्रत्यक्षतः सद्यावहाराद्वा कोन्यथावगम्यते वा वाक्यानि चामूनि। तथाहि र
घुवंशे कालिदासः। गतोवदान्यांतर[illegible]त्ययं ममाभूत्परीवादनवावतार इति। पुनरपि रघुवंशे कालि
दासः। अवैमि चैनामनघेति किंतु लोकापवादो बलवान्मतो मे। छाया हि भूमेः शशिनो म
तः४ लत्वे निरूपिता शुद्धिमं प्रजाभिरिति। एतदर्थकं श्रीरामायणे उपाख्यानमपि। पुनरपि पुराणांतरे
स्यमंतकमणिचौर्यजातापयशः परिहारोतियत्नेन श्रीकृष्णेन कृत इति श्रूयते। स च लोकसंग्रहार्थ
एवेति तत्त्वं। भगवद्गीतायां भगवानेवाह अर्जुनमुद्दिश्य। अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि। पुनरपि तत्रैव भगवानाह। अकीर्तिं चापि भूतानि कथ
यिष्यंति तेऽव्ययां। संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते। ननु किं तत् यशः अपयशश्च ययोः प्रा
प्तिपरिहारौ फलमित्युच्यत इति चेत् शृणु धर्मज्ञत्वः साधुवादो यशः अधर्मज्ञत्वः असाधुवादो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥५॥

श्रुपयशा इति ननु साधुवादरूपत्वे यशसः हंसश्वेलीभूतारास्त्वित्यादौ कविवरैः कालिदासादिभि
र्वर्ण्यमानं कथमुपपद्यते इति चेत् श्रृणु उज्वलसुखहेतुत्वेन तथा वर्ण्यते इति कविसंप्रदायादेवेति सि
द्धं यशःफलकत्वं ग्रंथकरणस्य। ननु धर्मार्थं निर्णयग्रंथमकरोदिति कथमुक्तं ग्रंथकरणस्य धर्मसाध
नत्वे प्रमाणाभावादिति चेन्न श्रृणु त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वतीति मानववचने स
रस्वती ति दानस्यातिशयत्वोक्त्या धर्मातिशयजनकत्वसिद्धेरातः सरस्वतीदानस्य पुस्तकसा
ध्यत्वात् पुस्तकस्य ग्रंथकरणसाध्यत्वाद्देवग्रंथकरणस्य धर्मफलकत्वं। किंच इतोपि धर्मनिर्ण
योपि ग्रंथस्य धर्मफलकत्वं तथाहि धर्मस्य कर्मानुष्ठानसाध्यत्वात् कर्मानुष्ठानस्य च कर्मावबोधसाध्य
त्वात् कर्मावबोधस्य कर्मनिर्णयग्रंथसाध्यत्वाद्दतो गोपालनृपालो यशसे धर्माय च यशोनिधिं धर्म
निर्णयग्रंथं वेदांतवागीशभट्टाचार्यमुखेन न्यरूरुपदिति प्रतिज्ञाशोभनैवेति सिद्धं॥ ॥ ७॥ ॥५॥

॥ इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश
शिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंश
भूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमुनिजनेश्वरपरम
हंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्य वृद्धनागर
ज्ञातीययाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणवि
द्वद्धंसस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्वेदांतवागीशभट्टाचार्यकृते बीजानंदे ग्रंथकरणप्रयोजननिरूपणं स
माप्तं॥ ॥ यद्यपि विदुषां मुमुक्षा त्रिविधपरिच्छेदशून्यसच्चिदानंदवेदांतैकसमधिगम्यो जगदुपा
दाननिमित्तजन्मान्तरीयं तासकलकर्मफलदाता लोकपालोपजीव्यविग्रहश्च परमात्मैव निरूपयितुमुचित
स्तथापि तज्ज्ञानजननयोग्यचेतःशुद्धिसाध्यत्वात् चेतःशुद्धेश्च कर्मानुष्ठानसाध्यत्वात् कर्मणु

लनस्य कर्मनिर्णयसाध्यत्वात् धर्मनिर्णय एव प्रथमं प्रस्तूयते। स च चोदनालक्षणोर्थः। अंगप्रधानभावापन्नो
द्विविधः। तत्र साक्षात् फलवान् प्रधानं। यथा एकादश्युपवासादिः प्रधानफलेन फलवान् अंगं। यथा तःसत्काल
व्रतसंकल्पादिः एकादश्युपवासादि प्रधानं तत्र तत्प्रकरणे अग्रे निर्णेष्यते। तत्र कालस्य मुख्यांगत्वात् तदादौ तन्नि
रूपणं प्रस्तूयते। अरवंडः कालो यद्यपि नागंतादि स्थिथाप्यनावात्ततथापि मासाद्यो पाधिकः। अंगं च वक्ष्यते तादृग्वि
धिन्यः। तथाहि। मासस्तावत् चांद्रनाक्षत्रसौरस्तु पश्चतुर्विधः। तथा च ज्योतिःशास्त्रे। प्रथमः सावनो मासो
द्वितीयश्चांद्र उच्यते। नाक्षत्रस्तु तृतीयः स्यात् सौरो मासश्चतुर्थक इति। त्रिंशतात्राहोभिः सावनो मासो
भवति। सूर्यस्य मेषादिराश्यनुप्रवेशमारभ्य राश्यंतर प्रवेशपर्यंतः सौरो मासो भवति। संक्रमादा ॥५॥
संक्रांति सौर इति यावत्। शुक्लपक्षादि कृष्णपक्षांतश्चांद्रो मासो भवति। शुक्लपक्षं आदोकृत्वा पक्ष
९ युगेन चांद्र इति यावत्। अश्विन्यादि रेवत्यंत नक्षत्रभोगेन नाक्षत्रो मासो भवति। तदुक्तं ब्रह्मसिद्धांते॥

ना

सा वन ५

चांद्रः शुक्लादि दर्शांतः सावनस्त्रिंशता दिनैः। एकराशौ रवि र्यावत्कालं मासः स भास्कर इति। तदुक्तं विष्णुधर्मो
त्तरे। सर्वर्क्षपरिवर्तैस्तु नाक्षत्रो मास उच्यत इति। दिवसोपि सावनः सौरः चांद्रः नाक्षत्र इति चतुर्विधो भवति।
षष्टि घटिकात्मकोऽहोरात्रो दिवसः स सावनो भवति। सूर्यभुज्यमानराशि त्रिंशत्तमो भागः सौरो दिवसो भवति।
तिथिपरिमितश्चांद्रो दिवसो भवति। नक्षत्रपरिमितो नाक्षत्रो दिवसो भवति। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे। तिथिनैकेन दि
वसश्चांद्रमाने प्रकीर्तितः। अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः। आदित्यराशिभोगेन सौरो दिवस उच्यते।
चंद्रनक्षत्रभोगेन नाक्षत्रो दिवसः स्मृत इति। द्वादशभिः सावनैर्मासैः सावनः संवत्सरो भवति। द्वादशभिश्चांद्रमासैश्चांद्रः
संवत्सरो भवति। एवं ... भवति। द्वादशमासाः संवत्सर इति श्रुतेः। तदुक्तं ब्रह्मसिद्धांते। चांद्रसा
वनसौराणां मासानां तु प्रभेदतः। चांद्रसावनसौराख्यास्त्रयः संवत्सरा अपीति। ... नात्। स तु द्वि
विधः। द्विसंक्रांतिभ्यां सौरः। द्वाभ्यां द्वाभ्यां चांद्रमासाभ्यां चांद्रः। तथा त्रिकांडमंडनः। श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वा
एवं च त्रिविधः संवत्सरो भवति नाक्षत्रसंवत्सरास्तु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गो०ध०
।।३।।

× योरुक्तत्वात् वसंतस्य यत्संवत्सरमुखत्वात् । संवत्सरस्यापि मीनादित्वमेरवादित्वं ४

कुर्याच्चांद्रे परं तु सा । तत्काले तु सौरत्वं विधिरिति ज्योतिर्विदां मतमिति स च ऋतुर्वसंतादिकः । मुखं वा एतदृतूनां यन्व
वसंत इति श्रुतेः चांद्रसंवत्सरस्यारंभश्चैत्रशुक्लप्रतिपदि भवति । तथा च ब्रह्मसिद्धांते चैत्रसितादेरुदयाद्भा
नोर्दिनमासवर्षयुगकल्पाः । सृष्ट्यादौ लंकायां समं प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्येति । चांद्रवसंतस्यापि चैत्रशुक्लप्राति
२४ दि आरंभो भवति । तथा च विवर्तकारे बोधायनेन वसंतस्य विकल्पेन मीनादित्वमेरवादित्वं वा घटत इति
नावांइति । सौरऋतुत्रयं त्रयनं भवति । तदुक्तं सौरं मानमधिकृत्य विष्णुधर्मोत्तरे । ऋतुत्रयं चायनस्या
गो४ दिति । मास इति या संज्ञा सा चांद्रे मुख्या सौरादिषु च गौणी भवति । अस्ति त्रयोदशो मास इति श्रुतेः । पक्षौ पू
र्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तत्तायुतावित्यभिधानाद्वा । इतरथा नैकराशिकत्वं स्यात् । सौरादिष्वपि चैत्रादिशब्दाः ।।३।।
गौणा भवंति । चांद्रमासेषु मुख्या एव चैत्रादिशब्दा भवंति । तथा च वाचस्पतिकारः । नक्षत्रेण युक्तः कालः सास्मि
न्पौर्णमासीति संज्ञायामिति पाणिनेरनुशासनं इयं च संज्ञा सौरादौ नोपपद्यते तस्मात् चांद्रमास एव चैत्रा
× तथा च श्रुतिः । मधुश्च माधवश्च वासंतिका ऋतू इति । सौरस्य ऋतोः मीनसंक्रांतौ मेष
तैला । विकल्पेना [illegible] मीनमेषयोर्वा [illegible]
[illegible] संवत्सरस्य [illegible] मीना [illegible]

चैत्रादय इति । मासो द्विविधो भवति । शुक्लपक्षादिः । कृष्णपक्षादिश्च [illegible] तेषा
[illegible] श्च कैश्चित् कृष्णपक्षादिर्नेष्यते यैरिष्यते तैरपि विंध्याद्दक्षिणे नेष्यत इत्य
र्थः । तथा च त्रिकांडमंडनः । चांद्रोपि शुक्लपक्षादिः कृष्णादिर्वेति च द्विधा कृष्णपक्षादिकं मासं नांगीकु
२४ र्वंति केचनार्येपीछंति तेषाम [illegible] विंध्यस्य दक्षिणे इति ।। ।।इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरी
चंद्रचंद्रलवंशाभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशाभू
षणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशाभूषणकल्याणमल्लम
हाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशाभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीराम यर
कृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्य दृढनामारभ्य
नीपयाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीसरसीरुहयुगलनिषेवणवि
वरना श्रीमन्न [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्री०४०
॥८॥

इदं सत्त्रयमाः नश्रीकाशीवासश्रीमद्वेदांतवागीशभट्टाचार्यकृते वीरज्ञाने देमासादिकालनिरूपणं॥
॥२॥ ॥छ॥ ननु सावनादिमासादिनिरूपणं किमर्थं कृतमिति चेत् शृणु संवत्सरव्रतादौ संवत्सरस्य
उपयोगः एवमयनादेरप्यन्यत्रोपयोगोस्ति। तथाहि अयनस्य उत्तरायणव्रतत्राह। देवताभामवाप्यादि प्रतिष्ठे
दक्षुरेवरवौ। दक्षिणासंमुखे कुर्वन्न तत्फलमवाप्नुयादिति। मासस्य तु विष्णुधर्मोत्तरे। एवं [illegible]स्य सूर्य
स्य प्राप्तं मासत्रस्तु सूर्यं। येन येन च मानेन यद्यत्कार्यं निबोध मे। अब्दायनर्तुयुग्महचारकर्म सौरेण मानेन सदा व्यवस्थे
व४ त्। सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन लोकं(?)यस्याद्व्यवहारकर्म। स्यात्सर्वकालं ह्ययपूरणान्यां चांद्रेण मानेन युगं चराहोः
नक्षत्रसत्राण्ययनानि चैंद्रे दौर्मानेन कुर्यात् न गणान्दकेनेति। ज्योतिर्गार्ग्यः। सौरो मासो विवाहादौ यज्ञादौ साव
नः स्मृतः। आब्दिके पितृकार्ये च चांद्रो मासः प्रशस्यते। आब्दिके सांवत्सरिके। पितृकार्ये षाण्मासिकादौ चशब्दा ॥८॥
त् मासस्संवत्सरसाध्ये यज्ञव्यतिरिक्ते सर्वस्मिन्नेव कार्ये चांद्रः प्रशस्यत इत्यभाणि। उक्तं च पितामहेन। दैवे

कर्मणि पित्र्ये च मासश्चांद्रमसः स्मृतः। ज्योतिर्गार्ग्यः। आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा। सावनेनैव कर्तव्या
शत्रूणां वाप्युपासना। उपासना समयपालनं यथा पांडवैः कौरवाणां। ब्रह्मसिद्धांते अमावास्यापरिछिन्नो मासः
स्याच्चांद्रो लक्षणस्य तु। संक्रांतिपौर्णमासीन्यां तथैव नृपदेशयोः। ऋष्यशृंगः। विवाहव्रतयज्ञेषु सौरं मानं प्र
शस्यते। पार्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चांद्रमिष्टं तथाब्दिके। ज्योतिर्गार्ग्यः। विवाहोत्सवयज्ञेषु सौरं मानं प्रशस्यते। न
था स्मृत्यंतरे। एको दृष्टविवाहादौ यज्ञादौ सौरसावनौ। सदैव पितृकृत्यादौ मासश्चांद्रमसः स्मृतः॥
एतेषु वाक्येषु आदिशब्देन यस्मिन् कार्यांतरे वचनांतरेण सौरादिमासा विनियुक्ताः तदेव कार्यमुपादी
यते नेतरत्। एवं च सावनादिमासविशेषपुरस्कारेण यदुक्तं तत्र सावनादिष्वेव कर्तव्याय[illegible]मा
सादौ कर्तव्यमिति सामान्येनैवोक्तं तत्र चांद्रमेव मासादि ग्राह्यं [illegible] चैत्रादिशब्दानां चांद्र एव मुख्यत्वात्
तथा दैवे कर्मणि पित्र्ये च मासश्चांद्रमसः स्मृत इति पितामहेन सामान्यतोभिधानात्॥ ॥छ॥ इति श्रीम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्र चंद्रकुलवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपु
रीचंद्र चंद्रकुलवंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश चंद्रकुलवंशभूषणकल्याणमल्ल
महाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्र चंद्रकुलवंशभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीराम
कृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्य [illegible] नागरज्ञातीय
याज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीसरसीरुहयुगलनिषेवणविद्वद्धंससमस्तु
यमानकाशीवासश्रीमद्दांतवागीशभट्टाचार्यकृते बीजानंदे सावनमासादिकार्यनिरूपणं॥ ॥ अ
॥ ॥ अथैकादशी प्रस्तूयते। तस्याश्च माहिमा बहुतरः श्रूयते। तथा च पुराणे। अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयश
तानि च। एकादश्युपवासस्य कलां नार्हति षोडशीं। तस्यामेकादश्यां शुक्लपक्षे कृष्णपक्षयोरुभयोरपि सि ॥९॥
र्वैर्मनुष्यैर्न भोक्तव्यं। तथा च देवलः। न शंखेन पिबेत्तोयं न खादेत् कूर्मसूकरौ। एकादश्यां न भुंजीत पक्ष

योरुभयोरपीति। अग्निपुराणेऽपि गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च। एकादश्यां न भुंजीत प
क्षयोरुभयोरपीति। पक्षद्वये मनुष्यमात्रेण भोजनं न कर्तव्यं। अयमाशयः यदि भोजने निषेधः
एकादशीव्रतविधिप्रकरणे न पठितः स्त्र्याद्युपरुषार्थ एव परस्त्रीगमननिषेधवत् प्रत्यवायप
रिहाराय आवश्यकः यदि व्रतविधिप्रकरणे पठितः तथापि आधानाद्यंगीकरणनिमित्तप्रत्यवाय
।८५ परिहाराय आधानेऽवत् भोजननिषेधो ह्यावश्यकः प्रधानाकरणनिमित्तप्रत्यवायात् तत्रांगा
करणनिमित्तप्रत्यवायस्य भिन्नत्वात् वेदाध्ययनाकरणप्रत्यवायात् उपनयनाकरणप्र
त्यवायस्येव। व्रतलक्षणप्रधानाभिन्नकालेऽपि कृष्णपक्षे यागकालात् भिन्नेऽपि पूर्वदिनेऽन्वाधान
७२ स्येव अध्ययनकालात् भिन्नकालेऽपि अष्टवर्षादिकाले उपनयनस्येव भोजनाभावानुष्ठानं उ
पपन्नमेव अकरणप्रत्यवायश्रवणात् उपनयनाकरणवत्। न च न भुंजीतेत्यत्र नञो [illegible] इति सं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

× भोजनात्रावस्तुपक्षद्वयेपि

श्राद्ध
शो० ध०
॥१०॥

कल्पएव । तस्योस्तीति वाच्यं मुख्येर्थे बाधकाभावात् [illegible] नवचनेह्नैतोद्यं नमिति वनुसंकल्पोलक्षण
य इति वाच्यं । तत्र अथ तस्य व्रतमिति व्रतशब्दोपक्रमात् तथास्कन चतथा प्रकृतेौस्तीतस्मात् गृहि
भिः कृष्णैकादश्यांभोजनंकर्तव्यमित्युपदिशद्भिः धर्मैः सर्वोपि ज्ञापितएवेति । धर्मज्ञावचैः कथं वन
चितेति । सद्भिर्नैव कर्तव्यं कृष्णैकादश्यां भोजनं । अभोजनविषयः अ लौकिका विगीतसकल
शिष्टाचारोपि प्रमाणं बोद्धव्यः । तस्मात् एकादश्यां [illegible] द्वयेपि गृहस्थ व्यतिरिक्तैः सर्वमनुष्यैः
व्रतं कर्तव्यं । तथा च देवलः । सर्वेषां पक्षद्वयेपि भोजननिषेधमुक्त्वाह । एकादश्यां न भुंजीत
पक्षयोरुभयोरपि । वनस्थ यतिधर्मोयं शुक्लामेव सदा गृही । अत्र धर्मशास्त्रोपादानात् भोजननि
षेधातिरिक्तं व्रतं विधीयते । गृहस्थस्य शुक्लपक्षैकादश्येव प्रशस्तान्न वति । शुक्लामेव सदा गृही ॥१०॥
त्येवकारश्रवणात् । शायनीबोधिनीमध्यगतकृष्णापि एकादशी अपुत्रवतो गृहस्थस्य भव

ति नान्या कृष्णा । तथा च पुराणं । शायनीबोधिनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् । सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृ
ष्णा कदाचनेति । पुत्रवतस्तु गृहस्थस्य तन्मध्यगतापि कृष्णा न भवति । तथा च पुराणं । संक्रांत्यामुपवा
सं च कृष्णैकादशीवासरे । चंद्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ति । काम्यव्रते तु पुत्रवतो गृहस्थस्या
पि शुक्ला कृष्णा सर्वापि स्यात् । तथा च स्मृतिः । पुत्रवांश्च सभार्यश्च बंधुयुक्तस्तथैव च । उभयोः पक्ष
योः काम्यं व्रतं कुर्यात्तु वैष्णवमिति । सा चैकादशी सूर्योदये दशम्यायुक्ता विद्धा सूर्योदये दशमीयोगरहिता
शुद्धेति कथ्यते । तथा च स्मृतिः । सूर्योदयस्पृशा लेशादशम्या गर्हितासदेति । सा चैकादशी अष्टादश
प्रकारा । तथा हि शुद्धाधिकसमद्वादशीका ।१ शुद्धाधिकन्यूनद्वादशीका ।२ विद्धन्यूनसमद्वादशीका ।३
विद्धन्यूनन्यूनद्वादशीका ।४ विद्धसमन्यूनद्वादशीका ।५ विद्धसमसमद्वादशीका ।६ विद्धासम [illegible] द्वा
दशीका ।७ विद्धाधिकन्यूनद्वादशीका ।८ शुद्धन्यूनन्यूनद्वादशीका ।९ शुद्धसमन्यूनद्वादशीका ।१०

धिके

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्वाद॰ रो०५५०
॥११॥

शुद्धन्यूनसमद्वादशीका॥शुद्धसमसमद्वादशीका॥१२॥शुद्धन्यूनाधिकद्वादशीका॥१३॥विद्धसमाधिकद्वाद
शीका॥१४॥शुद्धाधिकाधिकद्वादशीका॥१५॥विद्धन्यूनाधिकद्वादशीका॥१६॥विद्धसमाधिकद्वादशीका॥१७
विद्धाधिकाधिकद्वादशीका॥१८॥तेषु प्रकारेषु मध्ये यदा एकादशी शुद्धा सती अधिका द्वादशी च स
मा न्नवति अथ च यदा एकादशी शुद्धा सती अधिका द्वादशी च न्यूना न्नवति। यदा एवं रूपो प्र
कारोस्ति तदा सकामः प्रथमां शुद्धामेकादशीमुपवसेत्। निःकामः परदिने एकादशीयुक्तद्वाद
श्यामुपवसेत्। विष्णुप्रीतिकामः उन्नयोरुपवसेत्। तथा च गारुडपुराणे। उदयात्प्राक्य
दा विप्रमुहूर्त्तद्वयसंयुता। संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही। पुनः प्रन्नातसमये घटिके ॥११॥
का यदा न्नवेत्। तत्रोपवासो विहितस्तुर्थाश्रमवासिनां। विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी

न चेत्। अत्र च शाब्देन वानप्रस्थादिग्रहणं। गृहियतिशब्दौ सकामनिःकामपरौ वा नित्ये न्योक्तौ तथा च मौ
र्कंडेयः। संपूर्णैकादशी यत्र परत्र पुनरेव सा। पूर्वामुपवसेत्कामी निःकामस्तूत्तरां वसेत्। तथा च स्कं
दे निष्कामस्तु गृही कुर्याद्द्वितीयैकादशी सदा प्रातर्न्नवतु वा मा वा द्वादशी चद्विजोत्तमा इति। तथा च वृद्धवसिष्ठः। सं
पूर्णैकादशी यत्र प्रन्नाते पुनरेव सा। लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं न्नवेत्। उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीण
न तत्परैरिति। तयोः प्रकारयोरेवं तिथिप्रक्रमो न्नवति। तथाहि। १०।५८।११।६०।१२।२।५।६०।१।१०।५८।११।६०।११
।१।१२।५२।२। यदा एकादशी विद्धा सूर्योदये दशमीयुक्ता सती न्यूना उदयपर्याप्ता च नास्ति द्वादशी च समा
दयपर्याप्ता च न्नवतीत्येवं प्रकारोस्ति तदा पुत्रवतो गृहस्थस्य द्वितीया शुद्धोपोष्या द्वितीया न्नवति। तथा च
ऋषिः। दिनक्षये तु संप्राप्ते नोपोष्या दशमीयुता। परश्चैव तु सत्रपौत्राणां स द्विसंपदमात्मन इति। तथा ब्र
ह्मपुराणे। दिनक्षये तु संप्राप्ते द्वादशीं समुपोषयेत्। पारयीत त्रयोदश्यां यदिच्छेच्छ्रेय आत्मन इति

द्वादशी ४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

एवं टी० ५० ॥१२॥

तथाच व्यासः। एकादशी तु निष्टा सुरवौ संक्रमणे तथा। पारणं चोपवासं च न कुर्यात् पुत्रवान्गृहीति॥
मुमुक्षुविषये तु सत्यव्रत आह। दिनक्षये तु संप्राप्ते द्वादशीमोक्षकांक्षिभिः। उपोष्या दशमीविद्धा नो
पोष्यैकादशी नदिने। अस्मिन्प्रकारे चैवं तिथिप्रक्रमो भवति। १०।१।६।११।५८। [illegible] ६०।३८ यदा ए
कादशी विद्धा स्यात् यदि दये दशमीयुक्ता सती न्यूना उदयपर्यंता द्वादशी च नास्ति द्वितीयदिने द्वादशी [illegible] न्यू
ना उदयपर्यंता नास्ति तदा सर्वैः पूर्वा कार्या। तथा च निगमे। पूर्वविद्धा न कर्तव्या षष्ठ्य [illegible]
मी। एकादशी त दाऊ यर्ह्रीयत्र द्वादशीयदि नि। अस्मिन्प्रकारे चैवं तिथिप्रक्रमो भवति। द्वादशी च
न्यूना उदयपर्यंता [illegible] ति। अथ च यदा एकादशी विद्धा उदये दशमीयुक्ता सती [illegible] ।१०।११।११।५८।१२
५७।४। यदा एकादशी विद्धा उदये दशमीयुक्ता सती समा उदयपर्यंतैव भवति। द्वादशी च न्यूना उ
दयपर्यंता नास्ति। अथ च यदा एकादशी विद्धा उदये दशमीयुक्ता सती समा उदयपर्यंतैव भव ॥१२॥

ति द्वादशी च समा उदयपर्यंता वर्तते इत्येवं प्रकारोऽस्ति तदा मुमुक्षुः शुद्धां द्वादशीमुपवसेत्। [illegible] ति तु
स्मृत्या परस्मिन्दिने उपवासं चरेत् इत्यर्थः। मुमुक्षुव्यतिरिक्तः विद्धामेकादशीमुपवसेत्। त
था च विष्णुरहस्ये। दशमीमिश्रिता पूर्वा पूर्णैव द्वादशी परा। एकादश्यां महाप्राज्ञ उपवासः कथं भ
वेदित्युपक्रम्योक्तं। शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकांक्षिभिरिति। तथा च दशमीमिश्रिता पर्वा [illegible]
शी यदि लुप्यते। एकादश्यां महाप्राज्ञ उपवासः कथं भवेत्। शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपो [illegible]
भिः। पारणं तु त्रयोदश्यां पूजयित्वा जनार्दनमिति। तथा च विद्धा एकादशी [illegible]
शीन चेत्। द्वादशा द्वादशीं हंति त्रयोदश्यां तु पारणमिति। एतयोः प्रकारय [illegible] तिथिप्र
क्रमो भवति। तथाहि। १०।१।११।६०।१२।५८। ५।१०।१।११।६०।१२।५०।६। यदा एक [illegible] दशी विद्धा स्या
यदि दये दशमीयुक्ता सती अधिका द्वितीयदिवसे घटिकामात्रा भवति द्वादशी [illegible] समा उदयपर्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ना०ध्रु० ॥१३॥

ते भवति। तद्वासकामानां निःकामानां च परे वा परदिने उपवास इति यावत्। तथा च नारदीये पूर्व॑
विद्धानि षिद्धाने पूर्वविद्धा न कर्तव्या तृतीयाषष्ठ्यापि द्विज। अष्टम्येकादशी नूनं धर्मकामार्थमोक्षि
तिति तथा च तत्त्वसागरे। परा विधीयते द्वादश्येकादशी यत्र संगता त्रिदशाधिप। तामुपोष्य ततः उ
र्यात् त्रयोदश्यां तु पारणमिति। अस्मिन्प्रकारे चैवं तिथि प्रक्रमो भवति। १०।११।११।१२।६०।७।यदा
चैकादशी विद्धा सूर्योदये दशम्यायुक्ता सती अधिका द्वितीये द्युरपि सूर्योदयादधिका भवति द्वा
न्यूनाः ६ दशी उदय पर्यंता भवति तदा मोक्षपापहृ यविष्णुसायुज्य कामिनां परा भवति। गृहिणस्तु द्वि
तीये द्युर्नक्तं भवति। अस्तु शुद्धोऽनस्य विद्धापि पूर्वा न भवति। एते अर्थेषु क्रमेण वचनान्युदाहृयं
ते। तथाहि। एकादशी द्वादशी च रात्र्यंते च त्रयोदशी। उपवासः कृतस्तत्र मोक्षमेव प्रयच्छति ॥१३॥
तथा च। एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्रिभिर्मिश्रा तिथिः प्रोक्ता सर्वपापहरा।

स्मृता। उपवासः कृतस्तस्यां महापातकनाशन इति। तथा द्वादश्यां तु यदा नूपादिनस्य तिथिर्भवेत् तदोप
वास कृन्मर्त्यो विष्णुसायुज्यमाप्नुयादिति। वृद्धशातातपः। तथा दशम्येकादशी विद्धा द्वादशी च त्र
यंगता। क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयत इति। यथा विद्धाप्य विद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चे न ३
दिति। अस्मिन्प्रकारे चैवं तिथि प्रक्रमो भवति। १०।११।११।११।१२।५८।८।यदा चैकादशी शुद्धा स
ती न्यूना द्वादशी च न्यूना भवति। अथ च यदा एकादशी शुद्धा सती समा द्वादशी च न्यूना भवति। अथ
च [illegible] एकादशी शुद्धा सती न्यूना द्वादशी च समा भवति। अथ च एकादशी शुद्धा सती समा द्वादशी
च समा भवति एवं रूपाश्चत्वारः प्रकारा भवंति। तत्रापि प्रतिपत्यन्वावादे काद्श्यामेवोपवासो भ
वति सर्वेषां। एवं चतुर्षु प्रकारेष्वेवं तिथि प्रक्रमो भवति। [illegible] ८।११।५७।१२।५६।५९।१०।५७।११।६०।
११।५८।१०।१०।५८।११।५९।१२।६०।११।१०।५८।११।६०।१२।६०।१२।यदा चैकादशी शुद्धा सती न्यूना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

एकादश
ग्रशो० ५
॥१४॥

द्वादशी च अधिका न भवति। अथ चैकादशी शुद्धा सती समा द्वादशी चाधिका न भवति। अथ चैकादशी शुद्धा सती
अधिका द्वादशी चाधिका न भवति। [illegible] न्यूनैकादशी शुद्धा अधिका न भवति। अथ चै
कादशी विद्धा सती न्यूना द्वादशी चाधिका न भवति। अथ चैकादशी विद्धा सती समा द्वादशी चाधिका
न भवति। अथ चैकादशी विद्धा स[illegible] त्यधिका द्वादशी चाधिका न भवत्येवं रूपेषु षट्प्रकारेषु
द्वादश्यामेव सर्वेषामुपवासो भवति। तथा च भृगुः। संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। तं
त्रोपोष्या द्वितीया स्यात्परतो द्वादशी यदीति सर्वेरिति शेषः। तथा स्कान्दे। पूर्णाप्येकादशी य
दि। द्वादश्यां पारणाभावे पूर्वैव परिगृह्यते। पूर्णाप्येकादशी त्याज्येति सर्वविषयं। द्वादश्यां पार
णाभाव इति गृहिविषयमिति कालनिर्णयकारैर्व्याख्यातं। तथा च नारदः। संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पु ॥१४॥
नरेव सा। सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदीति। तथा च पद्मपुराणे। अविद्धापि न भावि
ति२

प्रकारेष्वेवं तिथिप्रक्रमो भवति।११।५८।१।५०।१२।१।१३।११।५०।१२। १२।१।१४।११।६०।१४।१२।३।१५।१०।१२।
१२।६०। १२।१।१७।१०।१।११।६०।११।१।१२।१।१८। इत्यष्टादशप्रकाराः सद्धुपं[illegible] रूपिताः। वैष्णवानां तु कश्चन विशेषोस्ति।

द्वापरतो द्वादशी यदि। द्विकलायां तु द्वादश्यां पारणं यः करोति हि। तां तूपोष्य महीपाल।
नर इति। तथा च लिंगे। त्रयोदश्यां महाराज द्वादश्यां सकलां भवेत्। सा तिथिः सकला चे
ह धर्मविदिति। अरुणोदयवेधं परित्यज्य द्वादश्यामेव वैष्णवैरेकादशीव्रतं कार्यं। स्मार्तैरपि काम्यव्र
तं द्वादश्यामेव कार्यं। तथा च भविष्यत्पुराणे। दशमीशेषसंयुक्ता यदि स्यादरुणोदयः। वैष्णवै
स्तु कर्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतमिति। तथा अरुणोदयवेलायां दशमी यदि संगता। रविचन्द्रा
मात्रापि द्वादश्यां समुपावसेत्। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति। अरुणोदयो रात्रेरंत्या
श्चतस्रो घटिकाः। तथा चोक्तं। अनरुणोदय उच्यत इति। दशमी वेध एवं तिथि प्रक्रमो भवति।१०।५७।
११।५६।१२।५५। केचित्तु वैष्णवैर्निशीथवेधमपि परित्यज्य द्वितीयदिवसे एकादशीव्रतं कार्यं
निशीथवेध एवं तिथिप्रक्रमः।१०।४६।११।४५।१२।४५ एकादशीव्रतस्यांगभूतः संकल्पः प्रातरे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

...ता
द्वा०ध०
॥२५॥

उदुंबरं पात्रं ताम्रपात्रे २

(हरे)
च कर्तव्यः। तथा च वचनं। प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकमिति। स च ताम्रपात्रेण च कर्तव्यः। तदु
क्तं वाराहपुराणे। गृहीत्वोदुंबरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः। उपवासं तु गृह्णीयाद्यथा वा धारयेदि
ति। संकल्पश्चायं कर्तव्यः। तथा च विष्णुः। एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरे हनि। भोक्ष्यामि पुंडरी
काक्ष शरणं मे भवाच्युत। इत्युच्चार्य ततो विद्वान्पुष्पांजलिमथार्पयेदिति। अन्येपि विष्णुपूजा
द्वादर्थाः ५ जागरादयः कर्तव्याः। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे। एवं संपूज्य विधिवद्रात्रौ कृत्वा प्रजागरं। याति विष्णोः परं
स्थानं नरो नास्त्यत्र संशय इति। या द्वादशी एकादशीत्रयोदशीभ्यां युक्ता भवति सा नाम्ना त्रिस्पृशा भव
ति। यस्या द्वादश्याः अग्रे पूर्णिमा अमावा वर्द्धते कोर्थः ... प्रातिपद्भिन्न भवति सा द्वादशी नाम्ना पक्षवर्द्धि
नी भवति। शुद्धया एकादश्या युक्ता या द्वादशी भवति सा नाम्ना उन्मीलिनी भवति। य नीत्र ॥१५॥
या द्वादश्या उदये अन्निव्याप्य किंचिदधिका भवति सा नाम्ना वंजुली भवति। एताश्चत

गा भवंति। या पुष्ययुक्ता द्वादशी सा नाम्ना जया भवति। या श्रवणयुक्ता द्वादशी सा नाम्ना विजया भवति॥
या पुनर्वसुयुक्ता द्वादशी सा नाम्ना जयंती भवति। या रोहिणीयुक्ता द्वादशी सा अंहसां नाशिनी भवति। एत
श्चतस्रो नक्षत्रयोगाद्भवंति। एताश्चाष्टौ महाद्वादश्यः ... लक्षणनामानो भवंति। एतासु अष्टसु तदुक्तफलाभिला
षी उपवासं कुर्यात्। इत्यत्र सर्वं ब्रह्मवैवर्ते उक्तं तथा हि। उन्मीलिनी वंजुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी। जया च वि
जया चैव जयंती पापनाशिनी। द्वादश्यष्टौ महापुण्याः सर्वपापहराः स्मृताः। तिथियोगेन जायंते च
तस्रश्चापराः स्मृताः। नक्षत्रयोगात्प्रबलं पापं प्रशमयंति ताः। एकादशी तु संपूर्णा वर्धते पुन
रेव सा। उन्मीलिनी मुनिश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी। द्वादश्यामुपवासश्च द्वादश्यामेव पारणं।
वंजुली नाम सा प्रोक्ता हत्यायुतविनाशिनी। विहाय एकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत्। पुष्यश्रवण
पुष्याद्याः रोहिणीसंयुतास्तु ताः। उपोषिताः समफला द्वादश्योष्टौ पृथक्पृथगिति। एवं च यद्येका

श्रो०ध०
॥१८॥

दशीद्वादश्योरेकस्मिन् दिने न भवतस्तदैकस्मिन्नेव दिने व्रतं कर्तव्यं। यदा तिस्रस्तिस्रो दिने भवति तदा यदि
शाको न भवति तदा दिनद्वये उपवासं कुर्यात्। तथा चोक्तं। एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत्। न च
त्र विधिलोपः स्यादुभयोर्दैवतं हरिरिति॥ न च पारणं तं व्रतं ज्ञेयमित्युक्त्वा तत्र समाप्ते व्रते विधि
लोपः स्यादिति वाच्यं। एकदेवताकत्वादेव समनस्यादित्यनवद्यं। यदा शक्तस्तदा एकादशीं त्यक्त्वा द्वादश्यामे
व उपवासं कुर्यात्। तदुक्तं। एवमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्। पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्य
संशयं इति। एकादशीव्रतवतः उपवासात् द्वितीयदिने यदि द्वादशी न भवति तदा त्रयोदश्या
मपि पारणं भवेत्। तदुक्तं पद्मपुराणे। अथ वा द्वादशी न स्यात् स्वल्पापि रविसंगता। पारितव्यं त्रयोदश्यां म
८ हापुण्यविवृद्धये इति। तथा च नारदीये। त्रयोदश्यां शुद्धायां पारणे पृथिवीफलं। सर्वयज्ञाधिकं चा ॥१८॥
पि नरः प्राप्नोत्यसंशयमिति। यदा पारणादिने भोजनपर्याप्ता द्वादशी न भवति तदा उषःकाले संक्षे

पतः प्रातर्माध्याह्निके होमस्नानार्चनादि कृत्वा पारणं कार्या। तदुक्तं कूर्मपुराणे। कलाद्वयं त्रयं वापि
द्वादशीमनतिक्रमेत्। अतिक्रान्ता द्वादशी तु हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति। तदुक्तं पद्मपुराणे। यदि कि
ञ्चित्त्रयोदश्यां द्वादशी चोपलभ्यते। द्वादश्यां पारयेत्तत्र वर्जयित्वा त्रयोदशीमिति। तदुक्तं नारदीये।
अल्पायामपि विप्रेंद्र द्वादश्यामरुणोदये। स्नानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुताः। तदुक्तं मत्स्य
पुराणे। कलाद्वयं त्रयं वापि द्वादशीपारणे दिने। उषःकाले द्वयं कुर्यात्प्रातर्माध्याह्निकं तदेति। उपवा
सस्थानीयानि यानि नक्तायाचितैकभक्तानि व्रतानि युक्तानि व्रतत्वेनोक्तानि तानि तदुपवास
योग्यदिवसे कुर्यात्। नान्यस्मिन् स्वतंत्रे काले। तदुक्तं भविष्यत्पुराणे। पूर्णां विद्धां पलार्द्धे
न दशी पूर्णामपि त्यजेत्। यदि छेदात्मसंतानं चतुर्भिर्नियमैर्नृप। नोपोषितं न नक्तं च एकभक्तम
याचितं। नंदायां पूर्णविद्धायां कुर्याद्दैश्वर्यसंयुतः। एकादशीयुता शास्त्रा द्वादशी समुपोषणे।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यशो० धर्म ॥१९॥

य४

नक्के वाया। चिते नित्यमेकभक्तके तथार्चने। इति॥ ॥इतिश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशाभूष
णमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशाभूषणमानसिंहमहाराज
नंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशाभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्मही
मंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशाभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयु
गलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधे धर्मनिर्णयग्रंथस्य वृद्धनागरज्ञातीययाज्ञिकश्रीदामो
दरनंदनश्रीमत्सुनिवरनारायणसरस्वतीसरसीरुहयुगलनिषेवणविदूहंसस्तूयमानकाशीवासश्री
मद्वेदांतवागीशभट्टाचार्यकृते बीजानंदे एकादशीनिर्णयः॥ ॥ ॥ अथ श्रवणद्वादशी प्रस्तूयते॥ श्र
१९ वणयुक्ता द्वादशी श्रवणद्वादशी अल्पेनापि श्रवणेन युक्तास वपुण्या। तदुक्तं द्वादशीप्रकृत्य नारदीये। तिथि
नक्षत्रयोर्योगो द्वयोश्चैव नराधिप। द्विकलो यदि लभ्येत स ज्ञेयो ह्याष्टयामिकः॥ इति। अल्पयोगे तिथि

×वर

नक्षत्र पक्षमश्चैवं। ११। ५६। श्रवणा। ५८। १। ५८। उत्तराषाढा। ५६। तस्यां च श्रवणद्वादश्यां उपोषणादि कर्तव्यं। तदुक्तं
विष्णुधर्मोत्तरे। या राम श्रवणोपेता द्वादशी महती तु सा। तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्दनं। प्राप्नोत्यय
त्नाद्धर्मज्ञः द्वादशद्वादशीफलमिति। इयं श्रवणद्वादशी चाद्य पदस्थलेऽपरत्र वर्तिनी चेद्भवति न दाति प्रशस्ता
महत्याद्धयावत्नवानि। तदुक्तं स्कंदपुराणे। मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता। महती द्वादशी ज्ञेया उप
वासे महाफलेति। इयमेव यदि बुधवारसंयुक्ता भवति तदा दुर्लभा ज्ञेया। तदुक्तं स्कांदे। बुधश्रवणसंयुक्ता
२५ सैव चेत् द्वादशी भवेत्। अत्यंतमहती तस्यां दत्तं भवति चाक्षयमिति। एकादशी युक्ता यदि श्रवणं द्वादशी भ
वति तदा विष्णुशृंखलामिति बुधैः। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे। एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र वेत्। तद्वि
ष्णुशृंखलं नाम विष्णुसायुज्यकृत् भवेत् इति। वैष्णव्यं श्रवणं। तस्यां श्रवणद्वादश्यामुपोष्यं तेद्वा
दशीश्रवणयोर्व्रतिपारणं कुर्यात्। तदुक्तं दपुराणे। तिथिनक्षत्रं ... तिथिभांते च पारणं। अतोन्यथापि

स्को

श्रो० क्रा३ ।नियमे१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

धo जय
शो० धर्म०
॥१७॥

रणापो व्रतमंगमवाप्नुयादिति। तथा च नारदीये। तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत्। पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नै क
स्य संक्षय इति। क्वचित्तस्यापवादो हेयः। तदुक्तं स्कांदे। तिथ्यंते तिथिभांते च पारणं यत्र नोदितं। यामत्रयो
र्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणं। रुक्मांगदे। पारणं कुर्यात्तु विना श्रवणरोहिणी इति। यदि एकादशी श्रवणयुक्ता
न च तिन दा एकादश्यामपि श्रवण द्वादशी व्रतं कुर्यात्। तदुक्तं नारदीये। यदा न प्राप्यते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्ण
वं क्वचित्। एकादशीं तदोपोष्य पापघ्नी श्रवणान्विता। उभयोर्देवता विष्णुः पुराणः पुरुषोत्तमः। विभेदो
न मकर्तव्यो विभेदात्पतते नर इति। यस्तूपवासद्वयासमर्थः स्वीकृतैकादशीव्रतश्च स एकादश्यामुपो
ष्य श्रवणद्वादश्यां विष्णुमभ्यर्च्य पारणं कुर्यात्। तदुक्तं मत्स्यपुराणे। द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्र
१८ वणं यदि। उपोष्यैकादशीं तत्र पूजयेद्धरिदैवतमिति। यस्तूपवासद्वयासमर्थः अस्वीकृतैकादशी ॥१७॥
व्रतश्च स एकादश्यां भुक्त्वा द्वादश्यामुपवसेत्। तदुक्तं पुराणे। एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्।

पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति। यस्तूपवासद्वयसमर्थः। स एकादश्यां द्वादश्यां चोपवासं कुर्यात्।
तदुक्तं च विष्णुधर्मे। एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत्। न तत्र उभयलोपः स्यादुभयोर्दैवतं हरिरि
ति। अल्पश्रवणयोगेऽपि संपूर्णद्वादश्याः पुण्यत्वाभिधानात्। यदा रात्रौ श्रवणयोगस्तदापि प्रातः संकल्पं कु
र्यात्। तदुक्तं। प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकं इति॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रेल
वंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रेलवंशभूषणमानसिं
हमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रेलवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदन
श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रेलवंशभूषणमुनिजनेश्वर परमहंस श्रीरामकृष्णचरण
रविंदयुगलभृंग श्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधे धर्मनिर्णयग्रंथस्य ... द्वितीय पाक्षि
क श्रीदामोदरनंदन श्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीसरसीरुहयुगलनिषेवणविहंगसंस्तूयमान

चरण। ५२ श्रीमदानंदर

गोपालय
शो० धर्म
॥१४॥

काशीवासश्रीमदनंतवाजीशास्त्रदाचार्यकृते बीजानंदेश्रवणद्वादशीनिरूपणं॥ ॥छ॥ नक्राउ
ग्रहेकरसस्यश्रीकृष्णस्यपरमात्मनोनभोमासिकृष्णपक्षेऽष्टमीजन्मतिथिःसाजन्माष्टमीकथ्यतेसा
चनिर्णीयते॥ तस्याश्चमाहात्म्यंबहुषुपुराणेषुश्रूयते।तदुक्तंस्कंदपुराणे।जन्माष्टमीव्रतंयेवैप्रकुर्वं
तिनरोत्तमाः।कारयंत्यथवालोकालक्ष्मीस्तेषांसदास्थिरा।स्मरणंवासुदेवस्यमृत्युकालेभवेन्मुने।
सिध्यंतिसर्वकार्याणिकृतेजन्माष्टमीव्रते इति।तस्यांउपवासविष्णुपूजादिकंकर्त्तव्यं।यतोउक्तंविष्णुर कं५
हस्ये।प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ताकृष्णानभसिचाष्टमी।मुहूर्त्तमपिलभ्येतसोपोष्यासामहाफलेति।तदुक्तंपु
राणे।रोहिण्यामर्द्धरात्रेचयदाकृष्णाष्टमीभवेत्।तस्यामभ्यर्चनंशौरेर्हंतिपापंत्रिजन्मजमिति।साच ॥१४॥
जन्माष्टमीषट्प्रकाराभवति।तथाहिदिनद्वयेनिशीथेरोहिणीयोगाभाववती।अथवादिनद्वयेनिशी
१८ थेरोहिणीयोगाभाववती।२ अथवापूर्वदिवसेनिशीथादूर्ध्वंप्रवृत्तत्वेसतिउत्तरदिवसेघटीमात्रपरि
व

श्री४

मितरोहिणीयोगवती।३ पूर्वदिनेरोहिणीयोगाभाववत्त्वेसतिद्वितीयदिवसेरोहिणीयोगवती।४ द्वितीयदिव
सेरोहिणीयोगाभाववत्त्वेसतिपूर्वदिनेएवरोहिणीयोगवती।५ दिनद्वयेरोहिणीयोगाभाववती चेति।६
तेषुप्रकारेषुप्रथमद्वितीययोरुत्तरेद्युरेव।तदुक्तंब्रह्मवैवर्ते।वर्ज्जनीयाप्रयत्नेनसप्तमीसंयुताष्टमी।
सऋक्षापिनकर्त्तव्यासप्तमीसंयुताष्टमीति।अनयोःप्रकारयोरेवंनिर्णयप्रक्रमोभवति।७।४४।कृत्तिका
४४।८।५८।रोहिणी।४७।१।७।४७।कृत्तिका।५८।८।४४।रोहिणी।४३। तृतीयेप्युत्तरेद्युरेवभवति।तदुक्तं
पाद्मे।मुहूर्त्तेनापिसंयुक्तासंपूर्णासाष्टमीभवेत्।किंपुनर्नवमीयुक्ताकुलकोट्यास्तुमुक्तिदेति।तदुक्तं
स्कांदे।सप्तमीसंयुताष्टम्यांभूत्वाऋक्षंद्विजोत्तम।प्राजापत्यंद्वितीयेह्निमुहूर्त्तार्द्धंभवेद्यदि।तदाष्टम
यांमिकंज्ञेयंप्रोक्तंव्यासादिभिःपुरेति।अस्मिन्प्रकारेएवंतिथिनक्षत्रप्रक्रमः।७।४७।कृत्तिका।५।८।४३।
रोहिणी।२।३।चतुर्थेप्युत्तरेद्युरेवभवति।तदुक्तंविष्णुरहस्ये।प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ताकृष्णानभसिचाष्टमीमुहू

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पाल
यशो०धू०
॥१९॥

र्तमपि लभ्येत सोपोष्या सा महाफलेति। सा बुधसोमवाराभ्यां युक्तातीव प्रशस्ता भवति। तदुक्तं पाद्मे प्रेतयो
निगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः। यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता। किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि
विशेषतः। किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदेति। अस्मिन्प्रकारेण वं तिथिं प्रक्रमो भवति।१।
।४१।रोहिणी।५९।८।४३।मृगशिरा।५५।पंचमप्रकारे पूर्वेद्युरेवोपवासो भवति। तदुक्तं रोहिण्यामर्द्ध
रात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत्। तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हंति पापं त्रिजन्मजमिति। अस्मिन्प्रकारेण षांन
क्षत्रतिथि प्रक्रमो भवति।१।५४।कृत्तिका।४०।८।४१।रोहिणी।३५।षष्ठेपि पूर्वेद्युरेव भवति। तदु
क्तं कृष्णपक्षेष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धैव कर्तव्या परविद्धा न कस्यचिदिति। अ
स्मिन्प्रकारेणैवं तिथिनक्षत्रप्रक्रमो भवति।१।५८।भरणी।४४।८।४४।कृत्तिका।५८।एवं षट्प्र ॥१९॥
२० कारा निरूपिताः। अत्र नक्षत्रं स्थूलमार्गेण चत्वार्यप्रलीयं नम्स्...ज्ञेयं। तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे

स्थूलं कृतं ज्ञानयनं यदेतज्ज्योतिर्विदां तद्व्यवहारसिद्ध्यै। सूक्ष्मं प्रवक्ष्येथ मुनिप्रणीतं विवाहयात्रादिफलप्रसिद्ध्यै इ
ति। शक्तेन च तिथिनक्षत्रयोरंते पारणं कर्तव्यं। तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते। तिथिरष्टगुणं हंति नक्षत्रं च च
तुर्गुणं। तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभांते च पारणमिति। अशक्तेन तु तिथेर्नक्षत्रस्य वांतेपा
रणं कर्तव्यं। तदुक्तं वह्निपुराणे। भांते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारतपारणमिति। तिथेर्नक्षत्रस्य
उभयोर्वा निशीथे यदांते तस्मिन्दाने दापि प्रशस्तं पारणं। तदुक्तं तिथ्यंते यो यदा द्वे दाने नक्षत्रांत
मथापि वा। अर्द्धरात्रेथवा पश्चात्पारणं च परेहनीति। इयं जन्माष्टमी यस्मिन्वर्षे रोहिणी
युक्ता भवति तदा फलातिशयजनिका जयंतीशब्दवाच्या च भवति। तदुक्तं विष्णुरहस्ये
प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी। मुहूर्तमपि लभ्येत उपोष्या सा महाफलेति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गोपालय
शो०धर्म०
॥२१॥

जयंतीशब्दवाच्यत्वं चोक्तं अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं कलया वापि यदा भवेत् । जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्व
पापप्रणाशनीति । तदुक्तं सनत्कुमारेण । श्रृणुष्वावहितो राजन् कथ्यमानं मया तव । श्रावणस्य
उ मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप । रोहिणी यदि लभ्येत जयंती नाम सा तिथिः । जयं पुण्यं च कुरुते जयं
तीतेन सा स्मृतेति । तिथि नक्षत्रयोर्योगात् कृष्णजन्म करी तिथिः । भूयो गुणकरी ज्ञाता रुद्ररूप
नीतेन सा स्मृतेति । सा च जयंती कृष्णतुष्टिलक्षणफलश्रवणात् वीप्साश्रवणादकरणे दोषश्रवणा
च्चाग्निहोत्रवन्नित्यकाम्या भवति । तदुक्तं । प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी । वर्षे वर्षे
तु कर्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिन इति । तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयंतीसंभवं व्रतं । कर्तव्यं वित्तमाने ॥२१॥
२१ न नरस्तथा न कर्तनैरपि । अकुर्वन् याति नरकं यावदिंद्राश्चतुर्दशेति ॥ ॥छ॥ इति श्रीमन्महीमं
डलाधीश शिवपुरी चंद्रचंद्र ... वंशभूषणमेदिनी ... महाराजनंदन श्रीमन्महीमंडलाधीश

श्रीमदानंद ४

शिवपुरीचंद्रचंद्र..वंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीम०महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचं
द्र.. वंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्र..वंशभू
य२ षणश्रुनिदेनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनि चर
धेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्य ... ज्ञातीय याज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वती
सरसीरुहयुगलनिषेवणविद्वद्वंससंस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्वेदांतवागीशभट्टाचार्यकृते ज्ञानं
जन्माष्टमीनिर्णयः ॥ ॥छ॥ अथ शिवरात्रिर्निर्णीयते ॥ सा च माघकृष्णपक्षचतुर्दशी । सा तु शिवरात्रिः
शिवप्रियेति । तस्यां जागरोपवासादिकं कर्तव्यं । प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः । रात्रौ जाग
रणं यस्मात् तस्मात् तां समुपोषयेदिति । सा च चतुर्विधा भवति । तथा हि एका शिवरात्रेश्चतुर्दशी निशी

x तदुक्तं सहस्रखंडे । माघमासस्य शेषे या प्रथमा फाल्गुनस्य च । कृष्णा चतुर्दशी ~~[illegible]~~ ३

तदुक्तं २

गोपालव
ध० ध०
॥२२॥

थादुपरिप्रवर्त्तमानया त्रयोदश्यायुक्ता भवति। अपरा च निशीथादुपरिवर्त्तमानया त्रयोदश्यायुक्ता न भवति
सा चत्रिविधा। यदा चतुर्द्दशी दिनद्वये प्रदोषव्यापिनी त्रयोदशी च दिन [illegible] ताप्रासा एका। अथ च यदा चतु
र्द्दशी पूर्वेद्युरेव प्रदोषव्यापिनी त्रयोदशी च दिन पर्याप्ता तदा एका॥ अथ च यदा चतुर्द्दशी उत्तरदि
ने एवं प्रदोषव्यापिनी त्रयोदशी योगश्चाईरात्रात्पूर्वं तदा एका। प्रथमायां [illegible] विधायां उत्तरदिवसे
एव भवति। तदुक्तं अर्द्धरात्रात्पुरस्तात्तु जयायोगो [illegible] यदा भवेत्। पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रि
शिवप्रियैः। अत्र अर्द्धरात्रे पूर्वं जयायोगे पूर्वविद्धेति वदता अर्थात्तन्निशीथादूर्द्ध्वं जयायोगे उत्त
रे त्युक्तं भवति। अत्रैवं तिथिप्रक्रमो भवति दिनमानं॥२७।१३।४४॥ द्वितीयविधायां पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या। तदुक्तं त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः। जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा
चतुर्द्दशीति। अत्रैवं तिथिप्रक्रमो भवति दिनमानं॥२७।१३।४२। तृतीयविधायां पूर्वविद्धैव क

शिवरहस्ये
२२

तदुक्तं प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरा [illegible] जागर [illegible]
[illegible] प्रयदिति। पूर्वेक्तौ ९२

र्त्तव्या भवति। चतुर्थ्यां विधायां तूत्तरेद्युरेव भवति। तदुक्तं अर्द्धरात्रात्पुरस्ताच्चेदिति। एवं चतस्रो विधा नि
रूपिताः। यदा पूर्वविद्धायां चतुर्द्दश्यां व्रते कृते सति पारणा दिनमध्यरात्र पर्यन्ता। पि चतुर्द्दशी भवति [illegible]
पि चतुर्द्दश्यन्ते पारणा कर्त्तव्या। तदुक्तं स्कांदे। कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी। शिवरात्रिश्चतुर्द्दशी। एताः पूर्वयु
ताः तिथ्यन्ते पारणं भवेदिति। प्रतिमासं शिवरात्रिव्रते तु माघकृष्णचतुर्द्दशी तु तत्र न्यासवत्। कृष्णचतुर्द्द
शी यदि रात्रिद्वये वर्त्तते तदा बहुरात्रियुक्ता ग्राह्या। तस्यां पूजा जागरयो विधानात्। तदुक्तं माधवेन
यतः प्रतिचतुर्द्दश्यां पूजनेन मे कृता। तथा जागरणं रात्रौ सन्निधौ मे कृतं तदा। तेन कर्मविपाके
न मुक्तोऽसौ पातकेन च। बहुरात्रियुक्तामेव जागरणादिसंभवादिति। चतुर्द्दशी यदा दिन [illegible]
साम्येनैव रात्रियोगोऽस्यास्तदा पूर्वैव ग्राह्या। तदुक्तं जयंती। शिवरात्रिश्च कार्या च द्वा जयान्वि
ता। शिवरात्र्यादितिथिव्रते च तिथ्यन्तेन कृत्वा तेन च पारणं कर्त्तव्यं। तदुक्तं जन्माष्टमी रोहिणी [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धर्म०
॥२२॥

वरात्रिस्तथैव चापूर्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथिनां नेच पारणमिति॥ ॥छ॥ इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशि
वपुरीचंद्र चंद्र वंशाभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्र चं
द्रवंशाभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमहीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्र चंद्रवंशाभू
षणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशाभूषणमुनि
जनेश्वर परमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्द्धर्म
निर्णयग्रंथस्य वृद्ध ज्ञानीययाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमत्तु निवरनारायणसर
स्वतीसरसीरुहयुगलनिषेवणविद्वद्धंसस्तूयमानकाशीवासश्रीमहेंद्रांतवागीश जहा ॥श्री॥
चार्यकृते बीज्ञानेदेशि वरात्रिनिरूपणं॥ ॥छ॥ अथैकभक्तं निर्णीयते। त्रिधा विभक्तस्य दिव
सस्य यः मध्यमो भागस्तस्य द्विधा विभक्तस्य यो द्वितीयो भागः स मुख्यः कालः तस्मिन्नेकभ

श्रीमदानंद ४

द्विकाविन्त हस्य २

क्तव्रतं कर्त्तव्यं। ननु कथमयं समयः मुख्यो भवति। इत्थं मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या। एकभक्ते सदा तिथिरिति
पाद्मेन मध्याह्नो लभ्यः। स च मध्याह्नस्त्रेधा विभागपक्षे एव। तदुक्तं शातपथश्रुतौ। तस्माहस्स पूर्वाह्णे दे
वा अशनमभिहरंति मध्यंदिने मनुष्याः अपराह्णे पितर इति तस्य च मध्यभागस्य उपरितनो मुख्यः
कालो भवति। तदुक्तं देवलेनादिनार्द्धसमये नीते भुज्यते नियमेन यत्। एकभक्तमिति प्रोक्तं न
सत्रयेण त्विति। ततः अस्तमयावधिगौणः कालः। तदुक्तं दिनार्द्धसमये नीत इति। तिथि म
उयदा दिनद्वये एकभक्ततिथिः मुख्यकालस्य एकैकमवयवं समानं स्पृशति तदा पूर्वदिने एकभ
क्तं उपोषितायदा या तिथिः एकस्मिन दिने मुख्यं कालं अधिकं व्याप्नोति एकस्मिन्दिने न्यूनं। तदा
सा पूर्वा परा वा अधिकव्यापिनी ग्राह्या। यदा दिनद्वये एकभक्ततिथिः मुख्यं काले न स्पृशति तदा
आदिमा ग्राह्या। न च तत्र मुख्यकालो नास्तीति। न मुख्यकाले भोजनं स्यादिति। वाच्यं। नक्ततिथेः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यालय
न॰ धर्म॰
॥२४॥

ह्रासं पूर्वतिथौ प्रवेश्यमुख्यकाल एव भोजनं स्यादिति। तदुक्तं तिथ्यादिषु भवेद्यावान् ह्रासो वृद्धिः प्र
रेहनि। तावान् ग्राह्यः स पूर्वेद्युर्दृश्यापि स्वकर्मणीति। अस्य विषये एकभक्ते पंचमीतो [illegible] दिन
२०।४४।२०।५।१५।५ यत्र दिने द्वयेपि मुख्यकालं व्याप्नोति समग्रं तत्र युग्मवाक्येन निर्णयः। अर [illegible]
निर्णयः। स्वतंत्रे एकभक्ते नक्तेन भोजनप्रतिनिधौ उपवासप्रतिनिधौ च भवति।
श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशाभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनं
महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशाभूषणमानसिंहमहाराजनं [illegible] महीमं ॥२४॥
डलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशाभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधि
२४ शशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशाभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंद [illegible]
लेन्द्रंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधे धर्मनिर्णयग्रंथस्य [illegible] ज्ञातीयपाज्ञिकश्रीदा
य [illegible] श्रीमदानंदा

मोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीसरसीरुहयुगल [illegible] नैषवणविदुद्दुसस्वरूपमान
काशीवासश्रीमद्वेदांतवागीशभट्टाचार्यकृते बी[illegible]ज्ञानंदे एकभक्तव्रतनिरूपणं॥ ॥छ॥ अ
अथ नक्तं निर्णीयते। तत्र नक्तव्रतं सूर्यास्तमयानंतरं नक्षत्रोदये जाते सति मुहूर्तत्रयपरिमिते प्रदोष
समये कर्तव्यं तदुक्तं वत्सेन। प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदेति। प्रदोषप्रमाणं स्कंदे नोक्तं २४
३५ त्रिमुहूर्तं प्रदोषः स्याद्भानावस्तंगते सतीति। अत्र यद्यपि उदयात् प्राक्तनी संध्या घटिकात्रयमिष्यते सा
यं संध्या त्रिघटिकाह्यस्ताद्दुपरि भास्वतः। तत्र चत्वारि मानि कर्माणि संध्यायां परिवर्जयेत्। आहारं
मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकमिति संध्याजं भोजनादिनिषेधः श्रूयते तथापि नक्षे
त्रदर्शनात् संध्यासायं [illegible] स्मृत्यंतरात् नक्षत्रदर्शनात् परे प्रदोषे नक्तव्रतं भवत्येव। नक्त
नक्तव्रतं आदित्यवासरादौ रात्रिभोजनप्रतिषेधेपि कर्तव्यं। नत्यक्तव्यं। विहितप्रतिषेधाप्र

[illegible] नक्षत्र [illegible] स्थित [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रेः। अग्नीषोमीयहिंसायां प्रतिषेधस्येवा निषेधे रागप्राप्तविषयत्वेनैवोपपन्न इति दिक्। यदा दिनद्वये
प्रदोषसमये नक्ततिथिर्न वर्तते तदा नक्ततिथौ द्वितीयदिवसे सायं काले नक्तव्रतं कुर्यात्। तन्न
दुक्तं स्कांदे। प्रदोषव्यापिनी न स्याद्दिवा नक्तं विधीयते। आत्मनो द्विगुणा छाया मंदीभवति भास्क
रे। तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनमिति। अत्रैवं विषयः तथा हि। दिनमानं ३० तत्र निर्णी
यतिथिः पंचमी। ४।२६। ५।३० नक्ततिथिर्व्याप्त्यादौ एकत्र नक्तव्रतनिर्णयो बोद्धव्यः। अत्रैवं विषयः। ४।२९।
५।२६। ४।२३। ५।२३। इदं नक्तव्रतं त्रिदुणादिनाष्टमभागे कर्तव्यं रात्रौ तस्य भोजननिषेधात्।
तदुक्तं देवलेन। नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थस्य बुधैः स्मृतं। यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यत इ
ति॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्र वंशभूषण मेदिनीमल्लमहाराजश्री ॥२५॥
२५ मन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषण [illegible] सिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमं
नंदनर

डलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषण कल्याणमल्ल [illegible] राजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश
शिवपुरीचंद्रचंद्र [illegible] भूषण मुनिजनेश्वर परमहंस श्रीरामकृष्ण चरणारविंदयुगल भृंगश्री
गोपालमहाराजस्य यशोनिधे धर्मनिर्णयग्रंथस्य [illegible] रजातीयपाडिकश्रीदामोदरनंदन
२५ श्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीसिरसीरुहयुगलनिषेवणविद्वद्वंदसंस्तूयमानकाशी
वासश्रीमहेद्रांत वागीशभट्टाचार्यकृते बीउज्ञानंदेन कृतनिर्णयः॥ ॥छ॥ अथायाचितं
निर्णीयते॥ न विद्यते याचितं यस्मिन् अभ्यवहरणे तदयाचितं नाम॥ अभ्यवहार्यं च पंच
विधमेव भक्ष्य भोज्य लेह्य पेय चोष्य लक्षणं शिष्टसमाचारादवगंतव्यं। याचितं हि प्रार्थि
तमन्यतो लब्धमुच्यते तन्न यत्र नास्ति कोऽर्थः। अप्रार्थितं अन्यत एव लब्धं यन्नास्ति तदया
चितं व्रतमुच्यते। याचितात् विरुद्धमेवायाचितं युक्तं। अयमर्थः। स्वप्रयत्नं विनैव परेण दत्ता

गोपाल॰
॥शो॰ध॰
॥२८॥

न्नभोजनं अयाचितव्रतं भवति। संकल्पश्च प्रातरेव कर्तव्यः। अयाचितं अद्य च हरिष्यामीति त
द्देतद् याचितव्रतम हर्द्वय व्यापिन्यां तिथौ याम ध्याह्न व्यापिनी तस्यामेकभक्तवदनुष्टेयं। अ
स्याप्येकभक्तरूपत्वात्॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्र चंद्रकुलवंशभूषण मे
दिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्र चंद्रकुलवंशभूषण मान
सिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्र चंद्रकुलवंशभूषण कल्याणम
ल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्र चंद्रकुलवंशभूषण मुनिजनेश्व
रपरमहंस श्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंग श्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्धा ॥२८॥
र्मनिर्णयग्रंथस्य वृद्धनागरज्ञातीययाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनाराय
णसरस्वतीसरसीरुहयुगलनिषेवणविद्वद्धंसस्य पान काशीवासश्रीमद्देहात वागीश

या३

भट्टाचार्यकृते रयाचितव्रतनिरूपको नाम बीजानंदः संपूर्णः॥ ॥छ॥ अथ पर्वनिर्णय उच्यते॥
पूर्णिमायाममायां च तुर्थो भागः प्रतिपदश्चाद्यास्त्रयो भागाः प्रातरवच्छिन्ना यागकालो भवति
तदुक्तं पर्वणश्चैव चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः। यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषि
भिरिति। ननु ईदृशो काले स्मार्तेयागकाले गृह्यमाणे संधौ यजेतेति श्रुति विरोधः स्यादिति चेत्
मैवं संधेरतिसूक्ष्मत्वेन तत्र सांगयागप्रयोगस्य कर्तुमशक्यत्वात् न त्रापि कर्मानुष्ठानयोग्यस्य
२४ पर्वसन्निहितस्य पूर्वापरकालस्य लक्षणत्वात्। अत एव तादृशो र्थः श्रुत्यंतरेपि संधिमभितो यजे ५४
तेति। तत्रश्च संधिसन्निहितपूर्वोत्तरदिनद्वये यागानुष्ठाने प्राप्ते श्रुत्यैव व्यवस्थोच्यते। पूर्वेद्यु
रिध्माबर्हिः करोति यज्ञमेवारभ्य गृहीत्वोपवसतीति। तथा पूर्वेद्युरग्नीन् गृहीत्वोत्तरमह
र्यजेतेति तस्मात् पर्वणो यश्चतुर्थांश इति स्मृतेः संधौ यजेतेति श्रुत्या सह न विरोध गंधा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्री॰
२४॰
॥२७॥

पत्तिर्यदा रात्रौ पर्वसमाप्तिर्भवति तदा तस्मिन् दिवसे ऽन्वाधानादि व्रतं कार्यं॥ द्वितीयदिने चंद्रदर्शने
सत्यपि दर्शयागः कर्तव्यः। तदुक्तं लौगाक्षिणा। अपराह्णे थवा रात्रौ यदि पर्वसमाप्यते। उपोष्य त
स्मिन्नहनि श्वो भूते याग इष्यत इति। उपोष्य अन्वाधाय। न च उपवासशब्दः अन्वाधानवाच
कः स्युक्त[illegible] इति वाच्यं। स वै ध्रुवि धा बर्हिः करोति मिवा रत्यवसतीत्यस्यां श्रुतौ अन्वाधायोपवस्त
व्यमित्युक्तत्वात्। उपपूर्वको वसतिरन्वाधानादिकर्मवाचकः ऐस्युक्तस्य। न तु रात्रौ पर्वसंधावपि प
द्रा प्रतिपदि त्रिमुहूर्ताद्द्वितीया न वर्तते तदा त्रिमुहूर्ताद्द्वितीया चेत्तेन अस्मिन्नेव विषये रात्रिसंधि
शास्त्रस्य सावकाशत्वात्। संपूर्णदिनव्यापिन्यां प्रतिपदि उपक्षादयो न्नियष्टव्या इत्यनेन उत्तरदिने या ॥२५॥
२९ गप्राप्तेः पूर्वदिने प्रातः पुनः पर्वचतुर्थांशात्मावाद्यागासंभवाद्येन तत्र सावकाशं अतश्चानन्यथा
सिद्धत्वाच्चंद्रदर्शननिषेधस्यामपि प्रतिपदि यागप्राप्त्यर्थं प्रवृत्तं रात्रिसंधिशास्त्रं दृष्ट्वा त्रिमुहूर्तादि
× प्रतिपत्परा द्वितीया अन्वाधानं च चतुर्दश्यां परत सोमदर्शनादि
× ति वचनात् एवं द्रूयागः प्रादिनि चेत ४

स्व १
शास्त्रं विषयांतरमेव चिंतनीयमिति चंद्रदर्शने सत्यपि द्वितीये दिवसे याग इत्यनवद्यं। अत्रैवं विषयः
दिनमानं ३०।३०।३३।१।२५। चंद्रदर्शनं तु ज्योतिर्विद्भ्यो ज्ञेयं। यदा अपराह्णे पर्वसमाप्तिर्भवति।
यागकाले प्रतिपच्चतुर्थांशः चंद्रदर्शनं च न भवति तदा द्वितीयदिने यागः कर्तव्यः। द्वितीयदिने
यागे प्राप्ते सत्यर्थात् प्रथमदिन एव अन्वाधानमिति ज्ञेयं। तदुक्तं लौगाक्षिणा। अपराह्णे थवा रात्रौ य
दि पर्वसमाप्यते। उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वो भूते याग इष्यत इति। अत्रैवं विषयः। दिनमानं २९।३०।२५।
१।२३। यदा अपराह्णे पर्वसंधौ सा तिथिर्द्वितीये द्युः प्रतिपच्चतुर्थांशः चंद्रदर्शनं वा न भवति तदा अम
वास्यां तृतीयांशे पि यागः कर्तव्यः। अयमाशयः। त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेदित्यादिवचनैस्तथा
न यष्टव्यं चतुर्थे शो यागः प्रतिपदः क्वचिन्नेत्यास्तां सिन द्विलुप्तं तिः। तिरेषासनात नीत्यादिवचनैः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कालनि० धर्म ॥२८॥

दंवात् अपराह्णसंधिशास्त्रं त्रिमुहूर्तादिशास्त्रविषयं परित्यज्य प्रवृत्तं तथा आदित्येऽस्तमिते चंद्रः प्रदृश्येत उदियाद्
यादिं प्रतिप द्यतिपत्तिः स्यात् पंचदश्यां ततो यजेत् । तथा पूर्णांशो तृतीयेतु कर्तव्यो । ष्टिर्द्विजातिभिः । द्वितीया
सहितं यस्मात् इष्यं त्याश्वलायनाद्यादिवचनकदंबात् विहितेपि पर्वणांशो आद्यदिवसे यागः कर्तव्यः । अर्था
दन्वाधानं पूर्वेद्युरेव कर्तव्यमिति बोध्यं । तथा च द्वौ विषयौ संपन्नौ । एकस्मिन् चंद्रदर्शनं विनापि प्रतिप जो५
द्युतुर्थांशसंबंधात् उत्तरदिने यागकालस्य पूर्वदिवस एव योग्नवति । अपरस्मिंस्तु उत्तरदिने प्रतिपत्तु
र्थांशसंबंधाभावेपि चंद्रदर्शनेन यागकालस्य दूषितत्वात् प्रथमदिवसे दर्शतृतीयांशेपि यागो भवति
प्रथमविषये इदमुदाहरणं । दिनमानं ।२५।३०।१७।१२१। द्वितीयविषये चेदमुदाहरणं । दिनमानं ।३०।३४। ॥२८॥
२८।१।२३। पूर्वाह्णमध्याह्नयोः पर्वसमाप्तौ पूर्वेद्युरन्वाधानं कृत्वा तस्मिन् संधिदिने यागं कुर्यात् । तदुक्तं
२८ लौगाक्षिणा । पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तत्र पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यत इति । ननु प्रति

पद्यप्रविष्टायां यदि तिथिः समाप्यते पुनः प्रणीय कुर्वन्निष्टिं ततः कुर्यात्तु नान्यथेति गर्गवचने पंचदश्यां यागस
माप्तौ पुनर्यागविधानस्योक्तत्वात् पक्षादयोर्नियष्ट्या इति गोभिलवचने च नियमस्योक्तत्वाच्च पूर्वाह्णम
ध्याह्नयोः पर्वविरतावपि उत्तरदिवसे यागः स्यादिति चेत् न त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत्यादि बहुलस्मृ
तिवचनविरोधात् बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति न्यायाच्च उत्तरदिवसे यागप्रतिपादकं वचनं बाधि
५ तमेतस्मान्न उत्तरदिने यागः कर्तव्यः । किंतु पूर्वदिन एवेति रहस्यं । पूर्वाह्णपर्वविरतौ अयं विषयो
बोद्धव्यस्तथाहि दिनमानं ।३४।३०।१६। मध्याह्नपर्वविरतौ अयं विषयो बोद्धव्यः दिनमानं ।२६।३४
१३। सोयं कालात् पूर्वपर्वणः प्रतिपद्यसमाप्तौ द्वितीयामारभ्य अत्यंतक्षये पंचम्यां लुप्ता
यां अमावास्यादिने यागः कर्तव्यः । अर्थाच्चतुर्दश्यामन्वाधानं कर्तव्यं तदुक्तं स्मृतिना । चतुर्दशी
तु संपूर्णा द्वितीयाक्षयगामिनी । चरुरिष्टिरमायां च भूते कार्यादिकी क्रियेति । अत्रैवं विषयो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्वितीयदिने प्रातःकाले प्रतिपच्चतुर्थांश २

काल. ॥२४॥ बोद्धव्यः। तथाहि दिनमानं।२५।२०।२४।१।२२।२१५।३०।२०।४।४। एवं पंचमप्याः अत्यंतह्रयोत्नवतीति बोध्यौ।
बोद्धव्यः। तथाहि दिनमानं।२५।२०।२४।१।२२।२१५।३०।२०।४।४। दिनद्वये ... शोनत्नवति तदापि पूर्वदिने यागः कर्त
यदा अमावास्या अपराह्णे समाप्ता न भवति। प्रातःकाले पूर्वदिने तृतीयांशो न भवति तदापि पूर्वदिन एव यागः
व्यः ... पदा दिनद्वये प्रातःकाले यागकालो न भवति तदापि पूर्वदिन एव यागः
अयमन्निसंधिः। यदा प्रथमदिवसे प्रातः पर्वचतुर्थांशो भवति उत्तरदिवसे च प्रतिपत्तृतीयांशश्च
भवति तदा पराह्णसंबंधित्वात् परदिने यागः इति यत्प्राप्तं तन्न सुंदरं इतरथा त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत्या
ऊ. दिवृ... वाक्यविरोधः स्यात्। किंच पर्वणोंऽशे तुरीये तु कर्तव्येष्टिर्द्विजातिभिः। द्वितीयासहितं यस्मादृषय
त्याश्वलायना इत्यत्र पूर्वेद्युर्यागो विधीयते स नोपपद्येत तस्माद्धृष्टवाक्यानुरोधेन पूर्वेद्युर्यागो भवति ॥२४॥
तथा पूर्वदिने पर्वतृतीयांशो भवति तदा दिनद्वयेऽपि प्रातस्संध्याकालाभावे दर्शपूर्णमासविधायकवच
२९ नसामर्थ्यात् पर्वतृतीयांशो प्रतिपच्चतुर्थांशो वा विकल्पेन यागे प्राप्ते सति नयष्टव्यं चतुर्थंशा इतिप्र

पर्वदिने प्रतिपच्चतुर्थांशो भवति २

२

तिपच्चतुर्थांशे यागस्य निषिद्धत्वात् पर्वतृतीयांशे एव यागो युक्त इति रहस्यं। दिनद्वये यागकाले
अयं विषयः उच्यते। दिनमाने।२५।१४।१०।३०।१५।१।२२। दिनद्वये यागकालाभावेऽपि योऽग्य
उक्तो विषयः। यद्यपि चंद्रदर्शनयुक्ते दिने इष्टेर्निषिद्धत्वात् प्रमादादिष्ट्यनुष्ठानं न संभवति। तथापि यदा
चंद्रदर्शनयुक्ते दिने अज्ञानादिना यागः कृतो भवेत्। तदा भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतिभिः होमं कृत्वा
ब्राह्मणाय दानं दद्यात्। तदुक्तं कात्यायनेन। यजनीये ह्नि सोमः स्यात् वारुण्यां दिशि दृश्यते। तत्र
व्याहृतिभिर्हुत्वा दंडं दद्याद्विजातय इति। यदा पूर्वेद्युरमायां यागप्राप्तिर्भवति तदा प्रातरे
व यागं कृत्वा अमायां निर्वृत्तायां प्रतिपदि च प्रविष्टायां यागः समापनीयः न अमायां। तत्र स
मापने प्रायश्चित्तं भवेत्। तदुक्तं गर्गेण। प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि त्विष्टिः समाप्यते। पु
नः प्रणीय कृत्स्नेष्टिं ततः कुर्यात्तु नान्यथेति। यदा उत्तरतिथेः प्रतिपदो वृद्धिर्भवति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गोपाल० ... धर्म ।।३०।।

दाव्र ध्यार्द्ध अमायां निष्क्रिप्यपर्वसमाप्तिं विंद्यात् । यदा वक्ष्यमाणो भवति तदा वक्ष्यमाईममायाः सकाशात् निःकाश्यतदैवामांतो ज्ञेयः । तदुक्तं स्मृतिकृता ।। तिथेः परस्याघटिकाः स्युर्न्यूना स्तथैवाभ्याधिकास्तनासां । अद्वे विपोज्यं च तथा प्रयोज्यं ह्रासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तदिति । अमः दनयोरेवं विषयो । तथाहि । यदा ।३०।१६।११।४२। एवं भवति तदा १९ घटिकानंतैर्यागसमाप्तिः कर्त्तव्या । म ।३०।२०।११।१४। एवं भवति तदा १७ घटिकासु व्यतीतासु यागः समाप्यः । अत्र पर्वनिर्णये द्विधाविभक्तं दिनं ग्राह्यं । तदुक्तं स्मृतिकृता । आवर्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततं न्यरइति । अत एवमध्याह्नसंधिशास्त्राद्दावपि मध्याह्नरात्रौ नापरिभाषिकं मध्याह्नं ब्रूते । किंतु पूर्वापराह्णयोर्यः संधिर्मध्यमो भागस्तमेव । तथैवोक्तं शातातपेन । पूर्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्वसमाप्यते । तत्रोपवासः पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यत इति । यदा आवर्तनसंगवयोर्मध्ये पूर्णिमायाः समाप्तिः तदा तस्मिन्नेवाह्नि ।।३०।।

[illegible] अमावास्या [illegible] विनीता [illegible] पूर्णिमा [illegible]
[illegible] सारा [illegible] तिथि [illegible] मितिः

अन्वाधानं कृत्वा यागः कर्त्तव्यो विकल्पेन । तदुक्तं कात्यायनेन । संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वं प्राक्पर्यावर्तनाद्रवेः । सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिरिति । इदं च विधानं विकल्पेनैव । तदुक्तं स्मृतिकृता । सद्यस्तदावाक्रियते समस्तमिति । यदि पूर्वाह्णे पूर्णिमासमाप्तिः तदा वाऽऽसनेयिनः तस्मिन् दिने व्रता । स घस्तदावा क्रियते समस्तमिति । प्रातर्भवति तदु तं कृत्वा द्वितीये द्युर्यागं विदधीरन् । सा पूर्णिमा खर्विका ख्या वाऽऽसनेयिनामस्मिन्मतावति । तदु सार्वविकं नाष्यसंग्रहकृता मध्यंदिनाः स्याद्दहनी ह्यस्मिन् प्राक्पर्वणः संधिरियं तृतीया । सार्वविकावाऽऽसनेयिमत्या तस्यामुपोष्याथ परेद्युरिष्टिरिति । उपदिष्टधर्मवान्दर्शपूर्णमासादिः प्रकृतिः । तस्य च कालो निर्णीतः । प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति चोदकातिदिष्टधर्मवान् सोमयागादिर्विकृतिः । तस्येदानीं कालो निर्णीयते । तथाहि । यदा पर्व मध्याह्नात्परतः समाप्तं भवति तदा पूर्वे वैकृते पश्चादिके कर्त्तव्यं । तद्दिनेतरं अन्वाधानं कृत्वा प्रकृतियागः कर्त्तव्यः । यदा मध्याह्नात्पूर्वे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

काल
धर्म
॥

पर्वसमाप्तिर्भवति। तदा पूर्वं प्रकृतीष्टिं कृत्वा अनंतरं वैकृतं पश्वादिकं कर्तव्यं। तदुक्तं। अर्द्धाद्ह्नो भवति
नियतं पर्वसंधिः पुरस्तात्कृत्वा तस्मिन्नहनि तु पशुं सद्य एव द्यष्ट्वा॥ आरभ्याथ प्रकृतिरथ चेत् पर्व
संधिः पुरस्तात्कृत्वा तस्मिन् प्रकृतिमथ तु स्यात् पशुः सद्य एवेति। पूर्वाह्णसंधौ विहितकालासंभवे
न्नः सद्य एवेत्यभिहितं। अपं च अविहितविशेषकालाद्विकृतिषु पशुषु च निर्णयो बोद्धव्यः। यत्र
तु कालविशेषो द्वाहकालत्वं वाश्रुतं तत्र तथैवानुष्ठानमिति भावः। न च दर्शपूर्णमासविध्यतिदेशात् पश्वा ८१
दिविकृतौ पर्वचतुर्थांशादिकालः प्राप्नोतीति वाच्यं। यदीष्ट्या पशुना सोमेन यजेत अमावास्यायां पौ
र्णमास्यां वा यजेतेत्यापस्तंबेन विकृतौ कालविधानात्। पंचदश्यामेव यागसमाप्तिः स्यादिति। यदा
पूर्वाह्णे अमावास्यायां समाप्तिर्भवति तदा दर्शेष्टिं कृत्वा नवान्नेष्टिं कुर्यात्। यदा पूर्वाह्णे पूर्णि ॥३१॥
मासमाप्तिः तदा नवान्नेष्टिं कृत्वा पौर्णमासेष्टिं कुर्यात्। तदुक्तं वार्त्तिककृता। यजेत पूर्वं पौर्ण

ना३

मासात् ऊर्ध्वं दर्शान्नवेज्यया इति। अन्वाधानदिने यजमानपत्नीभ्यां शाकादिकं वर्जनीयं। तदुक्तं परिशि
ष्टकृता। शाकं मांसं मसूरं च चणकं कोरदूषकान्। माषं मधु परान्नानि वर्जयेदौपवस्तके इति। औ
पवस्तके व्रतदिने। पूर्वमेतदुक्तं भवति। यागकालदूषकानि चत्वारि भवंति। चंद्रदर्शनं। प्रतिप
त्तुर्यांशः। द्वितीया प्राप्तिः त्यन्तापचये सति पंचमी तृतीयः दिनद्वये यागकालसत्त्वा। एतेषु निमित्तेषु
पूर्वदिने यागो भवति॥ ॥ इति श्रीमन्महीमंडलाधीशाशिवपुरीचंद्रचंद्रे वंशाभूषणमेदिनी
मल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशाशिवपुरीचंद्रचंद्रे वंशाभूषणमानसिंहमहा
राजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशाशिवपुरीचंद्रचंद्रे वंशाभूषणकल्याणमल्लमहारा
जनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशाशिवपुरीचंद्रचंद्रे लवंशाभूषणसुनिर्णयेनेश्वरपर
महंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्धर्म

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रीमदानंद १

निर्णयग्रंथस्य ... ज्ञातीययाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमत्सुन्मुनिवरनारायणस
रस्वतीवरणसरसीरुहयुगलनिषेवणविद्वद्वंसस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्वेदांतवागीश
भट्टाचार्यकृतेरंकुरानंदे पर्वनिर्णयः॥ ॥अथसंक्रांतिर्निर्णीयते॥ वृषसिंहवृश्चिककुंभेषु यः
सूर्यस्यसंक्रमः साविष्णुपदसंज्ञकोभवति। तदुक्तं वृद्धवसिष्ठेन। वृषवृश्चिककुंभेषुसिंहे
चैवयदारविः। एतद्विष्णुपदंनामविषुवादधिकंफलमिति। कन्यामीनधनुर्मिथुनेषुयःसू
र्यसंक्रमः सषडशीतिमुखसंज्ञःस्यात्। तथाचवसिष्ठः। कन्यायांमिथुनेमीनेधनुष्यपिरवेर्ग
तिः। षडशीतिमुखप्रोक्ताषडशीतिगुणाफलेरिति। तुलामेषयोर्यःरवेःसंक्रमःसविषुवसंज्ञः। ॥३२॥
तदुक्तं। विषुवंत्वजतौलिनोरिति। मकरेयोऽर्कस्यसंक्रमःसउदगयनं। कर्कयःसूर्यस्यसंक्रमःद
क्षिणायनसंज्ञः। तथाचवसिष्ठः। मृषकर्करसंक्रांतीद्वेउदग्दक्षिणायने इति। सर्वाःसंक्रांतयःनक्षत्र

विशेषयोगात्सप्तनामवत्योभवंतितथाहि। रोहिणीउत्तराफाल्गुनीउत्तराषाढाउत्तराभाद्रपदा
संज्ञकेषुचोड्डनक्षत्रेषुविद्यमानेषुअर्कस्ययाराशिसंक्रांतिःसामंदासंज्ञास्यात्।१ रेवती
चित्राऽनुराधामृगेषुचांद्रेषुयारवेःसंक्रांतिःसामंदाकिनी।२ अश्विनीहस्तपुष्येषुयःरवेः
संक्रमःसाध्वांक्षिका।पूर्वाफाल्गुनीपूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदामघाभरणीषुयःरवेःसंक्रमः
साघोरा।धनिष्ठापुनर्वसुश्रवणस्वातिशततारासंज्ञेषुनक्षत्रेषुयःरवेःसंक्रमःसामहो
दरी।ज्येष्ठाआर्द्राअश्लेषामूलेषुयःरवेःसंक्रमःसाराक्षसीकथिता।विशाखाकृत्तिकयोर्यः
रवेःसंक्रमःसामिश्रिताकथिता।तदुक्तंदेवीपुराणे।मंदध्रुवेषुविज्ञेयामृदौमंदाकिनीतथा।
क्षिप्रेध्वांक्षीविजानीयात्उग्रेघोराप्रकीर्तिता।चरेमहोदरीज्ञेयाक्रूरेंद्रैश्चराक्षसी।मिश्रितावैव

मि२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गोपाल
ग्रं० ५०
॥३३॥

निर्दिष्टा मिश्रितं दैर्घ्यसंक्रम इति। एतासु स्वसप्तसु क्रमेणतिस्रः। चतस्रः। पंच। सप्त। अष्टौ। नव।
द्वादश। घटिकाः पुण्यतमा भवंति। तदुक्तं देवीपुराणे। त्रि चतुः पंच सप्ताष्ट नव द्वादश एव च। क्रमे
ण घटिका ह्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकमिति। पारमार्थिकं अतिशयितमिति। वासरयोगे नापि
सप्तसंज्ञा भवंति। तदुक्तं देवीपुराणे। सूर्ये घोरा विधौ ध्वांक्षी भौमवारे महोदरी। बुधे मंदा
किनीनाम मंदा सुरपुरोहिते। मिश्रा शुक्रवारे स्यात् राक्षसी च शनैश्चरे। एताः संक्रांतयः
सप्त फलमासां निगद्यत इति। फलकामिभिः मतुष्यैः संक्रांतौ पूर्वस्मिन् दिनानां त्रये उप
वार वासः कार्यः। एकरात्रोपवासो वा कार्यः। तदुक्तं वासिष्ठेन। अयने विषुवे चैव त्रिरात्रोपोषितो नरः। ॥३३॥
स्नात्वाऽभ्यर्च्य यज्ञानु सर्वकामफलं लभेदिति। तथा चापस्तंबः। अयने विषुवे चग्रहणे चंद्र
योः। अहोरात्रोषितः स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यत इति। पुत्रवति कृपोषणं न कर्तव्यं। तदुक्तं॥

आदित्येहनि संक्रांता विदितातस्याच सस्यादिदेयो। तुलां प्रत्याग्नते सूर्ये विषुवद्दिवसं सति। ब्राह्मणेभ्यः प्रदेया
नि सस्यान्यग्निन चान्नीति। रविसंक्रमणकालस्य सूक्ष्मत्वात् तत्कालानुष्ठानोचितानाः पूर्व घटिकाः पं
चदश अथवा षोडश उत्तरास्ता वत्यः शुभाः। तदुक्तं वासिष्ठेन। संक्रांति समयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः। तद्योगा
च्चाप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिता इति। पिशितेक्षणैश्चर्मचक्षुरित्यर्थः। तदुक्तं मरीचिना। नाड्यः षोडश पू
र्वेण संक्रांते रुत्तरेण चेति। पूर्वोत्तरा घटिकाः ययोः सन्निहिता भवंति तास्ताः अतिशयेन पुण्याः संक्रमे।
तदुक्तं शातातपेन। याः याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृता इति। विष्णोः पदे वृषसिंह वृश्चिककुंभे
षु कर्कटे च आद्यघटिका पुण्याः प्रोक्ताः। तदुक्तं वासिष्ठेन। मध्ये तु विषुवे पुण्यं प्राग्विष्णोर्दक्षायने॥
षडशीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे इति॥ विषुवे तु लामेषयोः प्रागुत्तरा दश दश नाड्यः शुभाः स्युः।
तदुक्तं बौधायनेन। पुण्यं विषुवति प्रोक्तं दश पूर्वा दश परा इति। मिथुन कन्या धनुर्मीनमकरे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गोपाल०
धर्म०
॥३४॥

पुपरा नाड्यः पुण्याः ॥ ... षडशीतिमुखे वीते अतीते चोत्तरायणे इति । कर्के आदिमास्त्रिंशन्नाड्यः पु
ण्या मुः । मकरे ताएव त्रिंशन्नाड्यः । दश निरधिकाः ॥ एवं च त्रिंशत् । तत्र आदिमाः पुण्याः अंत्यास्त्वपि
चत्वारिंशत् घटिकाः पुण्या मकरे । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते । त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे तु दशाधिकाः ।
भविष्यत्ययने पुण्याः अतीते चोत्तरायण इति । अत्र च शब्देन उत्तरायणे पश्चादपि चत्वारिंशत्
घटिकाः पुण्या इति [redacted]नितं । ननु अर्वाक् षोडश नाड्यः स्युः परतः षोडशैव तु ता एव दाक्षिणे पूर्व
अतीते चोत्तरायणे । तथा युगांतेषु षट् विप्र षडशीतिमुखे त्यादि वाक्येषु अत्यापि एव घ
टिकाः पुण्या उच्यंत इति चेत् न । अल्पास्ते अतिशयेन पुण्या उच्यंते । ननु ता एव पुण्याः इत ॥३४॥
रथा त्रिंशत्कर्कटके इत्यादि बहु वाक्य विरोधः स्यात् । अतः पुण्यातिशय प्रतिपादन
परत्वमेव सुंदरं । यदा अर्धरात्रात् प्राक् तुलामेषौ स्तस्तदा तस्यादिनस्य उत्तर दले मध्याह्नात् उपरि

नक्षत्र२ क्र१

पुण्यं स्यात् । अर्धरात्रात् किंचिद् न्यूने तथा मध्याह्नात् उपरि पुण्यं पूर्वदिने । यदि अर्धरात्रात् परतः तुला
मेषौ भवतः द्वितीय दिने पूर्वार्द्धे इष्यते । तदुक्तं वसिष्ठेन । अर्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरि
क्रिया । ऊर्द्ध्वं संक्रमणे चोर्द्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयमिति । तदुक्तं देवीपुराणे । मानार्द्धं भास्करे तु प
म पूर्णे शर्वरी दले । संपूर्णे उभयोर्देयमतिरेके परे हनीति । अर्द्धरात्रे तु संपूर्णे दिवा पुण्य
मनागतं । संपूर्णे अर्द्धरात्रे तु उदये त्वमये पि चेति । मानार्द्धं प्रहरद्वयं न्यासं करोतीति व्युत्पत्त्या
भास्करो दिवस उच्यते । अपूर्णे शर्वरीदल इति किंचिन्न्यूनार्द्धरात्र इत्यर्थः । मेषवर्कतुलामक
रयात्रिस्थाः संक्रांतयः अर्धरात्रात् पूर्वस्युश्चेत् तदा पूर्वाह्ने दिनांते पंच घटिकाः शस्ताः । यदि
अर्द्धरात्रात् पश्चात् अच्युतांघ्रि ... षडशीत्यास्त्वेताः तदा परदिने उदये पंच घटिकाः शोभ
नाः स्मृताः । तदुक्तं निगमे । विष्णुपद्यां धनुर्मीन नृयुक्कन्यासु वै युदा । पूर्वोत्तरगते रात्रे

नू२

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गोपाल
ध० धर्म
॥३५॥

नोः संक्रमणं न चेत्। पूर्वाह्णे पंचनाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः। अपराह्णे पंचैवं प्रोक्ते स्मार्ते
च कर्मणीति। अत्रैके अर्द्धरात्रिसमयात् पूर्वसंक्रमणेषु समीपवर्त्तिपूर्वदिनार्द्धं पुण्यं संगिरते। अर्द्धरात्रसम
अर्द्धरात्रसमयात् पश्चात् सर्वसंक्रमणेषु समीपवर्त्युत्तरपूर्वार्द्धं पुण्यं संगिरते। इति वदंतः
ना सायोदयस्थाः पंच घटिकाः विष्णुपदषडशीत्यास्तयोरतिशयेन पुण्या उक्ता विष्णुपदाध
तेषां अयमभिसंधिः। अर्द्धरात्रादधस्तास्मिन्निति वसिष्ठवाक्यं सर्वसंक्रांतिपरं विष्णुपदाध्यं प्रतिपादन
नुमर्शेनेति। विष्णुपदषडशीत्यास्तयोः सायोदयस्थपंचघटीनां पुण्यातिशयत्वप्रतिपादन
परत्वमिति सिद्धांते तु वसिष्ठवाक्यं विषुवविषयमिति रहस्यं। अथ न विषुवयोः सायो
दयस्थाः पंच घटिकाः पुण्यतमा भवंति। तदुक्तं स्कंदपुराणे। उदये चन तदा पंच देवे पित्र्ये च क- ॥३५॥
र्मणीति। यदि मकरसंक्रांतिः कर्कसंक्रांतिश्च अर्द्धरात्रात् पूर्वं न चेत्। तदा आसन्नपूर्वदि-

नं पूर्वदिनार्द्धं वा पुण्यं। यदा निशार्द्धात् पश्चात्तच्चेत् तदा आसन्नउत्तरदिनं तदर्द्धं वा पुण्यं। त-
दुक्तं यज्ञपार्श्वे। आसन्नसंक्रमे पुण्यं दिनार्द्धं स्नानदानयोः। रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्यय-
ने दिनमिति। विषुवत्ययने दिनमिति क्वचित्पाठः। अयने तस्यायमर्थः। तत्र दिने रात्रौ वा संक्र-
मणे। विषुवत्ययनयोर्दिनार्द्धं पुण्यमिति। यदि कर्कसंक्रांतिं मकरसंक्रांतिं चाविहाय सर्वा
संक्रांतिः संपूर्णेऽर्द्धरात्रे जायते तदा यदि अर्द्धरात्रसंबंधिनी तिथिः पूर्वाह्णगा भवति तदा
पूर्वदिने अंत्यार्द्धं प्रहरास्तु। यदा अर्द्धरात्रसंबंधिनी तिथिः पूर्वाह्णः संबंधिनी न स्यात् तदा परदि-
न पूर्वार्द्धं पुण्यं प्रोक्तं। तदुक्तं। आदौ पुण्यं विजानीयात् यद्यभिन्ना तिथिर्न चेत्। अर्द्धरात्रे व्यतीते
तु विज्ञेयमपरेऽहनीति। आदावहनि पुण्यं विजानीयात् यद्यभिन्ना तिथिर्न चेत्। यद्यर्द्धरात्रे ति-
थिर्भिन्ना स्यात् तदा परदिन एव पुण्यमित्यर्थः। सिद्धांत अर्द्धरात्रे व्यतीते तु पुनरभिन्नायाम

ता० पा० ध०
पु० धर्म०
॥३६॥

पु

त्रिन्नापां वा तिथौ संक्रमणे परेऽहन्येव पुण्यं ज्ञेयमिति वसिष्ठतत्त्वं। पदिकः अर्द्धरात्रे भवति तदा
पूर्वमहः पुण्यं भवेत्। यदि मकरं अर्द्धरात्रे भवति तदापरं अहः पुण्यं। अयमत्र संधिः। पूर्णे चेदर्द्ध
रात्रे उपदासंक्रमते रविः प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटाविति वसिष्ठवचनं वृत्ते तस्या
यमर्थः। अर्द्धरात्रे पूर्णे यदा संक्रांतिस्तदा दिनद्वयं पुण्यं प्राहुः। न च पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं उत्तरदिन
स्य पूर्वार्द्धं सं पूर्णे अर्द्धरात्रे तु उदये स्नमयेपि वा। मानार्द्धं भास्करे पुण्यम पूर्णे शर्वरीदलइति
देवीपुराणवचनं। मानार्द्धं दिनमानार्द्धं भासं करोतीति भास्करो दिवसः। मुक्त्वा मकरकर्कटा
विति मकरकर्कटयोर्दिनद्वयं पुण्यं न भवति किंत्वेकमासन्नसंक्रमं पुण्यमिति वचनात्
तस्मान्मध्येतु विषुवे पुण्यं प्राग्विष्णो दक्षिणायने। षडशीतिमुखे तीते अतीते चोत्तरायणे इति ॥३६॥
वसिष्ठवचनात्। कर्के पूर्वदिने पुण्यं मकरे त्वुत्तरदिनमिति। नतश्च वचनांतरपर्यालोचन

यामकरे उत्तरं दिनं पुण्यं कर्करे पूर्वमिति सिद्धं। अस्तंगते यदा सूर्ये प्रदोषे वा दिवाकरः। मकरं
याति तदा विकल्पेन दिनद्वये पुण्ये वदंति। तदुक्तं बौधायनेन। अस्तंगते यदा सूर्ये उपयां
ति दिवाकरे। प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा तदा पुण्यं दिनद्वयमिति यदा रात्रौ संक्रांतिर्भवति तदा सा
मीप्यात् रात्रिः फलदा न वा। तदुक्तं वसिष्ठेन। पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः। राहो
श्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशीति। तदुक्तं पायाः निसं निहिता नाद्य इति। यात्रादे निषेधे
पि सूक्ष्मकाले यदा स्थिरी कर्तुमशक्नुवंतः। आलोच्य तत्तुल्यतयो बदि दृष्टं भवंति। नित्यं परि
कामाइति। संक्रांतेः पूर्वं सौरैः सप्तदशभिर्दिनैः स्नानादि कालो भवति। एतच्चायनांशान्निष्प्र
ये लोक्तं। अस्यार्थः। इदानीं सप्तदश अयनांशा वर्तंते इति कृत्वा सप्तदशभिर्दिनैः संक्रांतेः पूर्वं
पुण्यकालो भवति। यदा अष्टादश अयनांशा भविष्यंति तदा संक्रांतेः पूर्वं अष्टादशभिर्दिनै
पुषोडशांसंख्याकाः प्रत्यूर्द्धं नाडिका ग्राह्याः। तदुक्तं लोगाक्षिणा। यात्रादि विषये

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पुण्यकालो भविष्यति। एवमग्रेपि बोद्धव्यं। अयनांशवृद्धिप्रकारस्तु ज्योतिःशास्त्रादवगंतव्यः
सूर्यस्य नक्षत्रसंक्रमात् अनंतरं पूर्वं च षोडशनाड्यः शुभा भवंति। तदुक्तं जैमिनिना। नक्षत्रराशये
रविसंक्रमे स्युरर्वाक् परत्रापि रसेंदुनाड्य इति। चंद्रादीनां नक्षत्रराश्योः संक्रमे एवं रूपाः घटिकाः
पुण्या भवंति। तथाहि। इंदोः नक्षत्रराश्योः संक्रमे त्रयोदशपलयुक्ता एकैका घटिका प्रागूर्ध्वं
शुभा भौमस्य नक्षत्रराश्योः संक्रमे पलेन युक्ताश्चतस्रो नाड्यः पूर्वोत्तराश्च शुभाः। बुधस्य च
तुर्दशपलैर्युक्तं घटिकात्रयं पूर्वं परं च नराश्योः संक्रमे पुण्यं। बृहस्पतेस्तु पलसप्तेन युक्ताः
सार्द्धश्चतस्रो नाड्यः नराश्योः संक्रमे पुण्याः स्युः प्रागूर्ध्वं च। शुक्रस्य त्वेकपलसहितं घटिका
चतुष्टयं पुण्यं। शनैश्चरस्य नक्षत्रराश्योः संक्रमे पलसाप्तकैर्युक्ताः षोडश नाड्यः प्रागूर्ध्वं पुण्याः। ॥३१॥
तदुक्तं जैमिनिना। नक्षत्रराश्योरित्यर्द्धमुक्ता पुण्याः। अर्थे दोस्त्रिधरापलैर्युग्मं गैकैवनाडी

मुनिभिः शुभोक्ता। नाड्यश्चतस्रः सपला कुजस्य बुधस्य तिस्रो मनवः पलानि। सार्द्धश्चतस्रः पलस
प्तयुक्ताः। गुरोश्च शुक्रे सपलाश्चतस्रः द्विनागनाड्यः पलसप्तयुक्ताः। शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्या इति।
ग्रहादौ रात्रावपि स्नानादि प्रशस्तं। अग्रहादिष्वन्यत्र निशा न प्रशस्ता। तदुक्तं मनुना। ग्रहणोद्वाह
संक्रांतियात्रार्त्तिप्रसवेषु च। श्रवणे चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते। तदुक्तं विष्णुना। विवाहे व्रतसंक्रांति
प्रतिष्ठा ऋतुजन्मनि। तथोपरागपातादौ स्नाने दाने निशा शुभेति। तथा गोभिलेन। राहुदर्शनसंक्रां
तिविवाहात्ययवृद्धिषु स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु चेति॥ ॥छ॥ इति श्रीमन्महीमंडलाधी
शशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेल
वंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशभूषणकल्याणमल्ल
महाराजनंदनः श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीराम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पाल० दध० ॥३८॥

कृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्यौदुंबरनागरज्ञातीय
याज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीसरसीरुहयुगलनिषेवणाविद्वद्वंसस्वरूपमान
काशीवासश्रीमद्वेदांतवागीशानंदाचार्यकृतेरं कुरानंदेसंक्रांतिनिर्णयः॥ ॥छ॥ अथसामान्यतःसर्वा
स्तिथयोनिर्णीयंते॥तिथिर्द्विविधासंपूर्णाअसंपूर्णाच॥ तत्रसंपूर्णाउदयमारभ्यउदयपर्यंतवर्त्तमाना। र्णवा दे ४
तदुक्तंस्कंदपुराणे।प्रतिपत्प्रभृतयाःसर्वाउदयादोदयाद्रवेः। संपूर्णाइतिविख्याताहरिवासरवर्जिताइ
ति।असंपूर्णाउदिनद्वयसंबंधिनी। संपूर्णात्वनिर्णया। संशयस्थनिर्णया। तत्रप्रथमातिक्रमेकारणाभावा
त्तिथीनांप्रथमायाप्रतिपत्सानिरूप्यते। प्रथमं। शुक्लाप्रतिपत्यदिपूर्वदिनेअपराह्णेनवर्तते
दाप्रथमास्यात्। यद्यपिप्रतिपद्यथमावास्येतिशुक्लाप्रतिपत्सामान्येनपूर्वविद्धाप्राप्नोतितथापिशु ॥३८॥
क्लाप्रतिपत्अपराह्णव्यापिनीसतीपूर्वविद्धाग्राह्या। तदुक्तंस्कंदपुराणे। प्रतिपत्संमुखाकार्यायाभवेदाप

राह्णिकीति। कृष्णाप्रतिपत्तुअपराह्णेनवनुवामावास्यावर्जितराग्राह्या। तदुक्तमापस्तंबेन। प्रतिप
त्सद्वितीयास्यात्द्वितीयाप्रतिपद्युतेति। कृष्णद्वितीयांयदिप्रथमदिवसेपूर्वाह्णेनवर्तते तदाग्राह्या। अथम
न्यायः। प्रतिपत्संमुखाकार्याद्वितीयाप्रतिपद्युतेतिसामान्येनप्रवृत्तस्यवाक्यस्यशुक्लेपक्षे तिथिर्ग्राह्याय स्यामभ्यु
दितोरविः कृष्णपक्षे। तिथिर्ग्राह्यायस्यामस्तमितोरविरितिमार्कंडेयवचनसमानार्थत्वेन कृष्णद्विती
याविषयत्वेसतिप्रतिपत्संमुखाकार्यायाभवेदापराह्णिकीपूर्वाह्णिकीचकर्त्तव्याद्वितीयापितत्
दृशीतिस्कंदपुराणगतविशेषवचनेन पूर्वाह्णगायाःकृष्णद्वितीयायाःपूर्वविद्धत्वसुक्तमिति।
शुक्लासर्वाद्वितीयापरापूर्वाह्णगाअन्यावा। तदुक्तंयुग्माग्नीति। रंभाव्रतव्यतिरिक्तासर्वकार्यविषया
तृतीयोक्ता। तदुक्तंब्रह्मवैवर्त्ते। रंभाख्यांवर्जयित्वातुतृतीयांद्विजसत्तम। अन्येषुसर्वकार्येषु
तथापक्षा गणयुक्ताप्रशस्यतइति। गणश्चचतुर्थीगणपतिव्रतविषयाचतुर्थीपूर्वविद्धाग्राह्या॥ त

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गोपाल०
४० धर्म
॥२१॥

दुक्तं ब्रह्मकैवर्ते। चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा। चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा।
कर्त्तव्या व्रतिभिर्विप्र गणनाथसुतोषिणी। गणनाथं चिनायकं सुतरां तोषयतीति गणनाथसुतोषि
णी। अन्या चतुर्थी परविद्धा। तदुक्तं। युगाग्नूतानामिति। कृष्णा पंचमी पूर्वा शुक्ला तु परा ग्राह्या। अयमाग्नि
संधिः। पंचमी तु तथा कार्या चतुर्थीसहिता विभो। इति स्कंदपुराणवचनस्य कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्ये
त्यनेन समानार्थत्वात् कृष्णा पूर्वविद्धा। पंचमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारदेति ब्रह्मकैवर्त्तव
कृष्ण ४ चनस्य पक्षे पक्षे तिथिर्ग्राह्येत्येतत्परत्वात्। शुक्ला परविद्धेति। अथ वा शुक्ला कृष्णा पंचमी उपवा
सं विना परविद्धैवा। अयमाग्निसंधिः पूर्वविद्धपंचमीप्रतिपादकवचन . . कंदंवस्य एकादशी ॥२१॥
तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका। उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुता इत्यनेन उपवासविषय
त्वात्। तथा पंचमी तु प्रकर्त्तव्येति वचनस्य उपवासव्यतिरिक्तविषयत्वेन शुक्ले कृष्णपक्षे सामा

न्येन प्रवृत्तस्याकारणं विनासंकोचस्यायुक्तत्वात्। पंचवस्थारोन्नना। षष्ठी उत्तरा कार्या। तदुक्तं यु
ग्मवाक्ये षण्मुन्योरिति। तदुक्तं स्कंदपुराणे। नागविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठी चैव कदाचन। सप्तमीसंयुता
कार्या षष्ठी धर्मार्थचिंतकैरिति। सप्तमी पूर्वा कार्या। तदुक्तं युग्मवाक्ये षण्मुन्योरिति। तदुक्तं स्कंद
पुराणे। षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्त्तव्या तात सर्वदा। षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र संनिहितो हरिरिति। शुक्ला
ष्टमी परा ग्राह्या कृष्णाष्टमी पूर्वा ग्राह्या। तदुक्तं निगमे। शुक्ले पक्षेष्टमी चैव शुक्ले पक्षे चतुर्द
शी। पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता। कृष्णपक्षेष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा तु क
र्त्तव्या परविद्धा न कुत्रचिदिति। अष्टमी शुक्ला कृष्णापि परा ग्राह्या। तदुक्तं पद्मपुराणे। अष्टम्यां न
वमीविद्धा नवम्यां वाष्टमीयुता। अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिरिति। तथा अष्टमी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पुत्राशाद्‌दृष्ट्या ... उत्तरा वा ग्राह्या। तदुक्तं ... द्वादशी ... संपूर्णा दशमी कार्या पूर्वया परयापि वा ४

॥४०॥ नवमीयोगे महोत्साहे महोत्सवः। शिवशक्त्योः शिवशक्ते त्रयोदश्योरुभयोरपीति। नवमी पूर्वा ग्राह्या तदुक्तं युग्मवाक्ये वसुरंध्रयोरिति। तदुक्तं स्कंदपुराणे। न कुर्यान्नवमीं तात दशम्यां तु कदाचनेति। या दशमी दिनद्वये कर्मकालं न स्पृशति सा ग्राह्या। तदुक्तं स्कंदपुराणे। दशमी चैव कर्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तमेति। या च दिनद्वये कर्मकालसंयुक्ता न दूषणं चैतस्यां यतः सा सर्वतोमुखीति। एकादशी उत्तरा ग्राह्या। तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते। एकादशी न कर्तव्या दशमीसंयुता विभो। इति। द्वादशी प्रथमा ग्राह्या। तदुक्तं स्कंदपुराणे। द्वादशी च प्रकर्तव्या एकादश्या युता विभो। सदा कार्या तु विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैरिति। शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा ग्राह्या। तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते। त्रयोदशी प्रकर्तव्या ॥४०॥
द्वादशीसहिता शुभा इति। कृष्णा परा। तदुक्तं निगमे। षष्ठ्यष्टमी त्वमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुतास्तथेति। कृष्णा त्रयोदशी परदिने यदा न भवति तदा पूर्वा ग्राह्या। तदुक्तं वृद्धवसिष्ठेन। एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी। पूर्वविद्धा तु कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनीति। शुक्ला कृष्णा च चतुर्दशी यदि पूर्वा परा न भवति तदा द्वे अपि पूर्वे स्तः। तदुक्तं कालनिर्णयकृद्भिः।
श्री ३ यदा तु शुक्ले कृष्णे द्वे अपि चतुर्दश्यौ पूर्वदिने पराह्णव्यापुतः। तदा त्रयोदशीयुते एव ग्राह्ये इति नावः। तदुक्तं स्कंदपुराणे। चतुर्दशी तु कर्तव्या त्रयोदश्या युता विभो। मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्यां चापराह्णिकीति। अपराह्णव्याप्त्यभावे सति चैत्रश्रावणव्यतिरिक्ता चतुर्दशी शुक्ला परा। तदुक्तं युग्मवाक्ये। चतुर्दश्यां च पूर्णिमेति। तदुक्तं नारदीये। तृतीयैकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा ग्राह्या। तदुक्तं चैत्रविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुतेति। चैत्रश्रावणमासित चतुर्दशी पूर्वा ग्राह्या। तदुक्तं चैत्रश्रावणमासस्य शुक्ला या च चतुर्दशी। सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या दिवसव्यापिनी परेति।

वणव्यतिरिक्ता चतुर्दशी कृष्णा पूर्वा। अथवा कृष्णा पूर्वेति। तदुक्तं। कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी॥
पूर्वविद्धा तु कर्तव्येति। सावित्रीव्रते विना अमावास्या पूर्णमासी च परा। भूतविद्धा न कर्तव्या दर्शपूर्णेक दा
चन। वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तममिति॥ ॥छ॥ इति श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचं
द्रचंद्रवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रवं
शभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रवंशभूष
णकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रवंशभूषण श्रीराम
कृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथे [illegible]
ज्ञातीय याज्ञिक श्रीदामोदरनंदन सुनि[illegible] चर[illegible] नारायणसरस्वती [illegible]
निखिल वर्म श्रीमद्वेदांतवागीशानंदाचार्यकृते रंकुरानंदे सामान्येन सर्वकर्मसु प्रतिपदादिखंडः ति

श्रीमर × चरणसरसीरुहयुगल

× दिदुहंसस्तू[illegible] काशीवासी

मुनिजनेश्वर परमहंस ॥४१॥

अ [illegible]

थिनिर्णयः॥ ॥छ॥ अथ वाक्यविरोधपरिहारप्रकारो निरूप्यते॥ ननु वाक्यविरोधे सति कथं निर्णय इ
ति चेन्न अविरोधस्य उच्यमानत्वात्। तथाहि। युग्माग्नियुगभूतानां षण्मुन्योर्वसुरंध्रयोः। रुद्रेण द्वा
दशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा। प्रतिपद्यप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलं। एतद्व्यस्तं महादोषं
हंति पुण्यं पुराकृतमिति। युग्मवाक्यं युग्मवाक्यस्यायमर्थः। युग्मं द्वितीया। अग्निस्तृतीया। यु
गं चतुर्थी। भूतं पंचमी। षट् षष्ठी। मुनिः सप्तमी। वसुरष्टमी। रंध्रं नवमी। रुद्र एकादशी। इत्या
दीनां तिथीनां मध्ये उक्ततिथ्योर्युग्मं महाफलदं व्यस्ते दोषकृद्भवति। पुराकृतं पुण्यं च हंति। तथा
सति द्वितीयायुक्ता तृतीयान्विता कर्तव्या तृतीया च द्वितीयान्विता कर्तव्येति सिध्यति। एवं युगाद्यावा
क्येऽपि ज्ञेयं यदा अनेन युग्मवाक्येन पित्र्यकर्मव्यतिरिक्तोपवासादिसकलकर्मसु द्वितीयादिखंडतिथिः
उत्तरविद्धा प्राप्नोति। यदा च खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणं। खर्वदर्पौ परौ पूज्यौ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गोपाल० ५० ४२॥

हिंसास्यात्पूर्वका। लिकी। अस्यार्थः। खर्वः साम्यं। दर्पो वृद्धिः। हिंसा क्षयः। तिथेः सामवृद्ध्योः युग्म
परान्विता ग्राह्या तिथेः क्षये सति पूर्वान्विते ति। यत्तु अनेन खर्ववाक्येन युग्मवाक्योक्त तिथि विष
द्धा प्राप्नोति तदा युग्मवाक्योक्तैव ग्राह्या। तदुक्तं व्यासेन। द्वितीयादिषु युग्मानां पूज्यता नियमादिह।
क्रोदिष्टादि वृद्ध्यादौ ह्रासवृद्ध्यादि वा दिने ति। नियमादित्युक्त्या दिवाद्येन पित्र्यकर्मव्यतिरिक्त व्रतोपवास
दि सकलकर्मोपलक्षणं। यदि खंड तिथिः युग्मादिने कर्मकालगा न भवति। अयुग्मादिने कर्मकालगा
भवति तदा अयुग्मदिनस्थापि कर्मकालगैव ग्राह्या। तदुक्तं। कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी
तिथिः। तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणमिति। अयमाशयः। यद्यपि कर्मणो यस्येति कर्मका ॥४॥
लव्यापि शास्त्रस्य युग्मवाक्यविषयपरिहारेणैवोपपत्तेः युग्मवाक्यफलदोषश्रवणाच्च युग्मादरएव
वक्तुमिन्मतो युक्त इति प्रतिभाति तथापि तदसुंदरं युग्मवाक्यैव कर्मकालव्यापिशास्त्रविषयप

स्ये १

रित्यागस्योचितत्वात्। इतरथा प्रातिस्विकपदादिविधिरनवकाशः स्यात्। ततश्च कर्मकालव्यापिन्ये
व ग्राह्येति सुंदरं। यदि युग्मवाक्योक्ता तिथिरुभयदिने कर्मकालं व्याप्नोति उभयदिने कर्मकालं न स्पृशति रवंड ति
अथवा अन्यं कर्मकालं स्पृशति तदा युग्मवाक्यानुसारेण ग्राह्या। यदा एकस्मिन्दिने कर्मोपक्रमकाले
गा न। अन्यस्मिन्दिने तदा कर्मोपक्रमकालगैव तिथिर्ग्राह्या नान्या। अयमत्र संधिः। योयस्य विहितः
कालः कर्मणस्तदुपक्रमे तिथिः कार्यमिनासाधु कार्यानोपक्रमाक्रितेति। अस्यां विषयं परित्यज्य युग्म
वाक्यस्योपपत्तेः युग्मानादरेणैव तिथिग्रहणं सुंदरमिति। केचित्तु मन्यंते। यदा एकैव कर्मसमये सम
ग्रा भवति। अल्पे वा सैव ग्राह्या। व्रते। तदुक्तं कर्मणो यस्य यः काल इति। यदा तिथिः दिनद्वयगा एकेन
रूपिणा पूर्वोक्ता इतरेण द्वितीया सा तिथिः दिनद्वये कर्मकालव्यापिनी अस्पर्शिनी वा ईषत्स्पर्शि
नी वा भवति तदा स्खलक्षपदेति तिथिर्याह्येत्यादि यवस्थापकवचन निचयबलेन श्रुक्लाउत्तराकृष्टी

उक्तार

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

।पाल॰ ॰श्र॰ ॥४३॥

ग्राह्या ॥ या तिथिः दिनद्वये कर्मकालं न स्पृशति अल्पमल्पं वा स्पृशति सा कृत्स्ने वा काले परयुत
उक्ता पूर्वान्विता वा उक्ता । सा रव्युदयाद्द्विघटीनां षट्कं वा स्यात् । तदा पूर्णाङ्गिया । सायंकाले तु त्रिमु
हूर्त्तगेव पूर्णाङ्गिया । तदुक्तं देवलेन । यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः । सा तिथिः सकला
ज्ञेया स्नानदानजपादिषु । तथा । यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः । सा तिथिः सकला ज्ञेया
दानाध्ययनकर्मस्विति । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे । उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ । द्विमुहू
र्त्तं त्रिरह्नश्च सा तिथिर्हव्यकव्ययोः । भानौ उदिते सति उत्तरकालं त्रिमुहूर्त्तं दैवतं रवौ अस्त
मिते अह्नस्त्रिमुहूर्त्तं पित्र्यं तत्तत्कालव्यापिनी तिथिर्ग्राह्येत्यर्थः । त्रिमुहूर्त्तन्निकर्त्तव्या याति ॥४२॥
थिः क्षयगामिनी । द्विमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या या तिथिर्वृद्धिगामिनीति हेत्वन्तरं उदयसंबंधित्वात् वृद्धि
मुहूर्त्तस्यानुकल्पत्वं वित्यर्थं कं ततश्च उदयसंबंधिन्याः मुहूर्त्तव्यापिनीत्वं द्विमुहूर्त्तव्य
त्रि पिनी चाविकृत्येन उक्तं भवति ॥

क्षय ?

स

श्रं तिथिं मनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीपतिः । सा तिथिः सकला प्रोक्ता त्रिमुहूर्त्तापि या भवेदिति स्कंदपुराणात्तु
अस्तमयसंबंधिन्यास्त्रिमुहूर्त्ताया एव ग्राह्यत्वमुक्तमिसुंदरं । या तिथिः दिनव्रते उक्ता सा दिवसे वर्त्तमा
ना ग्राह्या । या रात्रिव्रते उक्ता सा रात्रौ वर्त्तमाना ग्राह्या । युग्मादरेण कर्त्तव्याः । तदुक्तं जाबालिना । अहः सु
तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा । नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यत इति । अहोरात्रसाध्यव्र
तादिषु अहोरात्रगता ग्राह्या युग्मादरेण कर्त्तव्याः । तदुक्तं वृद्धयाज्ञवल्क्येन । दिवारात्रौ व्रते यत्र एकमेक
स्वा॰ ४ तिथौ गता । तयोर्मुख्यं योगिन्यामाचरेत्तद्व्रतं व्रतीति । या तिथिः युग्मदिने अस्तंगा भवति अयुग्मदिने
ना २ उदयास्तमययोश्च भवति सा अयुग्मदिने पि ग्राह्या । तस्याः उभयव्यापित्वेन प्रशस्तत्वात् । ननु अयु
ग्मादरः कर्त्तव्यः । युग्मदिने व्रतप्राप्तौ प्रातरेव संकल्पः कर्त्तव्यः । तदुक्तं । प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुप
वासव्रतादिकं इति । अयुग्मदिने विहिततिथेः प्रारंभे संकल्पः कर्त्तव्यः । तदुक्तं । मुख्य वि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नि.पाल
०५०
।।४४।।

व्र० २

दिने प्रवृत्ते तु त्रयोदश्यां पुत्रकामैश्च यत्नतः। गृह्णीयात् सप्तमीव्रतमिति। इत्यादिवचने शुक्लसप्तम्यादिकाले संक
ल्पश्रूयते। अतो व्रततिथेः प्रारम्भ एव संकल्पः कर्तव्यः। संकल्पस्य कालविशेषानाम्नाने सति इदं तेऽद्य
इत्यादिवचनेषु इति सुदरं क्वचित् भीमद्वादश्यादिव्रते सायं संकल्पः कर्तव्यः। विशिष्य तथैवाम्नानात्
एवं त्रिमुहूर्तगायायुग्मतिथेर्ल्लाभे अयुग्मतिथिर्वेधदोषादग्राह्येत्युक्तं भवति। तत्र निंद्यतिथेर्निषिद्धो वेधस्य
कव्यः। तथा हि। दशम्यास्त्रंतगा पंचदशघटिका एकादशीं हन्युः। चतुर्दश्याः अंतगाः अष्टादशघटिकाः प
वदशीं हन्युः। पंचम्यंताः द्वादशघटिकाः षष्ठीं हन्युः। अयं वेधः उक्तो वेदितव्यः। स च तिथिनाशको भ
वति। तदुक्तं। नागो द्वादशनाडीभिर्दिक् पंचदश ... स्तथा। भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमि ।।४४।।
ति। उभयदिने कर्मकालस्पर्शे युग्मवाक्यस्य प्रवृत्तेः एकस्मिन्नेव दिने कालव्याप्तौ कर्मणो ... स्य यः का
ल इत्यस्य प्रवृत्तेः। द्व्यहेऽपि कर्मकालस्य व्याप्तौ अव्याप्तौ वा नक्तैकभक्तोपवासव्यतिरिक्ते विधे

नि: २

असौ वेधस्त्याक्तव्यः। नक्तैकभक्तोपवासे तु अन्य एव कालो नियतो बोद्धव्यः। तदुक्तं बौधायनेन
उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः। मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथिरिति। ति
थेः अल्पोऽपि वेधः उपवासे निंद्यो भवति। अयमभिसंधिः। घटिकार्द्धं त्रिभागं वा स्वल्पं वा इष
ये तिथिमिति विश्वाद्वैशांतस्तु उपवासविषयो व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्। सा ति
थिः सकला ज्ञेया पित्र्यर्थे वा पराह्णिकी। ति। स्कंदपुराणेन परदिने घटिकामात्रसंबंधिन्यां
तिथावुपवासविधानादिति। या तिथिः नक्षत्रवारादियोगेन पुण्या उक्ता तां त्रिमुहूर्तगाम
प्युपलभेत्। तदुक्तं गोभिलेन। या तिथिः ऋक्षसंयुक्ता या च योगेन नारद। मुहूर्तत्रयमात्रा
पि सैव सर्वा प्रशस्यते इति। अत्र तिथिनक्षत्रादियोगे वेधो नास्ति प्रमाणाभावात्। नन्वे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५२

वंव्रतादिसकलकर्मसुतिथिनिर्णयेज्ञातेपिपित्र्येकर्मणिकथंतिथिनिर्णयइतिचेत्शृणु।पितृकार्येषुवृद्धिंमां
गामिकपार्वणैकोद्दिष्टाख्यमांगत्तिकश्राद्धेषुयास्तुकालेसमग्रेऽल्पेवानवतिसाग्राह्या।यादिनद्वयेस
मयंव्याप्नोतिअथवानव्याप्नोतिअथवाल्पैकैकदेशंव्याप्नोतितदातिथेःह्रासेपूर्वाग्राह्या।वृद्धि
साम्ययोःपराग्राह्या।तदुक्तंव्यासेन।द्वितीयादिषुयुग्मानांपूज्यतानियमादिषु।एकोद्दिष्टादिवृद्धौ
दौह्रासवृद्ध्यादिचोदनेति।अत्रवाक्ययुग्मानादरेणपित्र्येह्रासवृद्धिविधानात्।कर्मकालव्यापिनी
ग्राह्येति।यातिथिःसूर्यस्योदयेअस्तमयेवात्रिमुहूर्तास्यात्।सायद्यपिकर्मकालंसमग्रंनव्याप्नोति
तथापिसापित्र्येकर्मणिसंपूर्णाज्ञेया।दैविककर्मवत्।मन्वादियुगादिग्रहपातवैधृतिविद्यमानास्वे ॥५५॥
वकर्मातुष्टयंसायमुदययोर्विद्यमानत्वेनसाकल्यंनबोद्धव्यं।तदुक्तं।मन्वादौचयुगादौचग्रह
णेचंद्रसूर्ययोः।व्यतीपातेवैधृतौचतत्कालव्यापिनीतिथिः।मैथुनाभ्यंजनदंतधावनजन्म

क्रियो ५२

ति

थिस्नानेषुपारणमौंजीजन्मसुचविद्यमानैवतिथिर्ग्राह्या।उदयास्तमयस्थत्वेननसाकल्यंविवक्षितं।तदुक्तं
स्कंदपुराणे।अभ्यंगेचोदधिस्नानेदंतधावनमैथुने।जातेचमरणेचैवतत्कालव्यापिनीतिथिः।तदुक्तंवसि
ष्ठेन।पारणेमरणेनॄणांतिथिस्तात्कालिकीस्मृतेति॥ ॥इतिश्रीमन्महीमंडलाधीशाशिवपुरीचंद्रचंदेल
वंशाभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशाशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशाभूषण
मानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशाशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशाभूषणकल्याणमल्लम
हाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशाशिवपुरीचंद्रशिवंबुंदेलवंशाभूषणमुनींद्रनेश्वरपरमहंस य४
श्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्ययशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्यहे
द्धनागरैज्ञातीयपाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुह
युगलानिषेवणविद्वद्वंससंस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्वेदांतवागीशभट्टाचार्यकृतेरंकुराब्देवाक्य

श्रीनदानंद २

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ति.ल.
५०
॥४६॥

विरोधपरिहारप्रकारनिरूपणं॥ ॥अथ व्रतविशेषेण तिथिविशेषानिरूप्यंते। हुताशनी पूर्णिमा च दमा
वित्रौ दीपोत्सवं प्रतिपत्। दूर्वाष्टमी बृहत्तपव्रतसंबंधिनी। श्रावणमासपौर्णिमा। दुर्गाव्रतेन नवमी। स्कंदव्र
तायां षष्ठी। कामपूजायां त्रयोदशी। जन्माष्टमी शिवरात्रिलक्षणचतुर्दशी एतास्तिथयं व्रतेषु पूर्वविद्धा ग्रा
ह्या। तथा रोहिणी नक्षत्रमपि पूर्वं ग्राह्यं। तदुक्तं बृहद्यमेन। श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी। पूर्वविद्धा
प्र कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति। वह्निव्रतोक्तातिथिश्च पूर्वा ग्राह्या। तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते। कृष्णाष्टमी
तथा रंभातृतीया वटपैत्तकी। बृहत्तपा तथा ब्रह्मन् कर्तव्या संमुखी तिथिः। तथा। कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी
शिवरात्रिश्चतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः कार्या इति। एतास्तिथयः यदि दिनद्वये कर्मकालं व्याप्नुवंति अथवा
न व्याप्नुवंति। अथवा किंचित्किंचित् व्याप्नुवंति तदा युग्मवाक्यानुसारेण ग्राह्याः। पूर्ववत्। यदा ए ॥४६॥
कस्मिन्दिने कर्मकालव्यापिन्यस्तदा ता एव पूर्वोत्तरा वा ग्राह्याः। दुर्गापूजायां त्वाश्विनशुक्लपक्ष

नवमी मूलाष्टम्या युक्ता शुभा नाम महानवमी संज्ञा च भवति। तदुक्तं स्कंदपुराणे। आश्वयुक्शुक्लपक्षे याष्टम्या
मूलेन संयुता। सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येऽति सुदुर्लभेति। यदा भाद्रपदशुक्लाष्टम्यां अगस्त्योदये भ
वति तदा श्रावणकृष्णाष्टम्यां दूर्वायाः पूजनं कार्यं। यदा तु अगस्त्योदयः भाद्रशुक्लाष्टम्याः परं भ
वति तदा भाद्रशुक्लाष्टम्यामेव पूजनं कार्यं। अथवा दूर्वाव्रतं भाद्रशुक्लाष्टम्यां च पूजनं कार्यं त्रिव्रतं रा४
५४ तेन भाद्रशुक्लाष्टम्यां दिवा गस्त्योदयेन व्रतं द्वित्रिघटिका रात्रौ उदयेन वत्स्येव। सर्वथा अगस्त्योदये ज
ति सति पश्चात् न भवति। एवं अगस्त्योदये दूर्वाव्रतवत् अन्यदपि उद्यानिकादि स्त्रीव्रतादि न कर्त
व्यं। तदुक्तं लोगाक्षिणा उद्यानिका शिवपवित्रकमेघपूजा दूर्वाष्टमी फलविरूढकजागराणि स्त्री
णां व्रतानि निखिलान्यपि वार्षिकाणि कुर्यादगस्त्य उदिते न फलानि लिप्सुरिति। तदुक्तं कालनिर्णये
दूर्वाष्टमी च सिंहस्थे कर्क भाद्रपदशुक्लाष्टम्यां यदि चाष्टम्याः पूर्वमगस्त्योदितः तदा प्राग्बहुलपक्षे

कार्येति॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीम॥७॥
न्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपु
रीचंद्रचंद्रवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपु
शशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगस्यश्री
गोपालमहाराजस्ययशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्य द्वितीयप्रकरणे दामोदर
नंदश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणविहितहंसस्वरूपमान
काशीवासश्रीमहेशदांतवाणीशास्त्राचार्यकृतेरंकुरानंदेव्रतविशेषेणतिथिविशेषनि ॥५७॥
रूपणं॥ ॥अथ व्रतविशेषपर्युदासेनोपवासतिथयो निर्णीयंते॥गणपतिचतुर्थ्यतिरिक्ताच
तुर्थीरंभातृतीयातिरिक्तानं[illegible]तिरिक्तातृतीया।सितद्वितीयाशिवरात्रिचतुर्दश्यतिरिक्ताचतु

र्दशी।रुद्राष्टम्यतिरिक्ताष्टमी।एकादशी।कृष्णत्रयोदशी।स्कंदान्यषष्ठीसावित्रीव्यतिरिक्तेपूर्णिमावास्येएतास्ति
थयःउपवासेपराग्राह्या।तदुक्तंगार्ग्येण।एकादशीतथाषष्ठीअमावास्याचतु[illegible]र्थिका।उपोष्याःपरयुक्ता
पराःपूर्वेणसंयुताइति।पराअनंतराःविष्णुधर्मोत्तरे।एकादश्यष्टमीषष्ठी[illegible]चतुर्दशी।त्रयोदशी
अमावास्याउपोष्याःस्युःपरान्विताइति।तथा।एकादश्यष्टमीषष्ठीपौर्णमासीचतुर्दशी।अमावास्या
तृतीयाचताउपोष्याःपरान्विताः।अन्याश्चतिथयःसर्वाउपोष्याःपूर्वसंयुताः।अन्याश्चतिथयःसर्वाः
तिवचनांतरविहितपरविद्धोपवसनीयतिथिव्यतिरिक्ताइत्यर्थः।अयमत्रिसंधिः।चतुर्थश्चतृतीयां
यांमहापुण्यफलप्रदा।कर्तव्याव्रतिभिर्वत्सगणनाथसुतोषिणीतिब्रह्मवैवर्तात्।कृष्णाष्टमीबृहत्त
पासावित्रीवटपैतृकी।कामत्रयोदशीरंभाउपोष्याःपूर्वसंयुताइतिनिगमात्।रुद्रव्रतेषुसर्वेषुकर्त
व्यासंमुखीतिवचनात्।कृष्णाष्टमीस्कंदषष्ठीशिवरात्रिचतुर्दशी।एताःपूर्वयुताःकार्यास्तिथ्यंते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धा०क०
धर्म
४८॥

पारणान्तवेदिति। पुराणसमुच्चये। शिवरात्रिः स्कंदसावित्री रुद्रव्रतेषु पूर्वविद्धत्वं। द्वितीयापंचमीवे
धा दशमीत्वत्रयोदशी। चतुर्थी चोपवासेन हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी इति नारदीयपुराणाच्च द्वितीया
त्रयोदश्योः पूर्वविद्धत्वे प्राप्ते सति कृष्णपक्षे। तिथिर्द्वितीया यस्या मस्तमितो रविरिति वचनात्। कृष्णद्वि
तीयायाः षष्ठ्यष्टमीत्वमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी। एताः परयुताः पूज्या इति निगमवचनात्। कृ
ष्णपक्षव्यतिरिक्तत्रयोदश्याः पूर्वविद्धत्वमिति। शेषा तिथिः उपवासे पूर्वान्विता ग्राह्या। तदुक्तं। अ
न्याश्च तिथयः सर्वा उपोष्याः पूर्वसंयुता इति। सर्वोकामत्रयोदशीव्यतिरिक्तत्रयोदशी परा चेति मन्त
ते। तेषां कृष्णाष्टमी बृहत्तपेति वचनात्। चतुर्दशीयुक्तत्रयोदश्युपवासनिषेधः। कामत्रयोदशीव्य ॥४८॥
तिरिक्तविषयश्च दृष्टः। या तिथिः उत्तरान्विता शास्त्रोक्ता सा पूर्वदिवसे यदि पूर्णा न वर्तते हि शास्त्रामपि उ
त्तरां त्यजेत्। न तु यदा उदयादारभ्य उदयांतरं व्याप्य तिथिर्वर्तते स्वाच वचनांतरात् परा न वर्तिता न ग्राह्येति
कर्मकाले।२

थिः सशल्या परिवर्जनीया धर्मार्थकामेषु बुधैर्मनुष्यैः। विहीनशल्यापि विवर्जनीया यदा यतो वृद्धि
मुपेति पक्षः इति विष्णुधर्मोत्तरात्। तथा। यथा मलिम्लुचः पूर्वो मासो देवस्तथोत्तरः। त्याज्या तिथिः
सदा पूर्वविद्धा ग्राह्या सदोत्तरेति। स्मृत्यंतराच्च परैव तिथिर्न। यस्मिन्काले तु यत्कर्म तत्कालव्यापिनी
ति वचनात्। अहोरात्रनिष्पाद्यस्योपवासस्य पूर्वेद्युः सकलकालव्यापित्वात्। तथा दिवारात्रौ व्रतं त्प४
यद्यपि एककर्मके तिथियोगतो तस्यामुभययोगिन्यामाचरेत्तद्व्रतं व्रतीति वचनाच्च। तथा तिथिः सशल्या। तस्य
चैकादशीविषयत्वात्। यथा मलिम्लुचः पूर्वं इत्यस्य खर्वदर्पौ परा वित्यनेन समानविषयत्वात्।
पूर्वैव ग्राह्येति सुंदरं। अत्र विषयः। शुक्लाद्वितीया।२।६०।२।४ आद्येऽह्नि निंद्यायां द्विघटिकायां तिथ्या
अल्पं अन्विता न वर्तते परादिने उदये घटिकामात्रपरिमिता न वर्तते तदा परा ग्राह्या व्रतं तिथिः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अयमाग्निसंधिः। घटिकार्द्धं त्रिभागं वा स्वल्पं वा दूषयेत्तिथिः। पंचगव्यघटं यद्वत् सुरायाः बिंदुको यथेति। षाड्गुरु

मतात्। यथा व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा नवेत्। सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्यर्थे चापराह्णिकीति। न

विष्णुपुराणाच्च परयुक्तत्वमेव सुंदरं। अत्र विषयः। आरंभत्तृतीया॥२॥३॥२॥ द्वितीयदिने यदि व्रततिथिः

अल्पापि नास्ति तदा पंचघटीपरिमितदूषकतिथियुक्तापि ग्राह्या। तदुक्तं रुद्रषष्ठ्यंतरेण। अविद्धानि नि

षिद्धैश्चेन्न लभ्यंते दिनानि तु। मुहूर्तैः पंचभिर्विद्धा ग्राह्यास्त्वेकादशी तिथिः। तदर्द्धं विद्धान्यन्यानि

दिनान्युपवसेन्नर इति। अत्र विषयः। स्कंदान्यषष्ठी॥५॥५॥ पंचघटीद्यधिकदूषकतिथियोगे फलादि निरूपि

त्वा विद्धायां उपवासव्रतं कुर्युः। तदुक्तं अविद्धानाम लाभे तु पयो दधि फलानि वा। सकृद्देवाल्पमश्नी

यादुपवासस्ततोऽच वेदिति। अथवा नक्तौ विधेयं। तदुक्तं। नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथां ॥४९॥

बु वाज्यं। यत्पंचगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं चेति॥५॥६॥ इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरी

।६२

चंद्रचंद्रलवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्र

वंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशभूषण

णकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशभूषण

५४ मुनिजनेश्वर परमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधे ध

र्मनिर्णयग्रंथस्यौद [illegible] ज्ञातीययाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसर

स्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणविदग्धहंसस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्देदांतवागीश

नदाचार्यकृते रंकुरानंदे व्रतविशेषपर्युदासेन उपवासतिथिनिर्णयः॥ ॥७॥ अथ नक्तोपवा

सकालो निर्णीयते। यदा दिनद्वये न नक्तं अस्तमये नवति। तदा प्रथमदिने नक्तं उपोष्यं। द्वितीय

नी नक्ता ५४ यदा दिनद्वये अस्तमये न नवति तदा आद्येऽह्न्येव अस्तमये नवति१

१३१

दिने नक्षत्रांते चोक्तं॥ यदा उत्तरदिने एव अस्तकालेऽवतिष्ठते तदा उत्तरदिने नक्षत्रे उपोष्यो॥ तदुक्तं कालनि
५०॥ र्णयकृद्भिः॥ उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः॥ यत्र वा युज्यते रामा निशीथः शशिनासह इ
ति विष्णुधर्मवचनं॥ यत्रार्द्धरात्राद्र्वाक् उड नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ॥ तन्नक्षत्रव्रतं कुर्यादिती ते पारणं
चेदिति॥ सुमंतुवचनं तु पठित्वा पूर्वपक्षे निरस्य तस्मादेवं व्यवस्थाय यदा पूर्वस्मिन्नेव दिनेऽस्तमय
संबंधि तदा तद्देवो पवसनीयं॥ यदा दिनद्वयेऽस्तमयसंबंधितदा पूर्वपदा दिनद्वये पिनास्तमय
संबंधि तदापि तथैव॥ यदा पूर्वेद्युरर्द्धरात्रसंबंधि द्वितीय दिने चास्तमयसंबंधि तदा द्वितीमिति॥ अ ५४
त्र क्रमात् चतुर्ष्वपि प्रकारेषु क्रमादेते विषया बोध्यास्तथाहि॥ दिनमानं॥३०॥ अश्विनी उपोष्या॥
रेवती॥२९॥ अश्विनी॥३१॥ रेवती॥३१॥ अ०२८॥ रे०॥२९॥ अ०२८॥ रे०३२॥ अ०॥२४॥ ॥ इति श्रीमन्महीमं ॥५०॥
डलाधीशशिवपुरीचंद्रवंदुल वंशाभूषण मेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधी

श्रीमदानंद ४

शशिवपुरीचंद्र चंदेल वंशाभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचं
दुल वंशाभूषण कल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदुल वंशाभू
५३ षणमुनिजनेश्वर परमहंस श्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंग श्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधि
धर्मनिर्णयग्रंथस्य वृद्धनागरज्ञातीय याज्ञिक श्रीदामोदरनंदन श्रीमन्मुनिवरनारायणसर
स्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणविद्वद्दंसस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्देदांतवागीशान
दाचार्यकृते रंकुरानंदेन क्षत्रोपवासनिर्णयः॥ ॥ अथ योगकालो निरूप्यते॥ योगस्तु कस्य
चिल्लिंगस्य पूर्वेद्युर्निशीथमात्रव्याप्तिं प्रत्यस्तू वकत्वान्नासायं कालादि व्याप्ति र्ग्राह्या॥ यादि यो
गः पूर्वेद्युर्निशीथमात्रे व्याप्नुयात् तदा परेद्युरहनि पारणं न प्राप्नुयात् रात्रौ पारणस्य निषिद्धत्वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धे०
५१॥ नान्नतोऽह्न्येव व्यतीपातपारणं कुर्वन्त्यत्र पूर्वेद्युर्दिवसे सायंकालादि योगप्रयोजकं सूचय
ति। तस्माद्विष्कंभादियोगः उपवासादौ पूर्वविद्धो ग्राह्यः। दानव्रतयोरुदयव्यापी ग्राह्यः। श्राद्धे स्व
कर्मकालव्यापीति वस्तुस्थितिः॥ ॥ इति श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूष
णमेदिनीमल्लमहाराजनंदन श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमान
सिंहमहाराजनंदन श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्र [illegible] वंशभूषणकल्याणमल्लमहा
राजनंदन श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंस श्रीराम ५४
कृष्णचरणारविंदयुगलभृंग श्रीगोपालमहाराजाज्ञया यशोनिधे धर्मनिर्णयग्रंथस्य [illegible] नागर ॥५१॥
ज्ञातीययाज्ञिक श्रीदामोदरनंदन श्रीमन्मुनिवर श्रीनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयु
गलनिषेवणविधूत [illegible] यमानवृत्ती वा [illegible] हृदां [illegible] वसती [illegible]

कृते रंकुरानंदे योगनिरूपणं समाप्तं॥ ॥अथ करणकालो निरूप्यते। यद्यपि बवादिकरणानां तिथ्यर्द्ध
परिमितत्वेन दिनद्वयव्यापित्वाभावात् संदेहो नास्ति। अतः उदये अस्तमये वा यस्मिन् दिने क
रणसद्भावस्तस्मिन्नेव दिने तत्कर्म कर्तव्यमिति करणकालनिर्णयप्रयोजनाभावः प्रतिभाति तथा
पि यदा सायंकालमारभ्य परेद्युरुदयात्प्रागेव करणं समाप्यते तदा संदेहसद्भावेन करणकालनिर्णयः
प्रयोजनवानेवेति सुंदरं। बवादिकरणेनात्र निर्णयः। भद्राकरणोक्तन्यायेन बोद्धव्यः। भद्राकरणे
च निर्णयोऽत्र विधीयते। अहोरात्रे भद्रा पद्यते। यस्मिन् दिने भवेत् भद्रा तस्मिन्नहनि नाहरता। उपवासस्य नियमं कु
र्यात् नारी नरोपि वा। यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरकनक्तं दिनद्वये कार्यं ततोपवासः स्यादिति पौराणिकोक्तवि
धिः। प्रहरस्योपरि यदा स्याद्विष्टिः प्रहरत्रये। उपवासस्तदा कार्य एकभक्तं ततोन्यथेति। उदयादारभ्य
यावदस्तमयं विष्टिसत्त्वायां नास्त्युपवासे संदेहः। यदा तु प्रहरमात्रे विष्टिर्नास्ति। तस्योपरि प्रहर

Indira Gandhi National Centre for the Arts

धर्म०
॥५२॥

नयं विष्टिर्नवतिनदा कस्मादिन भद्राया अभावेपि एकदेशव्याप्तेः सद्भावादुपवासोऽनुष्ठेयः। अ-
न्यथेत्यनेनैकदेशव्याप्त्यभावो विवक्षितः। तस्मिन्पक्षे समनंतरातीतवचनात् दिनद्वयेपि कृष्णकं कार्यं।
यस्तु भद्राव्रतं संकल्प्याहोरात्रमुपोषितुं न शक्नुयात्। असो भद्रायुक्तघटिकासु भोजनं परित्य-
ज्य तु भद्रारहितकाले भुक्त्वापि उपवासान्न हीयते। तथा च भविष्योत्तरे पठ्यते। स्नातः संपूज्य ता-
मेव ब्राह्मणांश्च स्वशक्तितः। ततो भुंजीत राजेंद्र यावद्भद्रा न जायते। अथ वांतेपि भद्रायाः भ-
२ मतो वाग्यतः शुचिः। नैंचित् भक्षयेत्प्राज्ञो यावत् भद्रा प्रवर्त्तत इति। अहश्चरमभागे यदा भ-
द्राप्रवेशस्तदानीमेकदेशे भद्रायोगिनो दिनस्य तद्व्रतार्हत्वात् अशक्तस्य भद्राप्रवेशात् ॥५२॥
प्रागेव भोजने प्राप्ते सत्यशक्तेन पूजादेरनुष्ठेयत्वात् भद्रारहितेपि काले पूजादिकं न वि-

रुध्यते। यदा तु भद्राया अंते सूर्यास्ते तदा कर्मकालव्यापित्वात् भद्रोपेतः काल एव पूजादिकं
कर्त्तव्यं। पक्षद्वयेपि भद्रायुक्तघटिकासु नाकिंचिद्भक्षयेत्। तावता भद्रोपवासः पूर्यते। व्रतादि-
करणेषु कस्यापि विशेषस्य शास्त्रेणानुक्तत्वात्। भद्रायां स्कंधस्यन्यायस्यातिक्रमे कारणा-
भावाच्छायमेव निर्णयप्रकारः सर्वोपि योजनीयः। वारस्य तु अहोरात्रव्यापित्वेन संदेहाभा-
वाद्देवा निर्णयते इति सुंदरं॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमेदि-
नीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमानसिंहमहा-
राजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनं-
दनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीराम- ५२
कृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्द्दमीनिर्णयग्रंथस्य तृ-

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पाल०
१०५०
॥५३॥

श्रीभक्तानंद १

नागरज्ञातीययाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुह
युगलनिषेवणविद्वद्वंसस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्देदांतवागीशभट्टाचार्यकृतेसंकुराने
दुंकरणनिरूपकः समाप्तः॥ ॥अथमलमासोनिरूप्यते॥ रविसंक्रांतिरहितः।शुक्लादिकां
द्रोमासोमलमासोभवति॥तदुक्तंगृह्यपरिशिष्टे।मलिम्लुचस्तुमासोवैमलिनःपापसंभ
वः।गर्हितःपितृदेवेभ्यःसर्वकर्मसुतंत्यजेदिति।तदुक्तंब्रह्मसिद्धांते।चांद्रोमासोह्यसंक्रांतो
मलमासःप्रकीर्तितइति।सक्रियाबाह्योमलमासःअधिमाससंज्ञकोभवति।तदुक्तंगृह्य
ण।एकराशिस्थितेसूर्येयदादर्शद्वयंभवेत्।हव्यकव्यक्रियाबाह्यस्तदाज्ञेयोधिमासकइति ॥५३॥
दर्शद्वयंदर्शांतद्वयं।दर्शःसूर्येंदुसंगमइतिदर्शशब्दस्तत्रैवसूर्येदुसंगमस्यांत्यक्षणएव
वायःसितादिश्चांद्रमासःसंक्रांतिद्वययुक्तःसन्क्षयमाससंज्ञकोभवति।क्रियाबाह्य

भक्ते २

श्चभवति।तदुक्तंकाठकगृह्ये।यस्मिन्मासेनसंक्रांतिःसंक्रांतिद्वयमेववा।मलमासःसविज्ञे
योमासेत्रिंशत्तमेभवेदिति।अत्रद्विसंक्रांतेर्मलमासत्वं[illegible]उक्तं।तदुक्तंज्योतिःसिद्धांते।द्विसं
क्रांतमासंक्षयंरव्यंवदंत्याचिदिति।सःअधिकमासः।अधिकमासमारभ्यचतुर्नाडीयुक्तैःषोड
शभिर्दिनैर्युतेद्वात्रिंशत्तमेमासे[illegible]।तस्मिन्गतेसतिपुनरायाति।तदुक्तंवसिष्ठसिद्धांते।द्वात्रिं
शद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैःषोडशभिस्तथा।घटिकानांचतुष्केणपतत्यधिकमासकइति।अनेन
द्वात्रिंशन्मासादर्वाक्संक्रांतोप्यधिकोमासोनभवतीतिसूचितं।सःअधिकमासः।अग्रिम
माससंज्ञकोभवति।तदुक्तंज्योतिःपितामहेन।षष्ट्यातुदिवसैर्मासैःकथितोबादरायणैः।
पूर्वमर्द्धंपरित्यज्यकर्तव्याचोत्तरेक्रियेति।अत्रअधिमासस्योत्तरमासपूर्वार्द्धत्वेनउक्त
त्वात्।उत्तरमाससंज्ञइत्यर्थः।यस्मिन्वर्षेक्षयमासोभवतितस्मिन्वर्षेक्षयमासात्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥पाल०
॥पर्व॥

पूर्वभागेउत्तरभागेचद्वावसंक्रांतावधिमासौनियतौभवतः।तदुक्तंज्योतिःसिद्धांते।असंक्रांतमा
सोधिमासःस्फुटःस्यात्द्विसंक्रांतिमासःक्षयाख्यःकदाचित्।क्षयःकार्त्तिकादित्रयेनान्यतः
स्यात्तदावर्षमध्येऽधिमासद्वयंचेति।अस्यार्थः।अन्यतःअन्यतरस्मिन्एकतरस्मिन्नि
तियावत्।यदाक्षयमासस्तदातस्मिन्वर्षमध्येअधिमासद्वयंअसंक्रांतिद्वयंनान्यतःस्यात्ए
कस्मिन्भागेनभवेत्।किंतुएकएकस्मिन्एकएकस्मिन्वर्षेसावनेनचैत्रादौतत्रएकोऽधि
मासोसःआश्विनादिषट्स्वेवभवति।द्वितीयःपुनश्चैत्रादिषट्स्वेवभवति।अथवा
मौअधिमासौक्षयस्यअग्रेपश्चाच्चआश्विनादिषट्स्वेवभवेतां।तथाचतस्मिन्वर्षेद्वौ ॥५५॥
अधिमासौएकःक्षयमासश्च।ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धेषुविवाहकाम्येष्टुत्सवमंगलेषुत्या
ज्याः।तदुक्तंज्योतिःशास्त्रे।यद्वर्षमध्येधिमासयुग्मंतत्कार्त्तिकादित्रितयेक्षयाख्यो।मा

६४

सत्रयंत्याज्यमिदंप्रयत्नाद्विवाहयज्ञोत्सवमंगलेष्विति।श्रौतस्मार्त्तकर्मसुआद्योऽसंक्रांतो
ऽधिमासंज्ञोभवति।अयमन्निसंधिः।वर्षमध्येअसंक्रांतमासद्वयनिपातेपिसती द्वात्रिंश
न्मासादर्वाग्भवत्वात्पूर्वोअधिमासः।अकालाधिक्यात्कालाधिक्यस्यैवमलत्वात्।तदुक्तंगृह्यपरि
शिष्टे।मलंवदंतिकालस्यमासंकालविदोधिकमिति।तथाचविष्णुधर्मोत्तरे।अधिमासोत्पत्तिर्दर्शिता
तथाहि।सौरेणाब्दस्तुमानेनयदांभवतिभार्गव।सर्वनेतुतदामानेदिनषट्केनपूर्यते।ऊनरात्राश्च
तेरामप्रोक्ताःसंवत्सरेणषट्।सौरसंवत्सरस्यांतेमानेनशशिजेनतु।एकादशातिरिच्यंते
दिनानिभृगुनंदन।समाद्वयेसाष्टमासेतस्मान्मासोतिरिच्यते।सचाधिकमासकःप्रोक्तःका
म्यकर्मसुगर्हितइति।तस्मात्द्वात्रिंशान्मासात्पूर्वःअसंक्रांतःशुद्धएवेति।तदुक्तंकालि॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

।।म.न० ...धु० ।।५५।।

मासद्वयेबृमध्येतुसंक्रांतिर्नयदाभवेत्। प्राकृतस्तत्रपूर्वःस्यादधिमासस्तथोत्तरइति। तथाव्याख्या
तं कालनिर्णये।। द्वात्रिंशन्मासादूर्ध्वयोऽसंक्रांतोमासस्ततोऽर्वाकृयोऽसंक्रांतोमासःसःप्राकृतोनं
धिमासइत्यर्थइति। द्वयोस्तत्राधिमासोऽतुसर्वकर्मसुत्याज्यो। पूर्वोधिमासोद्वात्रिंशन्मासात्पूर्वो
आगच्छतुत्रयेवात्रागच्छतुतथापिशुद्धएव। तदुक्तंजाबालिना। एकस्मिन्नपिवर्षेचेद्द्वौमासाव
धिमासकौ। पूर्वोमासःप्राकृतःस्यादुत्तरस्त्वधिमासकइति। कालनिर्णयकृद्भिरपिपूर्वोधिम
समारभ्यद्वात्रिंशन्मासादूर्ध्वयःपूर्वोऽसंक्रांतःसःप्राकृतःशुद्धइत्यर्थइतिव्याख्यातं। यत्त्वाश्वि
नादिषट्सुमासेषुअसंक्रांतएकःचैत्रादिषट्स्वन्यःतदावचनांतरेणापिनिषिद्धोबोध्यः। ।।५५।।
तदुक्तंब्रह्मसिद्धांते।। चैत्रादर्वाङ्नाधिमासःपरतस्त्वधिकोभवेत्। दृष्टाहिसर्वशास्त्रेषुतस्मि

त्यर

मोऽतिःसिद्धांतेर

न्मूर्तिस्त्रयोदशीति। तस्मिन्नुत्तरस्मिन्नेवनतु। पूर्वस्मिन्नपिइतरथापूर्वमासस्याप्यधिमा
सत्वस्वीकारेचतुर्दशमासोऽस्युस्तच्छास्त्रोक्तनमितिनावः। तथाऽपि। धरकन्यागतेसूर्येवृश्चि
केचाथधन्वनि। मकरेवाथकुंभेवानाधिमासोविधीयतइत्ययंनिषेधः। तस्मात्पूर्वस्येवन
नसमान्यस्यबोध्यः। दशानांफाल्गुनादीनांप्रायोमाघस्यतुक्वचित्। नपुंसकेत्वेनवती
त्यादिवाक्यैरधिमाससामान्यस्यविधानात्। यदाश्विनादिषट्स्वेवासंक्रांतिद्वयंतदाप्रा
कृतस्तत्रपूर्वस्यादित्येवबोध्यं। ननुपूर्वासंक्रांतेमासेशुद्धत्वेनमलमासत्वाभावा
त्। कथमधिमासशब्दप्रवृत्तिरितिचेन्नएव। पूर्वासंक्रांतेशुद्धत्वेनामलमासेपिसंक्रांतिर
हितत्वेनअधिकमासशब्दप्रवृत्तिः। तदुक्तं। रविणालंघितोमासइति। तथाचमलमासत्वे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मलमा० ग्रं०४ ॥५६॥

असंक्रांतित्वेन प्रयोजकं किंतु क्रियाबाहुल्यमेव प्रयोजकमिति सुंदरं॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडला
धीशशिवपुरीचंद्रवंदुलवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्माहीमंडलाधीशशिवपुरीचं
द्रचंदुलवंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदुलवंशभू
षणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदुलवंशभूषणमुनींद्रने ५४
श्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्इमं निर्णय
श्रीमदा नंद४ ग्रंथस्यैतद्नागरजातीययाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायण सरस्वतीचरणसरसी
रुहयुगलनिषेवणविद्वद्वंद्वसंस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्देदांतवागीशाचार्यकृतेः पद्धतानौ मल ॥५६॥
मासस्वरूपनिरूपणं॥ ॥मलमासे कार्याकार्यनिरूपणं प्रस्तूयते॥ मलमासे काम्यस्य क
र्मणः प्रारंभेन कुर्यात्॥ अज्ञानादिना तत्प्रारब्धस्य समाप्तिं च न कुर्यात्॥ अन्यथा तत्रैव वैस
दाचार्य३

माप्तौ क्रियमाणायां दोषाधिक्यं भवेत्॥ तदुक्तं असुर्या नाम ये मासा न तेषु मम संमताः। व्रतानां चैव यज्ञा
नामारंभो नाप्यसमापनमिति। अत्र काम्यव्रतादीनामारंभादिर्निषिध्यते न तु नित्यादीनां इतरथा नित्यनै
मित्तिके कुर्यादप्रयतः सन् मलिम्लुच इत्यादि विधायकवचनविरोधः स्यात्॥ क्षयमासे काम्यस्य प्रथमारंभो
न कर्तव्यः। द्वितीयारंभः समाप्तिश्च कर्तव्ये वा इतरथा कार्तिकस्य क्षयमासो ततः पाते चातुर्मास्यव्रतान
समाप्तिः प्रसज्येत। पौषस्य चक्षयमासांतःपाते पूर्ववर्षे पौषे प्रारब्धस्य माघस्नानव्रतस्य पुनरनारं
भः प्रसज्येत। प्रारंभात्रियमो दोषश्चासमाप्तौ स्यादिति कात्यायनवचनविरोधश्च प्रसज्येत। शुद्धे
मासि मृतस्य द्वितीयादिवार्षिकं श्राद्धं मलमासे न कर्तव्यं। तदुक्तं सत्यव्रतेन। वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मा
तापित्रोर्मृतेऽहनि। मलमासे न कर्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथेति। एतच्च द्वितीयादिवृद्धिपरं न तु वार्षि
कं क्षयेऽपि कर्तव्यं। यदा क्षयमासानंतरं तर्येण पूर्वजातीयाधिमासो न भवति तदा वार्षिकं श्राद्धं पूर्वोसं

काल०
सं०ध०
॥५७॥

क्रांते कर्त्तव्यं॥ क्षयेव कर्तव्यं। तदुक्तं। मासद्वयेब्दमध्ये तु संक्रांतिर्न यदा भवेत्। प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्याद
धिमासस्तथोत्तरः इति। तदुक्तं एकएव यदा मासः संक्रांतिद्वयसंयुतः। मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेपि
शस्यत इति। यत्काम्यं मलमासात्पूर्वं प्रवृत्तं तत् मलमासेपि समापनीयं। तदुक्तं काठकगृह्ये। प्रवृ
त्तं मलमासात्प्राक् यत्काम्यम् समापितं। आगते मलमासेपि तत्समाप्यमसंशयमिति। यदि मरणा
त् वर्षमध्ये मलमासो भवति तदा मलमासेपि मासिकादिकं कर्तव्यं। तदुक्तं कौथुमिना। अब्दमे
२४ कं घटं दद्यादन्नं वापि ससंचितं। संवत्सरे विवृद्धेपि प्रतिमासं च मासिकमिति। यदा मरणवर्षम
ध्ये मलमासो न भवति तदा प्रथमाब्दिकं चतुर्दशमासस्य आदिमतिथौ कुर्यात्। इदं चाधिमासिके ॥५७॥
विधानाशिद्धं। यदा मरणमासमारभ्य द्वादशमासात् अग्रिमस्त्रयोदशः मलमासो भवति तदा म
लमास एव प्रथमाब्दिकं कर्तव्यं। तदुक्तं वृद्धवसिष्ठेन। असंक्रांतेपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिंडीकरणं तथेति। मलमासि मृतस्य यदा कदाचित्सांवत्सरिकं मलमासेभ्र
याति तदा मलमासे कर्तव्यं। तदुक्तं पैठीनसिना। मलमासमृतानां च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरं। मलमासेतु क
र्तव्यं नान्येषांतु कदाचनेति। अस्य मलमासस्याभावे शुद्धमासि वार्षिकं कर्तव्यं। तदुक्तं व्यासेन। अधिमासे विप
न्नानां सौरमानं समाश्रयेत्। स एव तस्य दिवसं श्राद्धपिंडोदकादिष्विति। तथा च मासपक्षतिथिस्पृष्टे योय
स्मिन् म्रियतेऽहनि। प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुरिति। क्षयमासस्तावत् त्रिंशद्दिनात्मको भव
ति। तत्र मासद्वयं भवति। तत्र यस्यास्तिथेः पूर्वार्द्धे ये मृतास्तेषां पुनः यदा सांवत्सरिकमायाति तदा
क्षयमासे यौ द्वौ मासौ स्तः तयोर्मध्ये पूर्वमासस्य तस्यां तिथौ सांवत्सरिकं कार्यं। ये उत्तरार्द्धे मृताः तेषा
मुत्तरमासे मरणकालीन पक्षे क्षयमासोत्पन्नस्य वर्द्धापने एवमेव तिथिर्ग्राह्या। तदुक्तं तिथ्यर्द्धे प्रथमे
पूर्वो द्वितीयेर्द्धे तदुत्तरः। मासाविति बुधैश्चिंत्यौ क्षयमासस्य मध्यगाविति। मासोपवासं व्रतं नियमं तत्रि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रादिनं साध्यत्वात् शुद्धेः आरभ्य मलिनेपि समापनीयं मृतस्य दाहमारभ्य प्रथमाब्दिकपर्यंतं समग्रं प्रेतकार्यं
तथाग्न्याधानमारभ्य चौलकर्मणः प्राकृतानि विविनाम लमासे कर्तव्यानि असंक्रांते आश्वय लौगंडच्छा
यायां मघायुक्तत्रयोदश्यां तीर्थी आमायां च श्राद्धं मलमासेपि कार्यमेवं अमुक्मासे कर्तव्यमिति
नोक्तं अथच नित्यं यथाग्निहोत्रादि एवं पंचमहायज्ञाः अग्निहोत्रोक्तानि नित्यं दर्शपूर्णमासे
ष्टि यंनैमित्तिकं ग्रहस्नानादि एतत्सर्वं मलमासेपि कर्तव्यं अग्नेः नाशानंतरं पुनराधानं प्रति
मायाः स्पर्शे सति पुनः प्रतिष्ठादिकं दाहे घ्या दिपत्स्वकालो द्वं घनेगो लणकालस्यानुक्तत्वात्
पुनर्दुष्येन उपक्रांतं काम्यं च एतत्सर्वं अधिकमासे कर्तव्यं चंद्रसूर्ययोर्ग्रहणे काम्यादि आव
श्यकं च दैवं पित्र्यं मलमासेपि कार्यं नित्यदानं नृत्यस्य मासिकादि दानं च रुणस्य वृद्धिद्रव्यदानं च
मलमासेपि कर्तव्यं तदुक्तं ज्योतिः पराशरेण उपाकर्म तथोत्सर्गं अष्टकाः मासवृद्धौ पराः का ॥५८॥

प्रसवाहे सवा १

र्याः क वर्जयित्वा उपैत्कमिति पराः कार्याः उत्तरे मासि कार्या इत्यर्थः अत्र उपाकर्मक्षेदोगव्यातिरिक्त
विषयं तेषां तु सिंहार्के एवोपाकर्मविधानात् प्रमवाहोज्ञाने ष्टिरित्यर्थः काम्या इष्टीश्च वर्जयेदित्य
नेन समानार्थत्वात् तदुक्तं काठकगृह्यपरिशिष्टे प्रेतमासादिमारभ्य श्राद्धपिंडोदकाः क्रियाः स
पिंडीकरणांताश्च यथाकालमुपस्थिताः यवव्रीहितिलैर्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः मघात्रयो
दशीश्राद्धं प्रत्युपस्थितकाले हेतुक्तं अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यं स्यान्मलिम्लुचे तदुक्तं यमेन
गर्भे वार्द्धुषिके कृत्ये श्राद्धकर्मणि मासिके सपिंडीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेदिति तदुक्तं बृहस्प
तिनापि नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलिम्लुचे तीर्थश्राद्धं गजच्छाया प्रेतश्राद्धं तथैव च ति
तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे अवषट्कारहोमाश्च पर्व चाग्रयणं तथा मलमासेपि कर्तव्यं काम्या इष्टीश्च
वर्जयेदिति अवषट्कारहोमाः अग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवादयः पर्व दर्शपौर्णमासौ स्थालीपा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कोः॥ वा। आग्रयणं। आग्रयणेष्टिः सा च दुर्भिक्षे। तदुक्तं। चंद्रसूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजन्मनि। मल
मासेपि देयं स्यात् पितॄणां दत्तमक्षयमिति। एतानि वचनानि यथायोग्यमुक्तेष्वर्थेषु प्रमाणत्वेन
बोद्धव्यानि। अग्न्याधानं। महाव्रतं। उपनयनं। महाव्रतोपनयनं दा। राज्याभिषेकः। महादानानि। ॥
अन्यान्यपि दानानि च। मरणात् एकादशेह्नि कर्तव्या वृषोत्सर्गव्यतिरिक्ते वृषोत्सर्गश्च। अति
क्षायश्रः। चेदव्रनमहानाम्नीव्रतोपनिषद्व्रतानि। विवाहः सर्वाणि मांगल्यानि च। योले ।
अपूर्वतीर्थस्नानं। एतानि सर्वाण्यनावश्यकानि। अग्न्याधानादीनि चंद्रसूर्यग्रहव्यतिरिक्तेषु मल
मासि शुक्रस्य बाल्ये वृद्धत्वे अस्ते च ज्योतिःशास्त्रोक्तेन कार्याणि। तदुक्तं वृद्धमनुबृहस्पतिभ्यां पै ॥५९॥
ठीनसिज्योतिःपराशरैः। अग्न्याधेयं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च। वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडा
करणमेखलां मांगल्यमन्निषेकं च मलमासे विवर्जयेदिति। क्वचित्तु यज्ञदानप्रतिग्रहा

नानिति पाठः। बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तमुपागते। मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनमिति। एता
नि वचनानि यथायोग्यमुक्तेष्वर्थेषु बोध्यानि। अधिके अपूर्वदेवालोकनं न भवतीति केषांचिदेवम
तं शुक्रस्यास्तवि रवबाल्यनाशे पुनः अपूर्वदेवालोकनं न भवतीति सर्वेषां मतमिति विशेषः। मल
मासकार्यवर्जने शुक्रबाल्यादौ कर्मविशेषवर्जनोक्तिः प्रासंगिकी। मलमास इवैतानीति प्रम
णाज्ञ। मरणे सपिंडीकरणानंतरं क्रियमाणाभ्युदयिकातिरिक्तं। आभ्युदयिकं। याज्ञा। वास्तुनिवे
शः। वर्द्धनाविधिः। पवीत्सवः। उत्सर्जनं। उपाकर्म च। आग्रयणं। प्रतिग्रहः। पुष्टीष्टिः। पूर्ते अष्टका
यत्रज्ञाते ष्टिसोमादिकं नित्यं शुद्धे उत्तरमासे कृतमपि स्वकाले कृतं न भवति। अथ बहवो केन्याखे
विद्यमाने वा अविद्यमाने वा महालयश्चैतानि सर्वाणि मलमासे न कर्तव्यानि। किंतु शुद्धे उत्तरे वर्त
व्यानि। तदुक्तं हारीतेन। अधिमासे न कर्तव्यं श्राद्धमभ्युदयं तथा। तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मलमा॰ प्रा॰ नि॰ ॥६०॥

हि१

माहते। सपिंडीकरणादूर्ध्वं यत्किंचिच्छ्राद्धिकं भवेत्। दुष्टं वा पृथग्वा पूर्तेति न कुर्यान्मलिम्लुचे। तदुक्तं ज्योतिः
शास्त्रे। असंक्रांते प्रकुर्यान्न यात्रां नाविवाहश्च नच वास्तुनिवेशनं। न प्रतिष्ठां च देवानां प्राप्ते दशम
न्मूरुहां। तदुक्तं प्रजापतिना। उपाकर्म च हव्यं च नूव्यं पर्वोत्सवं तथा। उत्तरं नियतं कुर्यात् पूर्वे तन्निः फ
लं न भवेदिति। तदुक्तं कौथुमिना। वर्षवृद्ध्यभिषेकादि कर्तव्यमधिके न तु। तदुक्तं काठकगृह्यपरिशिष्टे। मले
शि५ नान्यगतिं नित्यां कुर्यान्नैमित्तिकीं क्रियां। सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मलिम्लुचे। दुष्टीष्ट्याग्रयणा
धान चातुर्मास्यादिकान्यपि। महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यं कर्म यत्। स्पष्टमास विशेषाख्या विहितं
वर्जयेन्मलइति। महालयो नाड़पदस्यापरपक्षः तत्र च श्राद्धं कर्तव्यं। तदुक्तं आषाढ्याः पंचमे पक्षे कन्या
संस्थे दिवाकरे। यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे। तस्य संवत्सरं यावत् तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवमि ॥६०॥
ति। तदुक्तं नागरखंडे। नभा वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत्। सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पंच

पि४

मइति॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंदुलवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्म
हीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंदुलवंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदन श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपु
रीचंद्रचंदुलवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंदुलवंश
य४ भूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधे
धर्मनिर्णयग्रंथस्य वृद्धनागरज्ञातीय याज्ञिकश्रीरामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीच
रणसरसीरुहयुगलनिषेवणविद्वद्वंसस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्देदांतवागीशानंदहा
चार्यकृते पद्मनाभे मलमासे कार्याकार्यनिरूपणं॥ ॥अथ ग्रहणकालो निर्णीयते। ग्रहणं चाद्वि
विधं। सूर्यग्रहणं। चंद्रग्रहणं च। तत्रादौ ग्रहणे ग्रहप्रहरात्पूर्वं प्रहरचतुष्टयेन भोक्तव्यं। तदुक्तं मार्कं

श्रीमदानंद४

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्रं.पा.ल०
प०४०
॥६१॥

य १

यनाग्रहणंतु नवेदिंद्रीं प्रथमाद्दधियामतः। भुंजीतावर्त्तनात्पूर्वं प्रथमे प्रथमार्द्ध इति। अत्रयस्मिन्य
मेग्रहणं तस्मात्पूर्वयामत्रयं परित्यज्यभुंजीतेत्युक्तंभवतीत्यर्थः। यदासूर्यचंद्रमसौग्रस्तौ सेतौ अस्तं
गच्छतः। तर्हिदा तयोरुदये जाते स्नात्वा भोजनं कुर्यात्। तदुक्तं ग्रहकालेतु नाश्नीयात् स्नात्वाश्नीयात्तु
मुक्तयोरित्यभिधायस्नात्वादृष्ट्वा ह्यपरात्यस्तास्तमितयोस्तयोरिति। सूर्येंदोरिति। बालातुर
स्त्रीभिन्नैः। ग्रहप्रहरात् प्रथमे प्रहरे न भोक्तव्यं। अयमत्रिसंधिः। बालवृद्धातुरो विनेति वृद्धगौत
मोक्तेः सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्यादपराह्णे न भोजनं। अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु संगवे। भुंजीत संग
वे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनक्रियेति। मार्कंडेयवाक्यं वृद्धादिविषयं। यः पुत्रवान् गृहीभवति स ग्रहप्रह
रात् प्रथमौ द्वौ प्रहरौ त्यक्त्वा त्रयात्यग्रहणानंतरंवा अघात्। उपवासं तु नैव कुर्यात्। अयमत्रि ॥६१॥
संधिः। आदित्येहनि संक्रांतौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही इति

नू

जैमिन्युक्तेः। सायाह्ने संगवेऽश्नीयात् शारदे संगवादधः। मध्याह्ने परतोश्नीयान्नोपवासो रवेर्ग्रहे। शास्तेऽपरा
ह्णः। यदपराह्णोऽथशारद इति श्रुतेः। रविग्रह इति चंद्रस्याप्युपलक्षणं। एतत् स्मृतिवचनं तु
त्रिग्रहादिविषयं बोद्धव्यं। न तु संध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते चंद्रभास्करौ। तदादिवा न भोक्तव्यमातुरस्त्री
शिशून्विनेति। स्मृत्यादिवा भोजनं निषिद्धं। अमुक्तयोरस्तंगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेहनीति वचनेन रात्रावपि
भोजनं निषिद्धं। आदित्येहनीति वचनाच्च नोपवासस्तथा सति गृहिणा किमनुष्ठेयमिति चेत्। अप्र
एव यदा रविः ग्रस्तः सन्नस्तं याति तदा ग्रहात् प्रहरं त्यक्त्वा पुत्री गृहिणा भोजनं कर्तव्यं। तदुक्तं सायाह्ने
ग्रहणे वे स्याद्द्वितीयः निषिद्धकालाभोजनसमर्थः सन् ग्रहकाले भुंक्ते स प्राजापत्यं प्रायश्चित्तं कु
र्यात्। यदि ग्रहकालात्निंद्यप्राकृतेकाले भुंक्ते तदाऽष्टाविंशत्यर्थं अर्द्धप्राजापत्यं कुर्यात्। अयमत्रि
संधिः। आतुरस्त्रीशिशून्विनेति स्मृतेः। चंद्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति। तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धास
४०५

त्रिरात्रेणस्तुद्धातीति कात्यायनवचनं शाक्तविषयमिति। पुत्रिगृहि वैतिरिक्तानां ग्रहेउपवासः पुण्यजनको
भवति। तदुक्तं। नित्यं द्वयोरयनयोस्तथा विषुवतोर्द्वयोः। चंद्रार्कयोर्ग्रहणयोर्यतीपातेषु पर्वसु। अहोरात्रोषि
तः स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपं। यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयं वतदिति। ग्रहदिनमारभ्य पूर्वेषु त्रिषु त्रिषु
नेषु दिवसेषु कान्नामुपोषणं पापनाशकं भवति। तदुक्तं लिंगपुराणे। एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा स्नात्वा दत्वा
यशक्तितः। कंचुकादिव सर्पस्य निवृत्तिः पापकोशतः। त्रिरात्रं समुपोष्यैव ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। स्नात्वा दत्वा चवि
तु धिवैमाहत्ते ब्रह्मलोकं सहेति। अत्र च उपोषणत्रयं शाक्तविषयं शाक्तित इत्युक्तत्वात्। सूर्यग्रहो यदि रविवा
रे भवति चंद्रग्रहः सोमे भवति तदा चूडामणियोगस्तत्रानंतफलं भवति। तदुक्तं व्यासेन। रविग्रहः सूर्यवारे
सोमे सोमग्रहस्तथा। चूडामणिरिति ख्यातस्तत्रानंतफलं लभेदिति। कार्त्तिके ग्रहणे प्रयागः श्रेष्ठः। तदुक्तं ॥६२॥
देवीपुराणे। कार्त्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गंगायमुनसंगमे। गंगायमुनमित्यत्र सवर्णदीर्घाभावश्छांदसः। एकवद्भावश्च ति
१

एकादशी

एकवद्भावः। तदुक्तं देवीपुराणे। मार्गशीर्षादिषु मासेषु ग्रहणे क्रमात् देविका नर्मदा संनिहिता वरणा सरस्व
ती चंद्रभागा कौशिकी तापिका सिंधु गंडकी सरयू एकादशानद्यो ग्रहपीडाशांतिकार्ये श्रेयोजनिका
भवंति। अतिशुभाः। तदुक्तं देवीपुराणे। मार्गे तु ग्रहणं पुण्यं देविकायां महामुने। पौषे तु नर्मदा पुण्या मा
घे सान्निहिता शुभा। फाल्गुने वरणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती। वैशाखे तु मही पुण्या चंद्रभागा सरि
द्वरा। ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी। श्रावणे सिंधुनामा तु तथा भाद्रे च गंडकी। आश्वि
ने सरयूः श्रेष्ठेति। गंगाद्याः क्षुद्रनद्योपि ग्रहणे शुभा भवंति। तदुक्तं मत्स्यपुराणे। गंगा कनखलं
पुण्यं प्रयागं पुष्करं तथा। कुरुक्षेत्रं तथा पुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे इति। इंदोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्द
शगुणं हि तत्। गंगातोये च संप्राप्ते इंदोः कोटी रवेर्दश इत्यादि। रात्रौ वापि ग्रहे स्नानादि कर्मफलदं
× तदुक्तं व्यासेन। सर्वं भूमिसमं दानं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः। सर्वं गंगासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे इति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तत्प्रमाणे काले पुण्यजनकत्वानि ४

श्रौतपाल० ग्र०ध० ॥६३॥

त्र २

वति। तदुक्तं देवलेन। यथा स्नानं च दानं च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा। सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयत इति
र्ध्यं ग्रहे श्राद्धं आमेन हेम्ना वा कुर्यात्। तदुक्तं कात्यायनेन। आपद्यनग्नौ तीर्थे च चंद्रसूर्यग्रहे तथा। आमश्रा
द्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथापि वेति। ज्योतिःशास्त्रात् यत्प्रमाणे काले ग्रहः सम्यक् ज्ञातः यत्प्रमाणे काले
चाक्षुषज्ञानविषयो वा न भवति तथा च संक्रांतौ पुण्यकालः षोडशो नयतः कलाः। चंद्रसूर्योपरागे तु या
वद्दर्शनगोचर इति जाबालिवचनेन यावद्दर्शनगोचर इति पदमात्रेण निर्णीतं कालनिर्णयकृद्भिः।
सः ग्रहः यस्मिन् देशे चाक्षुषज्ञानविषयो भवति तस्मिन्नेव देशे स्नानादि प्रयोजकः। न तु यत्र देशे चाक्षुषज्ञान
त्र ३ विषयो न भवति तत्र प्रयोजकः। तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते। सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चंद्रग्रहस्तथा। तत्र स्नानं न ॥६३॥
कुर्वीत दद्याद्दानं च न क्वचिदिति। ग्रहणारंभे स्नानं कर्तव्यं। ग्रहणमध्ये होमदेवार्चने कर्तव्ये। मुच्यमाने र
योशाशिनिवादानं। मुक्ते च तस्मिन्पुनः स्नानं कर्तव्यं। तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते। स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमं सुरार्च

तदुक्तमन्यत्रापि।। स्पर्शे स्नानं जपं कार्यं मध्ये होमं सुरार्चनं। मुच्यमाने सदा दानं मु
क्ते स्नानं समाचरेत्

र्चनं। तदुक्तमन्यत्रापि। ग्रस्यमाने भवेत् स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते। मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधी
यते इति। ग्रहणकाले यदि पक्वान्नं वर्तते तर्हि तत्त्याज्यं न केनापि भोक्तव्यं। तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते।
सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने। स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेदिति। शृतं पक्वं। ग्रहणे
स्नानं सचैलं कर्तव्यं। तदुक्तं वृद्धवसिष्ठेन। सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने। सचैलं तु भवेत् स्नानं सूतकान्नं त्र ४
विवर्जयेदिति। आशौचेपि राहुदर्शननिमित्तं स्नानादिकं कर्तव्यं। तदुक्तं लिंगपुराणे। चंद्रसूर्यग्रहे स्नायात् सूतके
मृतकेपि वा। अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी पापं न विंदतीति। राहुसूतकेपि कर्म कर्तव्यं। तदुक्तं ष
ट्त्रिंशन्मते। स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतक इति। राहुसूतकं विना अन्यस्मिन् सूतक इत्यर्थः। ज्येष्ठा
नुराधोत्तराषाढाऽभिजिच्छ्रवणरोहिणी। धनिष्ठासु प्रसूतास्तेषु यदि रविशशिग्रहणं भवति तर्हि शु
भावहं ज्ञेयं। तदुक्तं गर्गेण। ज्येष्ठा ब्राह्मं तथा मैत्रं प्राग्वैश्वं वासवं तथा। ब्राह्मं वैष्णं दैवं च पुरुहूतस्य मंडलं।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पा०ल०
प०धर्म
॥६४॥

मंडलेस्मिन्समुत्पन्नं ग्रहणं जगतोशुभं। आनंदं सर्वभूतानां विदधाति विशेषत इति। एतत्समनन्तरं तिरिश्चां
स्वस्ते तेषु यदि रविशशीग्रहणं भवति तदा अशुभावहं भवति तदुक्तं गर्गेण। तिष्यमाजपदं चैव याम्यं त्वाष्ट्रं च पैत्तकं
ऐंद्राग्नमग्निदैवं च सप्तैतान्यानलो गणः। आनले मंडले दृष्टं ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः। राज्ञां भयकरं विद्यात्प्रजा
नां च बहुदोषकृदिति। आहिर्बुध्न्यं तथा पौष्णं मूलमार्पं च शाक्रकं। वारुणं सर्पदैवत्यं वारुणं मंडलं स्मृतं। ए
तस्मिन्नुपरागः स्यान्मंडले सोमसूर्ययोः। दुर्भिक्षामयनाशाय प्रजानामिति निश्चयः। रुद्राणपर्यमादीनि चित्रा
दिपुनर्वसुः। सौम्यं चैवाश्विदैवत्यं वायव्यं मंडलं भवेत्। सामयं सभयं चैव दुर्भिक्षं कुरुते चिरात्। व्याधिश
स्त्रादिकोपश्च मंडले स्मिन्नुपप्लुत इति। एतेषु मंडलेषु यदा ग्रहणं भवति तदा नृपालेन पीडानिवृत्यर्थं शांतिः ॥६४॥
कर्तव्या। तदुक्तं काश्यपेन एतान्येव मंडलान्यभिधाय आग्नेये कारयेच्छांतिं कुर्याच्छांतिं तु वारुणे। वाय
व्ये शांतिरिष्टेन माहेंद्रे न तु कारयेदिति। यदा ग्रहणं स्वजन्मनक्षत्रे तस्मात्पूर्वे वा उत्तरे वा स्वजन्मलग्ने वा

सू१

नू२

नरा: २

भवति तदा अन्येनापि मनुष्येण पीडानिवृत्यर्थं शांतिः कार्या। तदुक्तं होरायां ग्रहणे यस्य नक्षत्रे वा निशा
करः। प्राणसंदेहमाप्नोति स वा मरणमृच्छति। होरास्कंधे तथा यस्य त्रिजन्मनक्षत्रेषु स्यात्तेषां शशिभास्करौ
तज्जातानां भवेत्पीडा येनाः शांति... वर्जिता इति। चंद्रार्कयोर्ग्रहे त्रयोदशी मारभ्य षष्ठी पर्यंतं व
र्ज्यमाहुः दिनानां नवकं मांगल्यकर्माणि त्याज्यानि भवति। तदुक्तं। त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवं
मांगल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चंद्रसूर्ययोरिति। केचिच्चंद्रग्रहे द्वादशीमारभ्य तृतीयापर्यंतं वर्ज्यमा
हुः। सूर्यग्रहे तु एकादशीमारभ्य चतुर्थीपर्यंतं वर्ज्यमाहुः। तदुक्तं स्मृतौ। द्वादश्यादितृतीयांतो वेध इंदुग्र
हे स्मृतः। एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यंतः प्रकीर्तित इति। यदा चंद्रार्कयोः खंडग्रहणं भवति तदा ग्रहदि
नं तस्मात्प्राक् पश्चाच्चेति दिनत्रयं वर्ज्यं। तदुक्तं त्र्यहं खंडग्रहे नयोरिति। उपाकर्मणि उत्सर्गतर्पणे नि
त्ये नैमित्तिके उपहोमयज्ञे च त्र्यहं ग्रहवेधो न त्याज्यः। तदुक्तं। नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गोपाल० ध० ॥६५॥

वाउपाकर्माणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यत इति ॥ ॥ इति श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंश
भूषणमेदिनीमहेंद्रमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमानसिंहम
हाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्री
मन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणसुनिजजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयु
गलचंचरीकश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्य औदुंबरनागरज्ञातीययाज्ञिकश्रीदामोदर
नंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणविहितहंसस्तूयमानकाशीवा
सश्रीमहेशात्मजवागीशभट्टाचार्यकृते पद्यवाने देयहणकालनिर्णयः समाप्तः ॥ ॥ अथोपाकर्मका
लो निरूप्यते । ब्रीह्याद्युत्पत्तौ शुक्लपक्षे श्रावणे मासि उपाकर्म कर्तव्यं । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन । अथा ॥६५॥
यानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा । हस्तेनौषधिभावे वा पंचम्यां श्रावणस्य तु इति । तदुपाकर्म ब्र
श्रीमदानंद५

ह्म चारिभिः गृहिभिश्च कर्तव्यं । तदुक्तं शौनकेन । समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे जायोपेयीत्येक
इति समावृत्तः सन् जायोपेयी गृहस्थः । इतरे ब्रह्मचारिणः । यजुःशाखिभिः श्रावणपौर्णमास्यां उपाकर्म
कर्तव्यं । अथ यमग्निसंधिः । यद्यपि अथातोऽध्यायोपाकर्म श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्यामित्यादिशौनका
दिवाक्यं सामान्येनैव प्रवृत्तं तथापि ऋग्वेदशाखिसामशाखिनोः कालविशेषस्योच्यमानत्वात् । यजुः
शाखिभिरेव श्रावणपौर्णमास्यां कर्तव्यं । यदा दिनद्वये पौर्णमासी पूर्वोक्तलक्षणाकर्मकालं व्याप्नो
ति न व्याप्नोति वा तदा तैत्तिरीयशाखिभिः परदिने कार्या । अन्यैर्यजुःशाखिभिः पूर्वदिने ग्राह्या । त
दुक्तं बह्वृचपरिशिष्टे । पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः । बह्वृचाः श्रवणे कुर्युर्ग्रहसंक्रां
तिवर्जिता इति । बह्वृचैः श्रवणे उपाकर्म कर्तव्यं । तदुक्तं निगमे । तथा हस्त्युत्तराषाढा उपाकर्मणि
वेष्टवे धनिष्ठा मिश्रिते कार्यमुपाकरणसंज्ञितमिति । सामगैः हस्तेन हस्ते उपाकर्म कर्तव्यं ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गोपाक
ग्रं०ध०
॥६६॥

तदुक्तं गार्ग्येण। सिंहे रवौ तु पुष्ये पूर्वाह्णे विवर्जिते हि। छंदोगा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं सर्वछंदसां। शुक्लपक्षे तु ह
स्ते न उपाकर्म पूराह्णिकमिति। यदा दिनद्वये हस्तनक्षत्रं उक्तकर्मकालव्यापि न वा ति तदा चित्राविद्धे हस्तनक्ष
त्रे उपाकर्म सामगैः कर्तव्यं। तदुक्तं पारिजाते। धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रऋक्षसमन्वितमिति चित्रासंयुक्तह
स्त इत्यर्थः। यदा तु उपाकर्मकाले ग्रहणसंक्रांती न वतः तदा वाजसनेयिनिः। बह्वृचस्तु रवेश्च श्रावणस्य शु
क्ल पंचमी हस्तायुक्ता वासती हस्तायुक्ता वासती ग्राह्या। अथ वा श्रावणस्य शुक्लपक्षे वा त्रिनी पंचम्य
तिरिक्ता तिथिः हस्तयुक्ता ग्राह्या। अयमत्रिसंधिः। उपाकर्म न कुर्वीत तत्र मासाः सामगर्यजुर्विदः। ग्रह
संक्रांतियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्वस्विति निस्मृतौ निषेधश्रवणात्। हस्तेनौषधिभावे वा पंचम्यां श्राव ॥ ६६॥
ण स्यादिति। सर्वशाखासामान्येन याज्ञवल्क्यो विकल्प आश्रयणीयः। स च विकल्पः हस्तेन युक्ते
ऽनिवा पंचम्यां वेति याचस्पत इति कालनिर्णयकारोक्तो ग्राह्यः। संक्रांतिग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा

६।

न २

भवेत् उपाकृतिस्तु पंचम्यां कार्या वाजसनेयिभिः। इति स्मृतिमहार्णवोक्तेः यजुःशाखिमध्ये वाजसनेयिनामे
वोक्ता। विकल्पत्रय दि श्रावणी ग्रहसंक्रांतियुक्ता न भवति तदा समयोप्यत्र उपाकर्मविधिः नाड पदे पौर्ण
मास्यां ति त्रिरिशाखिभिरनुष्ठेयः। नश्रावणसितपंचम्यां। अयमत्रिसंधिः। तैत्तिरीयाणामपि पंचमी वि
धाने कार्या वाजसनेयिभिरिति विशेषविधानं व्यर्थं स्यात्। अतस्ति त्रिरिशाखिभिः। अथातः स्वाध्या
योपाकर्म श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यां वेति वसिष्ठोक्तो विकल्पो ग्राह्यः। तस्मात् ग्रहसंक्रांतिदुष्टायां
श्रावण्यां तैत्तिरीयकैः प्रोष्ठपद्यामुपाकर्म कार्यमिति सिद्धमिति कालनिर्णयकारैरुपसंहृतं। यदि २४
श्रावणीग्रहणादिदुष्टा न भवति तदा बौधायनीयैः श्रावणीप्रतिषेधनिषिद्धेन्वेत्राषाढ्यां ग्राह्या। तदु
क्तं बौधायनेन। श्रावण्यां पौर्णमास्यां आषाढ्यां वोपाकृत्य छंदांस्यधीयीतेति। मुख्यकालासंभवेतु
सर्वैः स्वगृह्यानुसारेण गौणाः कालाः ग्राह्याः। तदुक्तं कालनिर्णयकारैः। तत्र स्वस्वगृह्यानुसारेण गौ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गोप॰
अ॰
७॥

वस्थितविकल्पोपपत्तेर्नान्यवस्थितविकल्पाश्रयणं युज्यत इति। श्रीहाद्यनुत्पत्त्यादिना पक्षिश्रावणाति
क्रमो भवति तदा बह्वृचैर्नाद्रेश्रवणं ग्राह्यं। यजुःशाखिभिः भाद्रपदपौर्णमासी ग्राह्या। सामगैः भा
द्रपदे हस्तनक्षत्रं ग्राह्यं। अथवा श्रिनिरापिक्षुक्लपंचमी ग्राह्या। तदुक्तं मनुना। श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यां वाप्यु
४ पाकृत्य यथाविधि। युक्तश्छंदांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपंचमानिति। अर्द्धपंचमो येषां ते तथोक्ताः।
अपि शब्देन भाद्रपदश्रवणहस्तपंचमीनां ग्रहणं। तदुक्तं। बह्वृचपरिशिष्टे। ~~[illegible]~~
अष्टमौषधयस्तस्मिन् मासे तु न भवंति चेत्। तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यत इति। तदुक्तं
गोभिलेन। प्रोष्ठपदी हस्तेनचोपाकरणमिति प्रोष्ठपद्यां प्राप्येत्यर्थः। एतानि मनुबह्वृचपरिशिष्ट
गोभिलवचनानि यथायोग्यमुक्तेष्वर्थेषु प्रमाणत्वेन बोध्यानि। उपाकर्मणः पूर्वाह्णकालो ग्राह्यः। तदुक्तं ॥६७॥
श्रवेन सा। भवेदुपाकृतिं पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एवास्त्विति। सामगव्यतिरिक्तानां सर्वेषां अधिकमासे

उपाकर्म न भवति द्वितीये शुद्धे भवति। तदुक्तं कात्यायनेन। उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणां।
अग्निषेकादि वृद्धीनां न तूत्कर्षो युगादिषु इति। दशाहरो सुरोत्कर्षश्चतुर्थे पियुगादिषु। उपाकर्म महापक्षो
द्यतदिष्टं दृष्टा दिन इति ऋष्यम्शृंग वच नौ सिंहे रवा। वित्यादि गर्गवाक्ये नासिंहो पाकर्म विधानाच्च साम
गानामधिकमासे एव उपाकर्म भवति। उपाकर्म कृत्वा शुक्ल कृष्णपक्षद्वये वेदः पठितव्यः। तदुक्तं मनुना। यु
क्तः छंदांस्यधीयीत मासान्‌ विप्रोऽर्द्धपंचमान् इति तथाउपाकर्म प्रकृतीसार्द्धान् चतुरो मासान् शुक्लकृ
पक्षेषु निरंतरं स्वाध्यायमधीयीतेत्यर्थ इति कालनिर्णयकौस्तुभ्यां [illegible]। वेदोत्सर्गतर्पणं कृ
त्वा शुक्लपक्षे वेदः पठितव्यः। कृष्णपक्षे एकांते शिक्षादीन्यंगानि पठितव्यानि। तदुक्तं मनुना। अत ऊर्द्ध्वं तु
छंदांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्। वेदांगानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सर्वदेति॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडलाधीश
शिवपुरीचंद्रवंशभूषणमेदिनीमल्ल महाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्र

न ः २

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

चर श्रीमदन[illegible]

दुलवंशाभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशाभूषणकल्ला
णमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशाभूषणमुनिजनेश्वपरमहंसश्री
श्रीरामकृष्णचरणरतिंद्वयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्ययशोनिधेरिदंनिर्णयग्रंथस्य [illegible] जाते
श्रीरामकृष्णचरण[illegible]सरसीरुहयुगलनिषेवण
यथाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुह[illegible]वानंदे[illegible]पाकर्मकाल
विद्वद्वंदसस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्देदांतवागीशानट्टाचार्यकृतंपक्षवाने[illegible]पाकर्मकाल
निरूपणं॥ ॥अथोत्सर्जनकालो निर्णीयते॥ ॥पौषमासिरोहिण्यां कृष्णाष्टम्यां वाउत्सर्गतर्पणं ॥६८॥
कर्तव्यं वेदविद्भिः। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा। जलांते
छंदसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिरिति। तत्र पूर्वाह्णे कर्तव्यं। पूर्वाह्णे प्रथमेहनीति मनूक्तेः। यदि
श्रावण्यामुपाकर्म कृतं तदा पौषशुक्लप्रतिपदिउत्सर्गतर्पणं कर्तव्यं। यदि भाद्रपद्यामुपाकर्म

कृतं तदा माघशुक्लप्रतिपदिउत्सर्गतर्पणं कर्तव्यं। तदुक्तं मनुना। पौषे तु छंदसां कुर्यात् बहिरुत्सर्जनं द्विजः। माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेहनि। अर्द्धपंचमान् मासान् अधीयीतेति। अथवा यस्मिन् दिने उपाकर्म कर्तव्यं तस्मिन्नेव दिने उत्सर्जनमपि कर्तव्यं। तदुक्तं खादिरगृह्ये। उत्सृज्येन्नुत्सर्जनं कुर्यात् तु उपाकर्मदिने थवेति। बौधायनाद्यास्तु पौष्यां पौर्णमास्यां माघ्यां वाउत्सर्जनं प्राहुः। तदुक्तं बौधायनेन। श्रावण्यां पौर्णमास्यां माघाद्यां वोपाकृत्य तेषां माघ्यां वोत्सृजेदिति। कात्यायनस्तु भाद्रपदे उत्सर्जनं प्राह। तदुक्तं कात्यायनेन। उपाकृत्यो दगयने ततोधीयीत धर्मवित्। उत्सर्गश्च तथा तैष्यामाघ्यां प्रोष्ठपदे पि वेति। सामगास्तु सूर्ये सिंहस्थिते पुष्यनक्षत्रे उत्सर्जनं कर्तव्यं। तदुक्तं। सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे विमले दिने। छंदोगा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं छंदसामिति। यदा सौरे [illegible]नाद्रे हस्तात् पूर्वं पुष्यो न भवेत् तदा चांद्रे श्रावणे सामगैः पुष्ये उत्सर्गः कर्तव्यः। तदुक्तं परिशिष्टे। मासे

गोपाल०
व०क०
॥ ६५॥

वर्ष२

न१

प्रोष्ठपदे हस्ते पुष्यः पूर्वे निचेष्टदा तदा चेच्छ्रावणे कुर्याद्विसर्गं छंदसां द्विज इति॥ उत्सर्जनोपाकर्मणी नि
प्रोष्ठपदे हस्ते पुष्यः पूर्वेनिचेष्टदा तदा चेच्छ्रावणेकुर्याद्विसर्गं छंदसां द्विज इति॥ उत्सर्जनोपाकर्मणी नि
यमेन प्रतिवर्षं ...कर्तव्ये। नान्यां वेदस्याप्यायनं भवति तदुक्तं कात्यायनेन। प्रत्यब्दं यदुपाकर्मसो
सर्गविधिवद्विजैः। क्रियते छंदसां तेन पुनराप्यायनं भवेदिति॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशि
वपुरीचंद्रचंद्रल वंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रल
वंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशभूषणकल्याण
मल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशभूषणमुनींद्रनेश्वरपरम ५
हंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्ययशोनिधे धर्मनिर्णयग्रंथ ॥६५॥
स्यैतद्... जातीययाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसर
सीरुहयुगलनिषेवणविद्वद्वंसस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्दत्तवागीशभट्टाचार्यकृ

श्रीमदानंद२

नं पद्धवानं दे उत्सर्जनकालनिरूपणं॥ ॥अथ प्रेतक्रिया स्तु निषिद्धकालो निर्णीयते। प्रत्यक्ष्यशाबद
हे निंदिता निंदितदिनविचारो न कर्तव्यः। यदि आशौचमध्ये प्रतिकृते दाहो भवति न दा यथा संभ
वं दिने शोध्यं भवति। आशौचात्परं दिनं सर्वप्रकारेण शोध्यं भवति। यदि त्र्यहानंतरं प्रति कृते दा
हो भवति तदा उत्तरायणे कृष्णपक्ष एव शास्तो भवति। उक्तकालत्रये पि दिनदोषः परिहर्तव्यः। तदु
क्तं गार्ग्येण। प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशोधयेत्। आशौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्मचेत्॥
शोधनीयं दिनं तत्र यथासंभवमेव तु। आशौचविनिवृत्तौ च पुनःसंस्कृते मृतः। संशोध्यैवादिनं ग्रा
ह्यमूर्ध्वं संवत्सराद्यदि। प्रेतकार्याणि कुर्वीत तस्य श्लुं तत्रोत्तरायणं। कृष्णपक्षश्च तत्रापि वर्ज्ये य
तु दिनत्रयमिति। प्रतिपत्षष्ठी एकादशी चतुर्दशी तिथिः शनिभौमौ च वारौ। परिघवैधृतिव्यती
पातान्योगान्स्वातिहस्ताश्विनीपुष्यश्रवणव्यतिरिक्तानि नक्षत्राणि प्रेतकृत्ये त्याज्यानि।

य० २

न१

०५ ॥१०॥ तदुक्तं मरीचिना। नंदायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे। तत्र श्राद्धं न कुर्वीत नष्टहीपुत्रधनक्षयात्। त्रिपु
ष्करं त्रिपादनक्षत्रं। श्राद्धशब्दो नात्र प्रेतक्रिया विवक्षितेति कालनिर्णयकाराः प्राहुः। तदुक्तं महा
भारते। दारुणेषु च सर्वेषु नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः। न प्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाग्ने
ये च भारत। दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरे चाविवर्जयेत्। जन्मनि श्राद्धं कर्तुः प्रोष्ठपदयोर्भाद्रपदयोः। दारुणा
न्याश्लेषाज्येष्ठामूलानि। जन्मभात् पंचमं। चतुर्दशं षष्ठं त्रयोविंशं च स्थिरं। तदुक्तं ज्योतिःपराशरेण।
साधारणे ध्रुवाग्नेमैत्रेषु च न शस्यते। मनुष्याणां प्रेतक्रिया कथंचित् त्रिपुष्करे यमलधिष्ण्ये च
साधारणे कृत्तिका विशाखे। ध्रुवाण्युत्तरात्रयं रोहिणी च। उग्राणि पूर्वात्रयं भरणी मघा च। मैत्राणि ॥१०॥
मृगचित्रानुराधा रेवत्यः। यमलधिष्ण्यं धनिष्ठा। तदुक्तं वाराहपुराणे। चतुर्थाष्टमगे चंद्रे द्वादशे च विवर्जयेत्।
प्रेत्यकृत्यं व्यतीपाते वैधृते परिघे तथा। करणे विष्टिसंज्ञे च शाने श्राद्धदिनेपि च। त्रयोदश्यां दिशोषे

कृं१

ण जन्मतारात्रये तथेति। जन्मतारात्रयं नूत्पत्तिनक्षत्रं दशममेकोनविंशं चेति। तदुक्तं काश्यपे
न रण्याद्री तथाश्लेषामूलं त्रिचरणानि च। प्रेतकृत्ये तिदुष्टानि धनिष्ठा पंचकं [illegible] उक्तेष्व
र्थेषु यथायोग्यमेतानि प्रमाणानि बोध्यानि। विशाखा रोहिणी पूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनी मृ
चित्रा धनिष्ठा पूर्वाषाढोत्तराषाढा अनुराधा पुनर्वसुसंज्ञकानि नक्षत्राणि प्रेतकृत्यस्त
त्रिसंज्ञकान्यानि। तदुक्तं काश्यपेन। फल्गुनीद्वितये रोहिण्यनुराधा पुनर्वसु। द्वे आषाढे
विशाखा चित्रा निद्विचरणानि च। एतानि किंचिदुष्टानि वर्जयेत्त्रिसंज्ञक इति। शुक्रवारयुक्तां
अमां कृत्तिका पुनर्वसु उत्तराफाल्गुनी विशाखा उत्तराषाढा पूर्वभाद्रपदासंज्ञकानि
नक्षत्राणि एकादशी भाद्रपदस उद्दिश्य च [illegible] प्रेतकृत्ये न्यजेत्। तदुक्तं मरीचिना। एकादश्यां
× निषिद्धा शुक्रवारयुक्ता अमावा च तिथिः १

पाल्क० ध० १७१।। तुनंदायां सिनीवाल्यां भृगोर्दिने। नक्षत्रस्य च। चतुर्दश्यां क्रांतिकासु त्रिपुष्करे। अत्र श्राद्धं न कुर्वीत गृ
ही पुत्रं कृपादिति। जन्मनक्षत्रे। जन्मनक्षत्रात्रयोविंशं। दशमं। चतुर्दशं। पंचमं। एकोनविंशं। एतानि प्रेतकृत्ये
त्याज्यानि। चतुर्द्वादशाष्टमराशौ शिगतो जन्मराशिगतश्चंद्रः प्रेतकृत्ये त्याज्यः। तदुक्तं वाराहपुराणे। चतु
तुर्य २ र्थाष्टमे त्रिमरणे। निषिद्धं एकादशाहादिके श्राद्धे पूर्वोक्तानां नंदादीनां च निषेधः। तदुक्तं गोभिलेन। नंदायां
शुक्रवारे च चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु। एकादशाह प्रभृति नैवोद्दिष्टं निषिध्यत इति। मन्वादौ युगादौ संक्रांतौ
अमायां च प्रेतकृत्ये दिने नक्षत्रे धनीये। तदुक्तं। युगमन्वादिसंक्रांति दर्शे प्रेतक्रिया यदि। दैवाद्यापतति ता
श्र३ तन्नक्षत्रादिशोधनमिति। यदा एकस्मिन्नेव समये द्वयोर्बहूनां वा मरणं भवति तदा एकस्याः श्रेष्ठामेव चितायां ।।७१।।
तेषां दाहं कृत्वा पृथक् श्राद्धानि मरणानुक्रमेण कर्तव्यानि। तदुक्तं भृगुणा। एककाले गतासूनां बहूनामथवा
द्वयोः। तंत्रेण श्रपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक्। पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः। त[illegible]

ततः कुर्यात् संनिपाते त्वयं क्रम इति।। ।।इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमेदिनीमल्ल
महाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्म
हीमंडलाधीशशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशशि
य४ वपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपा
लमहाराजस्य यशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्य [illegible]जातीययाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीम
न्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणचिह्नद्वंद्वसंस्तूयमानकाशीवासश्री
मद्देवदांतवागीशभट्टाचार्यकृते पद्धवानंदे प्रेतक्रियासु निषिद्धकालनिरूपणं।। अथाशौचादि
निमित्तेषु श्राद्धकालनिरूपणं क्रियते।। यदा मासिकश्राद्धं आशौचं प्रति बद्धं भवति तदा आशौच

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पालु॰
य॰धर्म
॥१२॥

श्रेष्ठो १

स्यात् श्राद्धकर्मलोपो भवति अस्य शुद्ध्यनंतरकालस्य मुख्यकालप्रत्यासन्नत्वात् । अथ वा उत्तरे मासि मृतेव तिथिर्ग्रा
ह्या । अथ वा आशौचापगमे या अमावास्या ग्राह्या । अथ वा शुक्ला कृष्णा एकादशी ग्राह्या । एते त्रयः गौणकाला
भवंति । एतेषां कालानां मुख्यकालप्रत्यासन्नत्वात् । तदुक्तं ऋष्यशृंगेण । देये पितॄणां श्राद्धे तु आशौचं जा
यते यदा । आशौचे तु व्यतिक्रांते तेभ्यः श्राद्धं विधीयते । तदुक्तं अत्रिणा । तदहश्चेत्प्रदुष्येत केनचित्सूतका
दिना । सूतकानंतरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव चेति । पुनः उत्तरमासे तस्मिन्नेव दिने इत्यर्थः । तदुक्तं षट्त्रिंशन्म
ते । अब्दे तु मासिके प्राप्ते अंतरा मृतसूतके । कार्यं वदंति शुद्धौ ते दर्शे वापि विशिष्यत इति । तदुक्तं म
रीचिना । श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि । एकादश्यां तु कर्तव्यः कृष्णपक्षे विशेषतः इदं ॥१२॥
त्यनेन शुक्लपक्षोऽप्यनुज्ञायते । वार्षिकस्याशौचे विघ्ने तु मासि मासिकश्राद्धे ये चत्वारः कालाः उक्ताः
तेषां मध्ये उत्तरे मासि से वति थिर्ग्राह्येत्येनं पक्षं विहाय अवशिष्टास्त्रयः पक्षाः गौणा ग्राह्याः एतेव

गौव २

गौणमुख्यरूपाः मासिकवत् बोध्याः । अयमभिसंधिः । तदहश्चेत्प्रदुष्येत्यादिवचनं मासिकश्राद्धविष
यं । तत्र मासस्य पूर्वकालानां चेदपि प्राप्तिः तिथिमात्रस्य पूर्वस्या पि ग्राह्यत्वादिति कालनिर्णयकारोक्तेः ।
आशौचं विना अन्यविघ्नेन यदि आब्दिकं प्रतिबद्धं भवति तदा दर्शे [illegible] एकादश्योर्वा कर्तव्योत
दुक्तं व्यासेन । श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अंतरा मृतसूतके । अमावास्यां प्रकुर्वीरन् श्राद्धं वै के मनीषिण इति ।
तथा एकादशीविधायकं च पूर्वोक्तं वचनमनुसंधेयं । यदि मासिकं आशौचाभिन्नेन । विघ्नेन प्रतिबद्धं
भवति तदा पूर्वोक्तेषु आशौचविघ्नोक्तकालेषु कर्तव्यं इति तदहश्चेत्प्रदुष्येतेत्यादिवचनं मासिकविष
यमभिहितमेवा । श्राद्धे ब्राह्मणनिमंत्रणानंतरं पाकारंभानंतरं वा दातृगृहव्यतिरिक्तगृहे गयोर्मृत्युजन्म
नोः कृतयोः आशौचदोषो न भवति । तदुक्तं पद्मपुराणे । निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि । निमं
त्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य वा । देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचिदिति । यदि सूतिजन्मा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

।पाल॰ प॰ ॥७३॥

शौचेऽज्ञाते स्तः तदापि दातृगृहीत्रोर्न दोषोऽस्ति। तदुक्तं पद्मपुराणे। अपि दातृनुगृहीतॄंश्च सूतके मृतके तथा।
अविज्ञाते न दोषः स्यात् श्राद्धादिषु कथंचनेति। दातृभोक्तृन् गृहीतॄंश्च दोषो न स्पृशतीति शेषः। य
दा दातृगृहे कश्चिद्विनश्यति तदा ब्राह्मणानां भोजनं त्यक्त्वोच्छिष्टानां अन्यगृहोदकाचमनेन शुद्धिर्भ
वति। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे। भोजनार्द्धे तु संभुक्ते विप्रे दातुर्विपद्यते। यदा कश्चित्तदोच्छिष्टं भोषं त्यक्त्वा
समाहिताः। आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजा इति गृहे इति शेषः। यदा यज्ञविवाहयोः क्रि
यमाणयोर्मध्ये आशौचं भवति तदा ब्राह्मणेषु अस्पृष्टचिन्ना अस्पृष्टपाकान्नं असंबंधिभिर्दातव्यं।
तदुक्तं ब्रह्मपुराणे। विवाहयज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चान्तरा। शेषमन्नं परैर्देयं दातृभोक्तॄंश्च न ॥७३॥
स्पृशेदिति। दोष इति शेषः। आशौचात् प्राक् संकल्पितस्य दाने दूषणं न भवति। तदुक्तं कतुना।
पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यतीति। भार्यायास्तु दर्श्यायां सत्यां वार्षिकं श्राद्धं मासि

कं श्राद्धं च पंचमे दिवसे कर्त्तव्यं तदुक्तं स्मृत्यंतरे। मृतेहनि तु संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला श्राद्धं तदा न कर्त्त
व्यं कर्त्तव्यं पंचमेहनीति। तच्च पंचमे दिने श्राद्धं पक्वान्नेन कर्त्तव्यं नामेन। अयमाग्निसंधिः। श्राद्धवि
घ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्त्तितं। अमावास्यादिनियतं माससंवत्सरादृतं इति हारीतवचनेनादि
देशगो वा विगताग्निको वा रजस्वलायामपि धर्मपत्न्यां। अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला।
सिद्धान्नेन न कुर्वीत आमं तस्य विधीयते इति यत्तज्ज्ञानो वाक्यं तत्समानविषयं। अतो पक्वा
न्नमेवोचितविषयं। यस्य बह्वो भार्या भवंति सत्र अधिकारिणि पत्न्यंतरे विद्यमाने सति मासिकं
सांवत्सरिकं च श्राद्धं स्वकीये मुख्ये दिवसे कुर्व्वीयं न पंचमे दिवसे। तदुक्तं कालनिर्णयकारैः। अधिका
रिणि भार्यान्तरयुक्ते त्वधिकारानपगमात् मुख्यकाल एव कर्त्तव्यमिति। अमायां तु भार्यायां
रजस्वलायां सत्यां आमश्राद्धं कर्त्तव्यं। प्रवासि विधुरादेश्च पुरुषैः दर्शे आमश्राद्धं कर्त्तव्यं। त

यातर

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गोपाल ध० धर्म ॥७५॥

दुक्तं उशनसा। विदेशगो वा विगताग्निको वा रजस्वलायामपि धर्मपत्न्यां। अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला। अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला
सिद्धान्नेन न कुर्वीत आमं तस्य विधीयत इति। यदि आमश्राद्धे शक्तिर्न भवति तर्हि हेम्ना श्राद्धं कर्तव्यं। भार्य
त्वादिषु पुत्रजन्मनि च दानयोग्य ब्राह्मणसंभवे वा। तदुक्तं व्यासेन। द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्म
नि हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वलेति॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशाभू
षणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशाभूषणमानसिंहमहाराज
नंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशाभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्म
हीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशाभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदसु ॥७५॥
गलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्यैव दुर्नागरजातीययाज्ञिककृष्णदामोद
रनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणविदूषितमानकाशी

यर श्रीमदानंदर

वासश्रीमद्देवदांतवागीशानंदाचार्यकृते पल्लवाने दे आशौचादिनिमित्तेषु श्राद्धकालनिरूपणं॥ ॥अथाशौ
चकालो निर्णीयते। यदि आद्ये मासत्रये स्व पुरुषनिहितः अपूर्णावयवः गर्भश्च्युतो भवति तदा माता त्रिरा
त्रमशुचिर्भवति। सपिंडानां तु नाशौचं। पितुः स्नानमात्रमेव। तदुक्तं स्मृतौ। सद्यः शौचं सपिंडानां गर्भस्य
पतनेसतीति। तदुक्तं मरीचिना। गर्भस्रुत्यां यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयं। इति अचिरे आद्ये मासत्रये। उत्तमे
ब्राह्मणजातौ त्रयो दिवसाः आशौचहेतवः स्युः। मासत्रये च हमितिगोतमोक्तेः स्मृत्यंतरेप्युक्तं। स्रावे मा
तुस्त्रिरात्रं स्यात् सपिंडाशौचवर्जनमिति। चतुर्थमासपर्यंतं गर्भस्य स्रावः। तदुक्तं। आचतुर्थाद्भवेत्स्रा
वः पातः पंचमषष्ठयोः। इत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेदिति। ~~स नृम धुरु षा व स नास्तिं~~
डा। यदि चतुर्थपंचमषष्ठेषु मासेषु गर्भश्च्युतो भवति तदा माता गर्भधारणमाससमादिं कृत्वा तन्मा
ससमसंख्यदिनानि अशुचिः पितुस्त्रिरात्रं सपिंडानां स्नानमात्रं। पंचमषष्ठयोर्मासयोः सपिंडास्त्रिदि
सद्यनपुरुषावसना: सपिंडा तेषां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पौल गो० ५०५० ॥७५॥ नमस्पृशः। तदुक्तं। पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयमिति। अत्र पातः पंचमषष्ठयोरिति वचनात्पातशब्दः
पंचमषष्ठमासोपलक्षणपरः। सप्तमाष्टममासयोर्यदि गर्भश्च्युतो भवति तर्हि जननिमित्तं दशाहमाशौचं भ
वति। तदुक्तं। दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते। जनने च वमेव स्यात् निपुणां शुद्धिमिच्छतामिति
तदुक्तं स्मृतौ। षण्मासाभ्यंतरे यावत् गर्भस्रावो भवेद्यदा। तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते। अत
ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तं तासामाशौचमिष्यत इति। तदुक्तं हारीतेन। जातमात्रे मृते मृतजाते वा सपिंडानां दशा
हमिति। एतदाशौचं चतुर्णां वर्णानां साधारणं ज्ञेयं। ब्राह्मणादिवर्णकृतविशेषाभावात्। यद्वयो
विशेषोपरतिनिमित्ताशौचं वर्णविशेषोपादानरहितं न विहितं तदपि चतुर्णां वर्णानां साधारणं ज्ञे ॥७५॥
ज्ञेयं। तदुक्तं व्याघ्रपादेन। तुल्ये वयसि सर्वेषामतिक्रांते तथैव च इति। जन्माशौचमध्ये नालच्छेदानं
नंतरं यदि बालो म्रियते अथवा प्राणरहितो निर्गच्छति तदा जन्मनिमित्तमाशौचं पूर्णं भवति। नशा

वशौचेन जननाशौचनिवृत्तिः किंतु जन्माशौचेनैव बालमरणनिमित्ताशौचनिवृत्तिरित्यभिप्रायः। तदुक्तं बृहन्मनु
ना। दशाहाभ्यंतरे बाले प्रमीते तस्य बांधवैः। शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयत इति। यदि जननानंतरं ना
नार लच्छेदात् प्राक् म्रियते बालः तदापि पित्रादीनां त्र्यहेण शुद्धिः मातुः सकलमाशौचं दशाहं प्रसवनिमित्तं भ
वति। शावशुद्धिस्तु सद्यः प्रसवनिमित्तमेव न भवति। नशावमिति भावः। तदुक्तं जीवन् जातो यदि मृतो
मृतः सूतक एव तु। सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकमिति। तदुक्तं। यावन्न छिद्यते नालं तावन्ना
प्नोति सूतकं। छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयत इति। नामकरणात् पूर्वं बाले मृते स्नानमात्रं न
तन्निमित्तमाशौचं। तदुक्तं शंखेन। प्राक् नामकरणात् सद्यः शुद्धिरिति। नामकरणादूर्ध्वं दंतजननात्
प्राक् मृते अग्निदग्धे सति एकरात्रमाशौचं। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशो
धनमिति। अत्र दग्धे तु सद्यः शुद्धिः स्नानमात्रमित्यर्थः। आदंतजन्मनः सद्य इति स्मृतेः। दंतोद्गमादूर्ध्वं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

बाल०
धू०
॥७६॥

वर्षत्रयपर्यंतं चूडाकर्मरहिते मृते सति एकरात्रं। कृतचूडाकरणे मृते त्रिरात्रं। निर्वृत्तचूडकानां तु त्रिरा
त्राच्छुद्धिरिष्यत इति स्मृतेः। कृतचौले अकृतचौले वा मृते तदुपरि वर्षत्रयादूर्ध्वमुपनयनात्प्राक् त्रिरा
त्रं। अयमर्थः। प्रथमाब्दे कृतचूडस्य यावदुपनयनं त्रिरात्रं। वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्य ...पि याव
दुपनयनं त्रिरात्रं। त्रिरात्रमर्वाक् तादेशाहादिति वचनात्। वयोवस्थाविशेषेण इदमाशौचमुक्तं। उपन
यनानंतरं जातिप्रयुक्तं दशाहादिकमाशौचं बोध्यं। दशरात्रमतः परमिति वचनात्। अजा
तेमातापित्रोस्त्रिरात्रमाशौचं बालानामजातदंतानां त्र्यहाच्छुद्धिरिति स्मृतेः। बैजिकादि...त
दयं २ अनुरुंध्यात् त्र्यहमिति स्मृत्यंतरात्। नामकरणात्पूर्वं बाले मृते स्नानमात्रमिति नियदु... सपिंडा
नां शिशुमरणे बोध्यं। असंनिधौ तु मरणे अतिक्रांताशौचमेव न भवतीति भावः। तदुक्तं व्याघ्रपदा।
उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजमिति। जन्मानंतरं असंपूर्णद्विवर्षे मृते सति ...पित्रो

र्मातृणां दशाहमाशौचमित्येकः पक्षः। तदुक्तं पैंग्येन। गर्भस्थे प्रेते मातुर्दशाहं जाते उभयोः कृते नामि सोद
राणामिति। अथवा पित्रादित्रयस्य त्रिरात्राशौचे अस्पृश्यत्वमेवाधिकं तस्मिन्पक्षे सूतकं धर्मानु...ध
कारिता लक्षणं त्रिरात्रं सपिंडैः सह समानमिति भावः। एतत्पक्षद्वयं। त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौच
मिष्यते। ऊनद्विवर्षे उभयोः सूतकं मातुरेव हीत्येतद्व्याख्यानसमये विज्ञानेश्वराचार्यैः स्पष्टीकृ
तं। स्त्रीषु वयोवस्थाविशेषेणाशौचमुच्यते। नामकरणादूर्ध्वं यावत्तदोरकालं मृतासु कन्यासु पान्
पुरुषं ज्ञातिः स्नानमात्रेण शुध्यति। कन्यानां सापिंड्यं त्रिपुरुषं बोध्यं। अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपु
... विज्ञायत इति स्मृतेः। एतच्च सद्यःशौचं। अचूडायां च कन्यायां सद्यःशौचं विधी...
स्तं बोक्तं बोध्यं। चूडाकरणानंतरं वाग्दानात्पूर्वं एकरात्रेण ज्ञातिः शुध्यति ... त्वदत्तकन्या
सु बालेषु च विशोधनमिति स्मृतेः। वाग्दानादूर्ध्वमुपनयनस्थानीयात्... वात्प्राक् यदि कन्याम

हि १

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

~~काद्स्याङ्कि~~

नेपाल०
य० ध०
॥७७॥

यनेतदानत्तुगोत्रं।पितुर्गोत्रिंवत्त्रिभिर्दिनैः शुध्यतीति इयं वैशुद्धिः स्त्रीणामसंस्कृतानां तुल्यहाकुर्द्धांति बांधवाः।य ये
केनैव कल्पेन शुध्यंति तु सनाभय इति मिन्नूक्ता बोध्या।ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्याः यदि कृतोपनाम्रियंते श्रूद्रश्च
कृतविवाहो म्रियते तदा दशाहं पक्षं मासं क्रमेण चत्वारो वर्णाः अशुचयो भवंति।पाकयज्ञादिरतस्कन्दः पंचद
शरात्रं अशुचिर्भवतिभ्युक्तं तत्रस्य द्वादशाहानि विशः पंचदशैव तु।त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्द्धं न्यायवर्ति
न इति।स्ववंश्ये वा न प्रस्त्रे सन्न्यासिनि क्लीबे मृते स्नानमात्रेण शुद्धिः।गोब्राह्मणस्त्रीरक्षणार्थं साक्षात्
युद्धे मृते स्नानमात्रेण शुद्धिः।युद्धहतेन कालांतरमृते तु एकं दिनं अशुद्धिः।तदुक्तं मनुना।ब्राह्मणार्थे विपन्नानां
चितानां गोग्रहेपि वा।आहवे च हतानां च एकरात्रमशौचकमिति।उक्तं वैतोराहवेशास्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ॥७७॥
सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः।आशौचं ज्ञातमवश्रुशौ अशुद्धिं निमित्तं न भवति दशाहादिके
मृताशौचं यस्मिन्देशे मृतस्तस्मिन्नेव देशे दशादिना धनंतरं यदि ज्ञायते तदा प्रथममासत्रये त्रिरात्रं।

त्रिमासानंतरं षण्मासात्प्राक् यदि ज्ञायते तदा दिनमेकमासौ नैः पूर्वपरद्दिनाभ्यां युक्ता रात्रिः पक्षिणी।अशु
द्धिनिमित्तं।षण्मासादूर्द्धं नवमासात्प्राक् यदि ज्ञायते तदा दिनमेकमाशौचं।नवमासादूर्द्धं स्नानमत्रं
भवति।मृतिदेशात् देशांतरे यदि श्रूयते तदा।विशेषेण त्रिमासादावपि स्नानमेव।तदुक्तं स्मृतौ।मास
त्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पक्षिणी तथा।अहस्तु नवमादूर्द्धं स्नानमात्रेण शुद्ध्यति।देशांतरमृतं श्रुत्वा
क्लीबे वैखानसे यतौ।मृते स्नानेन शुद्ध्यंति गर्भस्रावे च गोत्रिण इति।देशांतरं तु बृहस्पतिना उक्तं।महा
नद्यंतरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः।वाचो यत्र विभिद्यंते तद्देशांतरमुच्यते।देशांतरं वदंत्येके षष्टियोज
नमायतं।चत्वारिंशद्वदंत्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव चेति।पितृऊनन्योरस्तु देशे देशांतरे वा यदाकदाचि
न्मरणं श्रूयते तदा तद्दिनमारभ्य ब्राह्मणादेः स्वस्वप्रयुक्तं पूर्णं दशाहाद्याशौचं भवत्येवानदुक्तं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रा.स०
५७
॥१८॥

पितृपक्षाशौचे न्मृतेष्वाचाम्यातां दूरस्थोपि हि पुत्रकः। श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेदिति। मातुः सपत्न्यां
तु मृतायां पुत्रस्य देशकालविशेषेण नवमासाद् ऊर्ध्वं त्रिरात्रं भवति। तदुक्तं। पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजो
त्तमः। संवत्सरे व्यतीते तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति। जन्माशौचे त्वतिक्रान्ते पुनः शुद्धिर्नास्त्येवाश्वलोपिना तदु
क्तं देवलेन। नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपीति। इदमतिक्रान्ताशौचं सर्ववर्णसाधारणं भवति।
तदुक्तं। प्रोषिते कालशुद्धिः स्यात् अशेषत्र्यहमेव हि। सर्वेषां वत्सरे पूर्णे प्रेते दत्त्वोदकं शुचिरिति। तदुक्तं
व्याघ्रपदानुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव चेति। परिणीतायाः कन्यायाः पित्रोर्गेहे यदि प्रसवमरणे
भवेत् पितृगृहे स्यातां तदेकरात्रं त्रिरात्रं चेति। पितृपक्षाणामाशौचं नास्त्येव। तदुक्तं विष्णुना। संस्थि ॥१८॥
तासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे तत्प्रसवमरणे चेत् पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं चेति। मातापित्रो
मरिते परिणीता कन्यायास्त्रिरात्रमाशौचं तदुक्तं वृद्धयाज्ञवल्क्येन। पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां
× न्वेतांतर्हि पित्रादिकानां क्रमेणएकरात्रं त्रिरात्रं वाशौचं भवति ×
× तद्गेहे प्रसवमरणे २

तु कथं भवेत्। त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यम इति। श्रोत्रियऋत्विक्यजमानस्य स्त्रीयदुहितृ
सुता चार्यमातामहेषु अर्थात्त्रिरूपितसंबंधिनां त्रिरात्रमाशौचं। तदुक्तं बृहस्पतिप्रचेतोवृद्धयाज्ञवल्क्यैः
त्र्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत्। मृते चर्त्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यतीति। संस्थिते पक्षि
णीरात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते। संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादेवं धर्मो व्यवस्थित इति। सोदकस्य जाताशौचे मृताशौचे
तु त्रिरात्रमशुचित्वं। तदुक्तं मनुना। जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्रात् शुद्धिरिष्यते। सर्वस्पर्शो विशुद्ध्यतीति
त्र्यहात्तूदकदायिन इति। सप्तपुरुषानंतरं सप्तपुरुषावसानाः समानोदकाः। मातामही मातृभ
गिनी पितृभगिनी मातुलमातुलानीषु मृतासु मातृबंधु पितृबंधु आत्मबंधु भागिनेय भगिनी श्वश्रू तदुक्तं।
मित्रश्वशुरदुहितृसुतऋत्विक्सहाध्यायिविनेयेषु मृतेषु च पक्षिणीशौचं। श्वश्रू श्वशुरयोः भगिन्यां मा
तुलान्यां च मातुले। पित्रोः स्वसारि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशामिति। तथा। मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गु

य २ भा १

नेपाल०
शु०
॥१८।

वंगनासु चाशौचं पक्षिणीरात्रिं मृतामातामहीयदीति। तथा च। पाद्मे सपिण्डेभ्यो नि संबंधे सहाध्यायिनि चेति। स्वदेशस्वामिनि ग्रामनाथे च मृते ज्योतिरेव कालः शुद्धिहेतुः। अयमर्थः। दिवा नष्टेन क्षत्र दर्शनाच्छुद्धिः। रात्रौ नष्टे च सूर्यदर्शनाच्छुद्धिः। तदुक्तं मनुचतुर्यप्रचल्काभ्यां। प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः। ज्ञाती ग्रामेश्वरे उक्त पत्नी श्रोत्रिये वा तपस्विनि। शिष्ये पंचत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्र दर्शनादिति। एकत्रे वयत्रः अप्रे एषहोरात्रे उक्ते तत्र देशकालादिनेदतो व्यवस्थापनीयं। गुरुतनयाचार्यजाया सगोत्रानूचानशिष्योपाध्यायबंधुत्रयेषु स्वगृहे अन्यस्मिन्मृते मातुले मृते च एकरात्रं। स ब्रह्मचारिणि चैकरात्रं। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। सब्रह्मचारी गुर्वत्तवास्यनूचानश्रोत्रियेषु चेति। तदुक्तं मनुना। त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति। तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिरिति। तदुक्तं शावालिना। अ ॥७९॥

य त्रीहमेकोदकानां तु गोत्रजानामहः स्मृतमिति। तदुक्तं विष्णुना। असपिंडे स्वस्ववेश्मनि मृते तद्दे व

वार२

मिति। विरोधे तु गुणवद्गुणवाद्विषयत्वेन सन्निहितासन्निहितविषयत्वेन व्यवस्था ज्ञेया समानग्राम श्रोत्रिये मृते चैकरात्रं। तदुक्तमाश्वलायनेन। एकाहं स ब्रह्मचारिणि समानग्रामीणे चेति। स्वस्य संबंधिन्यपि कस्मिंश्चिन्न भगिन्यादौ मृते वासोयुतं स्नानमात्रं। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रातर्यपि च संस्कृते। मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भागिनीसुते। शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुद्ध्यतीति। एतदाशौचं सर्ववर्णसाधारणं ज्ञेयं। प्रवृत्ताशौचस्य मध्ये यद्यपरं समानं दशाहाशौचमध्ये दशाहाशौचं भवति स्वल्पं वा त्रिरात्रमाशौचं भवति तत्र समानजातीयं जाताशौचमध्ये जाताशौचं मृताशौचमध्ये मृताशौचं भवति तदा पूर्वशेषेण शुद्धिं। तदुक्तमुशनसा। स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि। न पूर्वेण शुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुध्यतीति। प्रेताशौचमध्ये यदि जाताशौचं भवति तदा पूर्वेण प्रेताशौचेन शुद्धिः। न तु जाताशौचमध्ये मृताशौचस्य पूर्वेण शुद्धिः। तदुक्तं। शावे न शुध्यते सूतिर्न सूतिः शा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

बशोधिं नीति। रात्रिमात्रविशेषं पूर्वाशौचे यदि पूर्वोक्तमाशौचं भवति तदाह्वाभ्याम् परदिनाभ्यां शुद्धिः।
यामिनीचतुर्थप्रहरमात्रावशेषे पूर्वाशौचे यदि पूर्वोक्तमाशौचं भवति त्रिभिरुत्तरदिवसैः शुद्धिः। तदुक्तं गौत
मेन। रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः स्मृतेति। अन्याशौचमध्ये यदि मातृपितृसंबंधि आशौचं प
ततितदा न पूर्वशेषेण नैवशुद्धिरिति। किंतु पितुर्मृतौ मातुर्वा मृतौ तद्दशाहमेवाशुद्धिः। यदि मात्राशौचमध्ये
पित्राशौचं भवति तदा न पूर्वशेषेण नैवशुद्ध्यति तदा न पूर्वशेषेण। पित्राशौचं निवर्त्तते। पित्राशौचम
ध्ये यदि मात्राशौचं पतति तदा पित्राशौचान्परा पक्षिणी अधिका भवति। तदुक्तं स्मृतौ। मातर्यग्रे प्रमी
तायां अशुद्धौ म्रियते पिता। पितुः शेषेण शुद्धिः स्यात् मातुः कुर्यात् पक्षिणीमिति। सर्वमिदमाशौचं यदि
आशौचान्तर्मध्ये ज्ञातं भवति तदाशेषमात्रेण दशाहमध्ये पान्यवशिष्टानि दिनानि तं शुद्धिः ॥९०॥
नत्वज्ञानादिनां रेण्य एवं त्रिदिनाद्याशौचे पि द्रष्टव्यं। प्रोषिते कालशेषं स्यादिति या. रण

८१

।पी ति२

त्र आहिताग्नेर्दाहदिवसात् दशादिनान्याशौचं न पुनर्मरणदिवसात्। तदुक्तं अंगिरसा। अनग्निमत उत्क्रा
तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः। शुचिद्धिः संचयनं दाहात् मृताहस्त्व यथाविधि। पूर्णे आशौचे सवस्त्रं कृतस्नान
देवपितृकार्ययोग्या भवंतीति सदा। कन्याप्रसूः सूतिकामासपर्यंतं पितृसुरकार्यं न कुर्यात्। पुत्रप्रसू
स्त्री विंशतिदिनानि पितृसुरकार्यं न कुर्यात्। तदुक्तं पैठीनसिना। सूतिकां पुत्रवतीं विंशद्रात्रेण
सर्वकर्माणि कारयेत्। मासेन स्त्रीजननीमिति। अत्र तत्गृहवासी अतः भोजी यदि असपिंडः सवर्णो
निर्हरति तदा दिवसमशुचिर्भवति। यदि तत्गृहवासी तदन्नभोजी असपिंडः सवर्णो निर्हरति
तदा त्रिरात्रमशुचिर्भवति। यदि तद्गृहवासी तदन्नभोजी तदा दशरात्रमशुचिः। तदुक्तं मनुना। असं
पिंडं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बंधुवत्। विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बांधवान्। यदि मन्नं तेषां
तु दशाहेन वशुध्यति। अतदन्नाद अन्नं कैवनच तस्य गृहे वसेदिति। असवर्णस्त्रिहवशान् यदि नि

गोपाल०
प्र०४
॥८१॥

हरति तदा तदुक्तशौचवान्भवति। अयमर्थः। ब्राह्मणश्चेच्छूद्रं निर्हरति तदा मासमशुचिः। शूद्रश्चेद्ब्रा
ह्मणं तदा दशाहमशुचिः। तदुक्तं स्मृतौ। एवमवरश्चेद्वर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत्। पूर्वो वाऽवरं तत्र त
च्छौचमाशौचं। अत्र उपस्पर्शनशब्देन प्रेतवहनं लक्ष्यते। यदि अनाथं ब्राह्मणं मृतं वहति तदा स्ना
नमात्रेण शुद्ध्यति। अश्वमेधफलं च भवति। तदुक्तं पराशरेण। अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहंति द्विजा
यः। पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्व्याल्लभंति ते। न तेषामशुभं किंचित् पापं वाऽशुभकर्मणां। जलावगाहना
त्तेषां सद्यः शौचं विधीयत इति। ब्रह्मचारी यदि उपाध्यायमाचार्यं परमगुरून् मृतान् वहति तदा व्रत
यस्य लुप्तिर्न भवति। व्रतान्न भ्रश्यते। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रतीति ॥८१॥
ब्रह्मचारी उपाध्यायाद्यतिरिक्तं यदि मृतं वहति तदा स्वव्रतात् ब्रह्मचर्याद्भवति। तदुक्तं वसि
ष्ठेन। ब्रह्मचारिणः शवकर्मणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोरिति। यदि ब्राह्मणः ब्राह्मणं

अनुगच्छति क्षत्रियः क्षत्रियं वैश्यः वैश्यं शूद्रः शूद्रं क्षत्रियः ब्राह्मणं वैश्यः क्षत्रियं शूद्रः वैश्यं अनुगच्छ
ति तदा सवस्त्रः नद्यां स्नात्वा वह्निं स्पृष्ट्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति। तदुक्तं मनुना। अनुगम्येच्छया
प्रेतं ज्ञातिं अज्ञातिमेव वा। स्नात्वा सचेलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति। ब्राह्मणादेः क्षत्रि
याद्यनुगमने अनुगंतृब्राह्मणादिरहोरात्रमशुचिः ब्राह्मणस्य वैश्यानुयाने क्षत्रियस्य च शूद्रा
नुयाने पक्षिणी आशौचं। ब्राह्मणस्य शूद्रानुयाने त्रिरात्रमनुगंता ब्राह्मणः अशुचिः। त्रिरात्रांते
नद्यां स्नात्वा प्राणायामशतं कुर्यात्। तदनंतरं घृतप्राशनं च पश्चात् शुध्यति। तदुक्तं पराशरेण।
प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः। अनुगच्छेन्नीयमानं स त्रिरात्रेण शुद्ध्यति। त्रिरात्रे
तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगां। प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यतीति। ब्रह्मचारि
णि तु मातापितृभ्यः अनलदानं करोति तदा तदीयाशौचवान् भवति तच्छौचं न शुद्ध्यति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥८२॥ तियावत्॥ एतदन्येभ्यः यदि वस्त्रादि दत्तं तदा आशौचांते पुनरुपनयनसंस्कारयोग्यो भवति ब्रह्म
चारी॥ तदुक्तं याज्ञवल्क्येन॥ आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती॥ सकटान्नं च नाश्नीया
न्न च तैः सह संवसेदिति॥ ब्रह्मचारिव्यतिरिक्ताः अन्ये ज्ञात्यतिरिक्तेभ्यः अन्नलाभे ... त
त्तदा तदीयाशौचे नाशौचवंतः स्युः कृछ्रत्रयं च कुर्युः शुद्ध्यर्थं॥ यदि अमेधमं दहेयुः ...
मनुष्या भवंति॥ देशांतरे मृतस्य साग्निकस्य अस्थिभिः प्रतिकृतिः कर्तव्या अस्थ्नामलाभे तु श्रा
नकाग्निहोत्रिकापालाशानिर्मितां प्रतिकृतिं दग्ध्वा॥ दग्धायां तस्यां ज्ञातयः दशाहाशौ
चाः॥ अनाहिताग्नेः पलाशादिप्रतिकृतिं दग्ध्वा तस्यां च दग्धायां ज्ञातयस्त्रिदिनमशुचयः॥ त
त्क्रं न सिद्धं येना आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्नू॥ ... पतेत्तत्पुनःसंस्कारं कृत्वा शववदाशौचं अना ॥८२॥
हिता ... त्रिरात्रं॥ इति॥ तदुक्तं॥ सुपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्ध्वा ... करान्निना॥ असौ स्वर्गाय लो

कायस्वाहेत्युक्त्वा सबांधवैः॥ एवं पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति॥ असकुल्यः यदि दशाहाशौ
चयुतागेहे एकवारमपि यदि अन्नं भुंक्ते तदा तदीयाशौची भवति॥ तदंतेन तेषां पुनुवि ... तं चान्नं तदपि
कुर्यात्॥ तदुक्तं॥ उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यत इति॥ प्रेतसपिंडैः सह रोदने कृते एक
रात्रमाशौचं भवति॥ तदुक्तं पराशरेण॥ मृतस्य बांधवैः सार्द्धं कृत्वा तु परिदेवनं॥ वर्जयेत्तदहोरा
त्रं दानं श्राद्धादिकर्म चेति॥ जन्माशौचनिमित्तं सपिंडानां सोदकानां अस्पृश्यत्वं न भवति॥ सूतिका
या स्तु अस्पृश्यता भवति॥ पितुः सचैलस्नानात्पूर्वमेव अस्पृश्यता भवति नोर्ध्वं तदुक्तं संवर्ता
गिरोभ्यां॥ जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलं तु विधीयते॥ माता शुद्ध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुरिति॥ सूतके
सूतिकावर्जं संस्पर्शो न निषिध्यत इति॥ यन्मरणनिमित्तं त्रिरात्रादिकमाशौचं भवति॥ तदा तत्र
विभागं कृत्वा प्रथमभागादुपरि अस्पृश्यता न भवति॥ दशाहादिकेपि मरणाशौचे त्रिरात्रो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पाल ॥८३॥ चवदेवा। यदि अस्थिसंचयनं प्रथमादिने क्रियते यदि अस्थिसंचयनं प्रथमदिने न क्रियते तदा अस्थिसंच
यनानंतरं दिनानि त्रेधा विभज्य प्रथमभागं त्यक्त्वा उत्तरभागद्वये अस्पृश्यता न भवति। तदुक्तं स्मृतौ।
२३ स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागतः। शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यथाशास्त्रप्रणोदितामिति। ३४
तदुक्तं दशाहादित्रिभागेन कृतसंचयने क्रमात्। अंगस्पर्शनमिच्छंति वर्णानां तत्वदर्शिन इति। त्रिच
तुःपंचदशाभिः स्पृश्या वर्णक्रमेण त्विति। स्वगृहोत्पन्नयोः दासीदासयोः स्नानानंतरं अस्पृश्यतान
भवति। अन्येन गृहीतयोः दासीदासयोः त्रिरात्रानंतरं अस्पृश्यता न भवति। दत्तक्रीतादिदासानां
स्वाम्याशौचाहःसंख्यासमदिनगमनानंतरं अस्पृश्यता न भवति। दासस्य स्वसाध्यकर्मण्येव योग्य ॥१८
तानुकर्माधिकारः। स्नातिकायाः दास्याः स्वप्रसवनिमित्तमस्पृश्यत्वं मासं भवत्येव। दासाद्याशौचे
सद्यःशुध्येत्। गर्भदासीजनकदासस्य वैवर्णस्य योऽनवेत्। तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्यामासं
स्वाहा पुष्पे दानतिस्पते: तदुक्तं मांगिरसा दासीदासस्य

उस्तनकमिति। अपत्ये जाते तन्मंगलार्थं ब्राह्मणादेः पितुः दिवसे रात्रौ वा प्रथमादिनादिसाध्येषु कर्म
सु शुद्धिर्नित्यास्मिन्। तदुक्तं व्यासेन। सूतिकावासनिलया जन्मदानाम देवताः। तासां यागनिमित्ता
र्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता। प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा। त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि
ति। एतत्सर्वमाशौचं सर्वदासन्यासिवानप्रस्थब्रह्मचारिणां न भवति। राजसेवकनृपदीक्षित शु
सात्रिव्रतिनां सर्वाशौचं न भवति। बहुवेदशाखाध्ययनशीलिनो गिणोः आशौचं न भवति।
भिषकुकारुशिल्पानां आशौचं न भवति। यज्ञनश्राद्धदानोपनयनतुडातीर्थयात्राद्युपपरिण
यनयुद्धप्रतिष्ठादुत्सवेषु आरब्धेषु आशौचं न भवति। स्वदेशभ्रंशे आपत्सु च आशौचं न भव
ति। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वतां। सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृ
ब्रह्मविदां तथा। दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे। आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पाषंडिस्तेनाश्व२ ज४

।विधीयत इति। कष्टापदो दुर्निरोधाः। तदुक्तं प्रचेतसा। कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव चारा ज्ञानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिता इति। भुजंग ब्राह्मण राजन्य चंडाल पश्वादिदेहे तेषु ज्ञातीनां नाशौचं। [illegible] सुरापहीनसंयोगरतेषु पुरुषेषु मृतेषु ईदृशीषु च स्त्रीषु ज्ञातीनां नाशौचं। नर्त पुत्र ब्रह्म चं। निषिद्धविषानशनस्त्राग्नि[illegible]लादिभिर्मृतेषु ईदृशीषु च स्त्रीषु मृतासु ज्ञातीनां नाशौचं तेषां प्रसवे पिता

रुपातितघ्नातिनीस्त्रीषु मृतासु प्रसूतास्वपि नाशौचं ज्ञातीनां। येषां मरणे नाशौचं तेषां प्रसवे पिता

शौचं बोद्धव्यं। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। पाषंडानाश्रितास्तेनाभर्तृघ्नः कामगादिकाः। सुरापश्चात्मत्य

गिन्यो नाशौचोदकभाजना इति। मांसौषधिमूलपुष्पफलदधिमधु। तिल तृणाजिनकाष्ठक्षीरजल ॥८॥

शाकेषु इत्यामन्नोज्ययोः पाणिता। पाणितयोश्च पतः मरणशौचे अन्यस्मिन्वाशौचे अशुचित्वं नास्ति

अनः स्वामिनः आज्ञया सूतकरहितः। अन्यः अन्येभ्यः सूतकि सौत्य कान्यपि मांसादीनि दद्यात् स्व

ज१

यं च गृह्णीयात्। मांसादीनां शुद्धत्वादिति भावः। तदुक्तं हारीतेन। लवणमधुमांसेषु पुष्पमूलफलेषु च। शा

ककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च। तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे स्वयं ग्रहः। पण्येषु चैव सर्वेषु

नाशौचं मृतसूतक इति। पक्वं च सूतान्तं अपक्वं तंदुलादि। एतनूपक्वापक्वान्नानुज्ञानमन्नत्र प्रवृ

त पुरुषविषयं। तदुक्तमंगिरसा। अन्नसत्रप्रवृत्तानामामं अन्नमगार्हितं। भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रि

रात्रं तु पयः पिबेदिति। विवाहात्पूर्वं मृतस्य जातकसमये अरणिमथनोद्भवेन वह्निना दाहः कर्तव्यः

विवाहोत्तरं श्रौताधानात्प्राक् मृतस्य स्मार्ताग्निना दाहः कर्तव्यः। श्रौताधानानंतरं मृतस्य दक्षिणाग्न्यादि

ग्निर्दाहः कर्तव्यः। यदि जातकर्मण्याग्न्यादयो न संतति तदा लौकिकेनाग्निना दाहः कर्तव्यः। [illegible] नाग्नि

चितानाग्निसूतिकाग्निचंडालाग्निमेध्याग्नयो दाहे न ग्राह्याः। तदुक्तं देवलेन। चंडालाग्निरमे[illegible]

ति काग्निश्च कार्हिचित्। पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचित इति। इदानीं [illegible]

ज२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रा०क०
ध०
॥८५॥

न्त्यादिना दाहो न कर्तव्यः। तदुक्तं यमेन। यस्यानयति शूद्रोऽग्निं तृणकाष्ठहवींषि वा। प्रेतत्वं हि सदा तस्य
स चाधर्मेण लिप्यत इति। उपनयनात्पूर्वं मृतस्य दाहादिकममंत्रकं कर्तव्यं। उपनयनानंतरं दाहा
दि समंत्रकं कर्तव्यं। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। उपेतस्य दाहिताग्न्यर्थवदिति। एतद्दाहमारभ्य दशाहांतं ज्येष्ठ
पुत्रेण कर्तव्यं। तदभावे कनिष्ठेन वा पुत्राभावे सपिंडेन तदभावे सोदकेन। तदभावे जनन्या। तद
भावे वंशजेन तदभावे शिष्येण तदभावे ऋत्विजा तदभावे आचार्येण कर्तव्यं। तदुक्तं गौतमस्मृतौ॥
पुत्राभावे सपिंडाः शिष्यादयस्तदभावे ऋत्विगाचार्यौ विति। दाहमारभ्य दशाहांतं कर्म एकेनै
व कर्तव्यं। नत्वनियेन। तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे। असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्। प्रथमे ॥८५॥
ह्नि यो दद्यात्स दशाहं समापयेदिति। यस्मिन्देशे प्रथमदिनविधिः कर्तव्यः तस्मिन्नेव देशे द
शाहपर्यंतविधिः कर्तव्यः। तथैव शिष्टसमाचारात्। नामकरणात्प्राक्मृतस्य खननमात्रं न दाहः

कर्त्री १

न चोदकदानं। नामकरणानंतरं वर्षत्रयमध्ये मृते दाहजलदाने वैकल्पिके न नियमेन। वर्षत्रयानंतरं अकृतचूडे मृते दाह
जलदाने नियमेन कर्तव्ये। कृतचौले मृते तु वर्षत्रयात्प्रागपि वर्षत्रयादूर्ध्वमपि दाहजलदाने नियमेन कर्तव्ये। पितृम
ज्जलदाने नियमेन कर्तव्ये। कृतचौले मृते उ वर्षत्रयात्प्रागपि ... तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। ऊनद्विव
र्षं निखनेन्न कुर्यादुदकं ततः। आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृत इति। ऊनद्विवर्षं प्रेतं निदध्युर्बांधवा बहिः। अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादृते। नास्याग्निः
र्यग्निसंस्कारो नापि कार्योदकक्रिया। अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षिपेयुस्त्र्यहमेव तु। ऊनद्विवर्षप्रेतं निदध्युर्बांधवा बहिः।
अलंकृत्य शुचौ भूमौ घृताक्तं निखनेद्बहिः। यमगाथां गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन्निति। वृद्धपुरःसराः सर्वे ज्ञातयः ब्राह्म
णं मृतं नगर्याः पश्चिमदिग्द्वारेण बहिर्नाययित्वा अनुगच्छेयुः। अनुगमननियमो द्विवार्षिकाधिकवयोवच्छिन्नमृतौ
ज्ञेयः। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृत इति। वृद्धपुरःसराः सर्वे ज्ञातयः मृतान् क्षत्रि
यवैश्यशूद्रान् नगर्याः उत्तरप्राग्दक्षिणद्वारैः बहिः क्रमेण नाययित्वा अनुगच्छेयुः। तदुक्तं स्मृतौ। दक्षिणेन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न२

॥त॰ मृतं शूद्रेण पुरद्वारेण निर्हरेत्। पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथासंख्यं द्विजातय इति। अनद्विवार्षिकस्य … नियमे
०५० नश्रनुगमनं भवति त्रैवार्णिकः त्रैवर्णिके सति यदि शूद्रेण स्पृश्यते उह्यते वा न दातस्य प्रेतत्वं क्रुवं। तदु
॥८६॥ क्तं मनुना। न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत्। अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषितेति। सपिंडा
नां सपिंडोद्देशेन सोदकानां सोदकोद्देशेन पुत्रस्य मातृपितृद्देशेन ब्रह्मचारिणः आचार्योद्देशेन दौहित्रस्य
मातामहोद्देशेन यदुदकदानं तन्नित्यं। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। सप्तमाद्दशमाद्वापि ज्ञातयोऽभ्युपयंत्यपः। एवं
मातामहाचार्यप्रेतानां चोदकक्रियेति। सखि परिणीतदुहितृस्वसृभागिनेय याज्ञ्यगुरुश्वशुरयाजक
सुहृदां इच्छया उदकदानं। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्वशुरर्त्विजामिति। ॥८६॥
त२ पतिव्राता पतित नपुंसक पाखंडि चौर सावित्रीपतित ब्रह्मचारिणः उदकेन दद्युः। तदुक्तं स्मृतौ। न ब्रह्म
चारिणः कुर्युरुदकं पतितानेत्। स्त्री बाधानोदकं दद्युस्तेनावान्या विधर्मिणः गर्भभर्तृद्रुहश्चैव

सुरापश्चापि योषित इति। सर्वे ज्ञातयः प्रेतं दाहयित्वा दाहस्तु व मनीक्षमाणाः बालपूर्वाजले गत्वा द
द्युरः सराः सवस्त्रा एकवारं निमज्य पाषाणे वा सत्र्ये एकवारं वा प्रत्यहं दशादिनावधि उदकं दद्युः।
तदुक्तं शातातपप्रचेतोयाज्ञवल्क्यैः। यथाविभागं शारीरे मग्नो संयोज्या। नवेक्षमाणा अपो न्युपयं
ति मनस्यं बांधवा यथा दक्षमुदकमवतीर्य नोद्धर्षयेयुरुदकांते प्रासिंचेयुरुदकं यज्ञोपवीतवाससो दक्षिणाभि
मुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः प्राङ्मुखाः क्षत्रियवैश्ययोरिति। स कृत्प्रसिंचेत्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः
त्रिः प्रसेकं कुर्युः। त्रिदिनं एकदिने वात्र भोजनानि न वेयुः। क्रीतान्नाशना वा। अयाचितान्नाशना वा [illegible]
वेयुः। आमिष लवण क्षारमन्नं वर्जयेयुः। … णाच्छादितः भूमौ ब्रह्मचर्यादि नियमयुक्ताः पृथक्
स्वपेयुः। मंगलरोदनहसनस्त्रीसंगाध्यसनोच्छ्वसनानि न कुर्युरहर्निशं। तदुक्तं स्मृतौ। क्रीतलब्धा …
भूमौ च पेयुस्ते पृथक्पृथक्। तदुक्तं वसिष्ठेनाष्टहान् व्रजित्वाधः प्रस्तरे त्र्यहमनश्नंत … नेत्र

त्रा२

गा॰दा॰ प॰ ध॰ ॥८९॥

तो त्यक्तेन वर्तेरन् इति। तदुक्तं स्मृतौ। अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहं। मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथ
क् क्षिताविति। तदुक्तं। अधःशय्यासनिनो ब्रह्मचारिणश्च सर्व इति। दाहकः दशाहदिनानंतरं प्रतिदिनं दशावधि
के नैमसमुदाये न्यूनभावे वा एकैकं समधु पिंडं दद्यात्। तदुक्तं स्मृतौ। नवभिर्दिवसैर्दद्यात् नवपिंडान् समाहितः
दशमं पिंडमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत्। तदुक्तं शंखेनाप्यूमौ मास्य पिंडं पानीयमनुलेपनं च दद्युरिति। प्रथम
दिने यत्र चरुद्रव्यं तद्देव दशाहपर्यंतं ग्राह्यं। नतु द्रव्यांतरं। तदुक्तं। पुनः पुत्रेण शालिना सक्तुभिर्वापि
शाके वाप्यथ निर्वपेत्। प्रथमेहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकमिति। अस्थिसंचयनं दाहाह्नादेव
गण्यं नतु मरणदिनात्। तदुक्तमंगिरसा। अस्थिसंचयनं दाहात् मृताहस्य यथा तिथौ इति। इदं अस्थिसंच
यनं दाहदिनात् यानि चत्वारि दिनानि तेषां चतुर्णां दिवसानां मध्ये एकस्मिन् दिने दाहतः सप्तमे वा दि ॥८९॥
सं तृतीये वा नवमे वा कर्तव्यं। तदुक्तं संवर्त्तेन। प्रथमेह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथापि वा। अस्थिसंच

यत्र कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सहेति। स्मृत्यंतरेपि। द्वितीयेप्यस्थिसंचय इति। तदुक्तं विष्णुना। चतुर्थदिवसे अस्थिसंचय
नं कुर्यात्तेषां च गंगांभसि प्रक्षेप इति। वृद्धमनुस्मृतिसूत्रकांते दशमेहनि वपनेन स्नायादिति हनेच कनीयांस
कुर्युः। केचित्त्वाशौचमध्ये द्वितीये तृतीये पंचमे सप्तमे वा दिने वपनेन स्नायादि त्यूचुः। तदुक्तं दे
वलेन। दशमेहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत्। तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि वेति
द्वितीयेहनि कर्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः। तृतीये पंचमे वापि सप्तमे वा प्रधानत इति। पितृपरमगु
रुष्वेव क्षौरादिकं नियतं पुत्राणां नान्येषु। तदुक्तं स्मृतौ। गंगायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृते। आ
धानकाले सोमे च वपनं सप्तसु स्मृतं इति। स्मृतिकौस्तुभे स्वस्वगृह्यसूत्रे यत्कर्तव्यमुक्तं तत्कृत्वा अनि
ष्टनिवृत्तये इष्टप्राप्त्ये च ब्राह्मणादिपूजनं कर्तव्यं। शावं दद्यात्। पिंडं दत्वा आगताः सपिंडा असपि
डाश्च अवहितचेतस्काः संतः मृतगृहस्थद्वारि निंबपत्रं चर्वित्वा पश्चादाचम्य अश्म्यादीन्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

काल० १०४० ॥८८॥ स्पृष्ट्वा ग्रा[illegible]चपदं दत्वा मृतगृहं प्रविशेयुः। तदुक्तं स्मृतौ। इतिसंस्मृत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः॥
चिदश्य निंबपत्राणि। नियता द्वारि वेश्मनः। आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान्॥ प्रवि-
शेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः॥ ॥इतिश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंश-
भूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशभूषण-
मानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशभूषणकल्याणम-
ल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशभूषणमुनिजनेश्वरपरम- य४
हंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीजोपालमहाराजस्य यशोनिधेः धर्मनिर्णयग्रं- ॥२८॥
थस्यै[illegible]ज्ञातीययाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसर-
सीरुहयुगलनिषेवणविदूढसंस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्वेदांतवागीशभट्टाचार्यकृते प

श्रीमदानंद २

त्ववानंदे आशौचनिरूपणं संपूर्णं॥ ॥अथ रजस्वलासूतिकयोर्मृतयोर्दाहयोग्यतासंपादिका
शुद्धिरभिधीयते। सूतिकायां मृतायां च कथं कुर्वंति याज्ञिकाः। इति शुद्धिप्रश्ने तत्रोत्तरं। कुंभे
सलिलमादाय पंचगव्यं तथैव च। पुण्यर्ग्भिरभिमंत्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेन्नरः। तेनैव स्नापयि-
त्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि। पंचभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलां। वस्त्रांतरावृतां कृत्वा स्नाप-
येद्विधिपूर्वकं। वाचा द्विजवाक्येन। ज्वरिता या रजस्वलायाः स्नानाशक्तौ शुद्धिप्रकारस्त्वौशनसो-
क्तः। ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता। कथं तस्या न वै शौचे शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा। इति शु-
द्धिप्रश्ने तत्रोत्तरं। चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियं। सा सचैलावगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पु-
नः पुनः स्पृशेत्। दश द्वादश कृत्वो वा आचमेच्च पुनः पुनः। अंते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा।
दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यतीति। रजस्वलाप्रसंगि किंचिदुच्यते। शुद्धा नर्तु[illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पा०स०
८९॥

स्नाने न स्त्री रजस्वला। दैवे कर्मणि पित्र्ये च पंचमेहनि शुध्यतीति। पंचमेहनीति रजोनिवृत्तिकालो
पलक्षणं॥ अत्रिणा च विशेष उक्तः। रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला। अष्टादशादिनादर्वा
गशुचित्वं न विद्यते। एकोनविंशतेरर्वागेकाहं तस्माद्‍व्यहं। विंशात्प्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचि
र्भवेदिति। यत्तु वाक्यांतरं। चतुर्दशादिनादर्वागशुचित्वं नाविद्यत इति तत् स्नानदिनप्रभृति
गणनाभिप्रायं बोध्यमिति॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशभूषण
मेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशभूषणमान
सिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशभूषणकल्याणमल्ल ॥८९॥
महाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशभूषणमुनिजनेश्वर यर
परमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधि

श्रीमदानंद१

धर्मनिर्णयग्रंथस्यौ[illegible]रज्ञातीययाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वती
चरणसरसीरुहयुगलनिषेवणविद्वद्भिःसंस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्देवनागीशमहाचार्यकृते पद्म
वानंदे रजस्वलासूतिकाशुद्धिनिरूपकः पद्मवानंदः संपूर्णः॥ ॥कृ॥ अथ प्रेतश्राद्धेषु नवश्राद्धका
लो निर्णीयते। मृतस्य मरणस्थाने विश्रमणस्थाने अस्थिसंचयनेस्थाने एकोद्दिष्टविधिना श्राद्धं कर्त पं४
व्यं। अस्थिसंचयने च चतुर्थे दिवसे तृतीये वा नवति। तदुक्तं नागरखंडे। त्रीणि संचयनस्यौ दिनानि
वैश्मणुसांप्रतं। यत्र स्थाने च वेन्मृत्युस्तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत्। एकोद्दिष्टं ततो मार्गे विश्रामो यत्र कारि
तः। ततः संचयनस्थाने तृतीयं श्राद्धमिष्यत इति। प्रथमचतुर्थपंचमसप्तमाष्टमनवमदशमै[illegible]
शेषु दिवसेषु मृतस्य श्राद्धं त्रयुग्मविप्रैः कर्तव्यं। तदुक्तं कूर्मपुराणे। प्रेतार्थं च गृहद्वारि प्रथ[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नाल.
१०५०
॥५०॥

म२

त्र१

येद्विजान्। द्वितीयेहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्मसबांधवैः। चतुर्थे बांधवैः सर्वैरस्थिसंचयनं भवेत्। विप्रान्[illegible]
नयुग्मान् श्राद्धयाशुचीन्। पंचमेनवमे चैव तथैवैकादशेहनि। युग्मांश्च भोजयेद्विप्रान् [illegible] द्वि
रिति। अनेन न वस्त्रादि पंचैयुग्म ब्राह्मणभोजनमपि द्वितीय तदुक्तं नागरखंडे। न वस्त्रादानि नीत्यस्थिसंचयनस्या
र्थमित्याभिधाय पंचमेसप्तमेतद्वद्दष्टमेनवमे तथा। दशमैकादशेचैव न वस्त्रादानि चेति[illegible]
यस्ययस्य प्रेतस्यप्रियमन्नं तत्तन्नदद्याद्देन [illegible] ब्रह्मिणैः ब्राह्मणेभ्यः अस्थिसंचयन[illegible]दा
नचयं। क्षत्रियेणमृत्यपेक्षयापंचमे। वैश्येननवमे। शूद्रेणैकादशे। दातव्यं। ब्राह्मणे[illegible]। तदुक्तं
हस्पतिना। चतुर्थेहनि। विप्रेभ्योदेयमन्नादि बांधवैः। गावः सुवर्णं वस्त्रं च प्रेतमुद्दिश्य शक्तितः। यदिदं
जीवतस्त्वासीद्देयं तस्य प्रयत्नतः इति। चतुर्थेहनि संचयवासरेतस्य प्रेतस्येत्यर्थः। तदुक्तं ब्रह्मपुरा[illegible]चतुर्थे
ब्राह्मणानांतु पंचमेहनि भूभृतां। नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परं इति। यस्ययाव[illegible]

व१
द[illegible]यात्[illegible]न वत्सितत्तद्दशो चांते अन्ने ब्राह्मणान्तर्पयेत्। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे। सूत[illegible]
श्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रचक्षत इति॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्र [illegible] वंशानूष[illegible]
नीमछत्रमहाराजनंदन श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रवंशानूषणमानसिंहमहा
राजनंदन श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रवंशानूषण कल्याणमछत्रमहाराजनंदन
श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रवंशानूषणमुनिजनेश्वर परमहंसश्रीरामकृष्णचरणारवि च५
दयुगलन्यस्तश्रीगोपालमहाराजस्य [illegible] यशो। निधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्यौ[illegible]नागरजा[illegible]
कृश्रीदामोदरनंदन श्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणा[illegible]
मतर काशीवासवेदांत वागीशभट्टाचार्यकृतेपुष्पानंदे प्रेतश्राद्धे पुनर्वस्त्रादिकालनिरूपणं॥ ॥अ[illegible]
दशाश्राद्धकालनिरूपणं। आद्यश्राद्धमेकादशेहादशेवादिने स्यात्। द्वितीयादिमासिकं श्राद्धं द्वि

द्वियते।

श्रीमदानंद ४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तीयादिमासादौ प्रतिमासं भवति। तच्च मृततिथिषु ऊनप्रथमंमासिके ऊनषण्मासिके ऊनद्वादशमा
सिके प्रथमषष्ठद्वादशमासेषु एकेन त्रिभिर्वाऽह्नोभिः न्यूने भवति। परंत्वयं च समाप्ते त्रिपाक्षिकोऽए
वं पूर्वोक्तकालेन वर्मिश्रकाणिश्राद्धानिषट्दश च श्राद्धानि एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्। तदुक्तं व्याघ्रेण
एकादशो चतुर्थे च मासि मासि च वत्सरं। तदुक्तं पद्मपुराणे। द्वादशो ह्नि मासे च त्रिपक्षे च ततः परं।
मासि मासि तु कर्त्तव्यं यावत्संवत्सरं द्विजैरिति। तथा। एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः।
न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा। यदा एकेन त्र्यह्ना त्रिभिर्वा दिवसैः न्यूनाः षण्मा
साः स्युः संवत्सरश्च न्यूनो भवति तदा न्यूनषण्मासिकन्यूनाब्दिके स्यातामित्यर्थः। इदं चन्यू
नमासिकस्याप्युपलक्षणं। तथा सपिंडीकरणादर्वाक् यानि श्राद्धानि षोडश। एकोद्दिष्ट ॥५१॥
विधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि त्विति। तदुक्तं देवीनसिनो। मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वा

दशेपि वेति। एतेन मृतादिवसे मासादौ कार्यमित्युक्तं भवति। साग्नेरेकादशाहाद्वारभ्य तत्पत्एका
दशाहद्वादशाहत्रयोदशाह ऊनमासद्वितीयमासात्रिपक्षसंबंधित्रिपक्षश्राद्धपर्यंतं भवति
तत्र तु द्वाहाद्वारभ्य उक्ततिथिषु कर्त्तव्यं। तृतीयमासिकमारभ्य सांवत्सरिकं ... य ... मृत
तिथिमारभ्य उक्ते काले भवति। तदुक्तं कात्यायनेन। श्राद्धमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशे
हनि। ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदेति। त्रैपक्षिकादूर्ध्वाणि ध्रुवाणि यदि कर्तुः
पृथक्पृथक् श्राद्धेत्र सामर्थ्यं न भवति तदा कर्तुं ... तुं भवति द्वे द्वे श्राद्धे कर्त्तव्ये। तथा च ष
ड्भिरेतु त्रिभिः द्वादशभिर्मासिकानि भवंति। अथवा यदा कदाचित् प्रतिदिनमेकैकमासिकं कर्त्त
व्यं। अथवा एकस्मिन्नदिवसे द्वादशमासिकश्राद्धानि कर्त्तव्यानि। अथवा द्वादशे ... वह्नदद
शापि मासिकश्राद्धानि कर्त्तव्यानि। तदुक्तं हारीतेन। मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पाल०
य०ध०
॥८२॥

वृत्तं प्रति। द्वादशाहेन वा न्यूनो ऽप्येकाहे द्वादशेऽपि वा इति। इदं षोडशश्राद्धं सपिंडीकरणा
क्कर्तव्यं। तदुक्तं। सपिंडीकरणादर्वाक् कुर्याच्छ्राद्धानि षोडशेति॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडला
धीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशाब्जभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधी
शशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशाब्जभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिव
पुरीचंद्रचंद्रकुलवंशाब्जभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपु
स४ रीचंद्रचंद्रकुलवंशाब्जभूषणमुनींद्रजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलचंचरीक
श्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्य [illegible] ज्ञातीयश्रीकृष्ण
दामोदरनंदनश्रीमन्मुनिचरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणचिद्दं
सस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्वेदांतवागीशनंदाचार्यकृते ध्यानंदे षोडशश्राद्धकाल

×श्रीमदानंद२

निरूपणं॥ ॥अथ सपिंडीकरणकालो निर्णीयते। यदा निरग्नेर्मृतस्य निरग्निः सपिंडीकरणं करो
ति तदा पूर्णेऽब्दे कर्तव्यं। तदुक्तं भविष्यत्पुराणे। सपिंडीकरणं कुर्यात् यजमानो ह्यनग्निमान्।
अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभेति। यदा संवत्सरात्प्राक् आभ्युदयिकनिमित्तं मौंजीबं
धनादि न वर्तते तदा आभ्युदयिकात्प्रागपि अब्दमध्ये सपिंडीकरणं कर्तव्यं। तदुक्तं नागरखं
डे। ततः सपिंडीकरणं वत्सरादूर्ध्वतः स्मृतं। वृद्धिर्वा गामिनी चेत्स्यात्तदर्वागपि कारयेदिति। यदि
वर्षपर्यंतं सपिंडीकरणासमर्थो न वर्तते तदा षष्ठे मासे गते सति कुर्यात्। अथवा सार्द्धमा
सि गते सति कुर्यात्। अथवा एकादशे द्वादशे वा दिवसे कुर्यात्। तदुक्तं गोभिलेन। पू
र्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा यथ यदह वृद्धिरापद्यत इति। तथोक्तं चतुर्विंशन्मते। सपिंडी
करणं चाब्दे संपूर्णेऽभ्युदयेऽन्यथा। त्रिपक्षे वाथ केषांचिन्मते वै द्वादशेऽहनीति। तदुक्तं यत्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ध॰ पी॰
य॰ध॰
॥९३॥

ध्रेण। आनंत्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात्। अस्थिरत्वात् शरीरस्य द्वादशाहे प्रशस्य
त इति। यदा वर्षात् अर्वागपि केनचिद्धेतुना सपिंडीकरणं क्रियते तदा षोडशश्राद्धानि एकस्मि
न्नेवादिने अवशिष्टानि कृत्वा सपिंडीकरणं कर्तव्यं। तदुक्तं वृद्धवसिष्ठेन। श्राद्धानि षोडशाद
त्वा न कुर्यात्सपिंडनमिति। कृते सपिंडीकरणे यावंति मासिकानि अवशिष्टानि च वंति
तानि सपिंडीकरणानंतरं पुनः कर्तव्यानि। तदुक्तं लौगाक्षिणा। यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिंडी
करणं न वेत्। मासिकं चोदकुंभं च देयं तस्यापि वत्सरमिति॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडलाधी
शशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश ॥९३॥
शिवपुरीचंद्रचंद्रवंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिव
पुरीचंद्रचंद्रवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशि

पृ२ श्रीमदानंद२

य१

वपुरीचंद्रचंद्रवंशभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्री
गोपालमहाराजस्य यशोनिधेः धर्मनिर्णयग्रंथस्य [illegible]नागरजातीययाज्ञिकश्रीदामोदरनं
दनश्रीमन्मुनिवरचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणाविद्धसंस्तूयमानकाशीवासश्री
मद्वेदांतवागीशानंदाचार्यकृते पुष्पानंदे सपिंडीकरणकालनिर्णयः॥ ॥अथ साग्निक
स्य सपिंडीकरणकालो निर्णीयते। यदा निरग्निः साग्निकस्य सपिंडीकरणं करोति तदा
मरणदिनात् त्रिपक्षे पूर्णे कुर्यात्। तदुक्तं लघुहारीतेन। अनग्निको यदा वीरः न चेत् कुर्यात्तदा
गृही। प्रेतश्चेदग्निमांस्तस्य त्रिपक्षे तु सपिंडनमिति। यदा निरग्नेः सपिंडनं साग्निः करोति
तदा द्वादशे दिने कुर्यात्। तदुक्तं। यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चानग्निमान् [illegible] द्वाद
शाहेन वै कार्यं सपिंडीकरणं सुतैरिति। अथवा एकादशाहमातापित्रोः [illegible]कले

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रेतक्रियां कृत्वा अमावास्यायाः पूर्वं कस्मिंश्चित्तिथौ सपिंडीकरणं कर्तव्यं। तदुक्तं कात्यायनेन। ए
॥९४॥ कादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं दर्शात्तु यथाविधि। प्रकुर्वीताग्निमान्विप्रो मातापित्रोः सपिंडनमिति
अथवाऽस्याशौचानंतरं प्रथमतो यः दर्शः तस्मिन्कुर्यात्। सापिंडीकरणं साग्निकः। तदुक्तं जाबा
लिना। सपिंडीकरणं कुर्यात्पूर्वे दर्शेऽग्निमान्सुतः। परतो दशरात्रस्य पूर्णे वृद्धं तथा परः इति
दशरात्रग्रहणं आशौचस्योपलक्षणार्थं। तदुक्तं हारीतेन। यातु राजन्नमावास्या मृताहा
द्दामीनवेत्। सापिंडीकरणं तस्यां कुर्याद्देवसुतोऽग्निमानिति। यः शूद्रः अमाश्राद्धं
तस्य सपिंडीकरणं मंत्ररहितं द्वादशेऽह्नि भवति। तदुक्तं विष्णुना। मंत्रवर्जं च शूद्राणां द्वा ९४
दशेऽहनि प्रकीर्त्तितमिति। तदुक्तं कालनिर्णयकारैः। एतदमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविष
यमिति दृष्टव्यं इति॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशाभूषणमेदि

नीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशाभूषणमानसिंहमहा
राजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशाभूषणकल्याणमहाराजा
जनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशाभूषणमुनींद्रनेश्वरपरमहंस ५३
श्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य वंशो निधेर्धर्मनि
९५ थस्यैवृद्धनागरजातीययाज्ञिकदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीन
णसरसीरुहयुगलनिषेवणाविहृदंसस्य [illegible] स्तूयमानकाशीवासश्रीमद्देवोद
वागीशानंदाचार्यकृतं पुष्पानंदे साग्निकस्य सपिंडीकरणकालनिरूपणं॥ ॥अथ सम
न्यतः श्राद्धतिथिर्निर्णीयते। कस्मिन्श्राद्धे कीदृशी खंडतिथिर्ग्राह्येति प्रारभ्यते। यदा ति
थिः दिनद्वये अपराह्णैकदेशं व्याप्नोति तदा पार्वणश्राद्धे च पूर्वापराह्णव्यापिनी ग्राह्या

पात॰ ध॰ ॥९५॥

तदुक्तं हेमाद्रौ। पूर्वाह्णे दैवकार्याणि मनुष्याणां तु मध्यमे। पितॄणां चापराह्णे तु कार्याण्येता।
प्रयत्नत इति। अपराह्णस्य प्राशस्त्यात् बहुपराह्णव्यापिनी ग्राह्येत्यर्थः। या तिथिः ... परी
दिनद्वये बहुपराह्णं व्याप्य तिष्ठति यदा वा दिनद्वयेऽपराह्णसंबंधिन्यपि नास्ति तदा ...
मा ... यास्तिथेः पक्षे सति पूर्वा ग्राह्या। तदुक्तं मनुना। यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामु
पासते। सा पितृभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णः स्वयंभुवेति। यस्या अपराह्णसंबंधे सति अस्तमयानुवृत्तिः सा पित्र
ग्राह्येत्यर्थः। एतच्च ...को दिनद्वये कालव्याप्ति विषयं बोद्धव्यं। साम्येऽपराह्णव्यापिनी यानुपार्वणे सा ३६
दूतेत्यादि गोभिलादिवाक्यजातं तु दिनद्वयेऽपराह्णव्यापिन्यभावविषयं बोद्धव्यं। ननु य ॥९५॥
स्यामस्तं यातीति मानवेनापराह्णव्यापिनी ग्राह्येत्युक्ते तथा सति दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यभावे श्रा
द्धं न कर्तव्यमिति चेन्न। तिथ्यादिषु न वेद्यावान् ह्रासो वृद्धिः परे हानिः। ता वानुग्राह्याः सम्पूर्वे

तिथि १ स्या १

धुरदृष्टोऽपि स्वकर्मणीति वचनेन पूर्वतिथौ उत्तरे ह्रासप्रवेशः प्राप्तिर्हि तत्वात् तत्रापराह्णेऽपि तिथेः संभ
वात् श्राद्धं कर्तव्यमेवेति सुंदरं। यदा तु दिनद्वयेऽपि कालव्याप्तिरस्ति उत नास्ति तदा अग्रिमायास्तिथेर्वृ
द्धिसाम्ययोः संतोः परा ग्राह्या। तदुक्तं व्याघ्रेण। खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणं। खर्वदर्पौ परौ
पूज्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकीति। खर्वः साम्यं दर्पो वृद्धिः। हिंसा क्षयः। यदा तु दिनद्वये तुल्यापराह्णव्या
प्तिसंबंधिनी तिथिर्न वर्तते तदा ह्रासादिके पुनः ग्राह्या। तदुक्तं। यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदु
पक्रमे। विद्यमानो भवेदंगं नोऽन्तितोपक्रमेण त्विति। एकोद्दिष्टश्राद्धं मनुष्ययज्ञश्च मध्याह्ने कर्तव्यः।
नांदिकं प्रातःकाले कर्तव्यं। दैवसंबंधियज्ञं आमश्राद्धं च पूर्वाह्णे कर्तव्यं। तदुक्तं हारीतेन। आ
मश्राद्धं तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टं तु मध्यतः। पार्वणं चापराह्णे च प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति। तदुक्तं हेमाद्रौ
पूर्वाह्णे दैवकार्याणि मनुष्याणां तु मध्यत इति। एकोद्दिष्टमनुष्ययज्ञनांदिकामश्राद्धेषु स

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पाल०
१०५०
॥९६॥

स्वकालेतिथिर्द्वैधे पार्वणवन्निर्णयो बोध्यः। दैवे कर्मण्ययं विशेषः। यदा दिनद्वये समग्रकल्ययोः पूर्वाह्णयोः
दैवकर्मैकातिथिर्वर्त्तते अथवा दिनद्वये पूर्वाह्णे त्वल्पीयस्येव दैवकर्मैकातिथिर्वर्त्ते तेन दाउदयसंबंधिनीश्च
ग्राह्या भवति। तदुक्तं। द्विमुहूर्तं त्रिरह्नो वा सा तिथिर्हव्यकव्ययोः। उदिते दैवतं भानो पित्र्यं चास्तमिते रवा
विति। या तिथिः पूर्वापरदिने समग्रकर्मकालव्यापिनी भवति सैव ग्राह्या। तदुक्तं। कर्मणो यस्य यः कालस्तत्का
लव्यापिनी तिथिः। तया कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणमिति। शुक्लपक्षे वर्तमानाः मन्वादियुगादिकर्मति
थयः पूर्वाह्णस्था ग्राह्याः। कृष्णपक्षे वर्त्तमानास्ता अपराह्णकालस्था ग्राह्याः। तदुक्तं। हे शुक्ले द्वे तथा कृ
ष्णे युगादीकवयो विदुः। शुक्ले पूर्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके इति। अत्र पूर्वाह्णापराह्णौ द्विधा ॥९६॥
१ नक्तादिनां शौ ग्राह्यौ। तदुक्तं। आवर्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्तथापर इति। तिथेः कालव्याप्त्यादि
ना द्वैधे पार्वणवन्निर्णयो बोद्धव्यः॥ ॥ इतिश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूष

५२

श्रीमदनंद४

५३

णमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमानसिंहमहा
राजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधी
शशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालम
हाराजस्य यशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्य ... ज्ञानीयपाशिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवं
दनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणविद्वद्वंसस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्देवो
तवागीशभट्टाचार्यकृते पुष्पादेसामान्यतः श्राद्धतिथिनिर्णयः॥ ॥अथ पूर्वाह्णादिकालविभागो निरूप्यते
न्यक्तिमुहू पंचदशकं बोद्धव्यं। तदुक्तं प्रभासखंडे। अह्नो मुहूर्ता विख्याता दश पंच च सर्वदेति। दिवसस्य मध्यसमयः समध्या
ह्नो बोद्धव्यः। तदुक्तं स्कंदपुराणे। आवर्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्तथापर इति। आवर्तनं दिनमध्यं। अह्न
ह्नः भागत्रये पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णसंज्ञकाः समास्त्रयो भागा बोद्धव्याः। तदुक्तं श्रुतौ। पूर्वाह्णो वै दे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गोपाल॰ य॰ धर्म ।।९९।।

वानां मध्यं दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति। दिनस्य भागचतुष्टयपक्षे सार्द्धः प्रहरः पूर्वाह्णः। त
तः प्रहरो मध्याह्नः। यामार्द्धमपराह्णः। चतुर्थो यामः सायाह्नः। तदुक्तं पूर्वाह्णः प्रहरं सार्द्धं मध्याह्नः प्रह
रं तथा। आतृतीयादपराह्णः सायाह्नश्च ततः परं इति। दिनस्य भागपंचकपक्षे प्रातः। संगवः। मध्याह्नः।
अपराह्णः। सायाह्न इति। अंशा भवंति। तदुक्तं प्रभासखंडे। मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु संगवः। मध्या
ह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णोपि तादृशः। सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः सर्वकर्मबहिःकृत इति। एतेषु दिनद्विभाग
त्रिभागचतुर्भागपंचभागपक्षेषु स्थूलाः पूर्वाह्णादिसमयाः। अन्यः सूक्ष्मः पूर्वाह्णादिकालोक्तक
र्मसु श्रेष्ठो बोद्धव्यः। अयमभिसंधिः। स्थूलपक्षप्रतिपादकशास्त्रस्य बंधानर्थक्यपरिहाराय सूक्ष्मप
क्षप्रतिपादकशास्त्रस्य प्राशस्त्यप्रतिपादकत्वमेव युक्तं। गावः। द्विजाः। अतिथयः। खड्गपात्रं। ।।९९।।
तिलाः। दर्भाः। अष्टमो मुहूर्तः। दुहितुः पुत्रः। रूप्यं। वह्निः। नेपालकंबलः। कुतपः कंबलो वा

एवं पूर्वाह्णादिकालः स॰ ४

एते कुतपसंज्ञकाः पित्र्ये प्रशस्ता भवंति। तदुक्तं कालिकापुराणे। ब्राह्मणाः कंबलो गावो रूप्या अ
तिथयो पि वा। तिला दर्भाश्च मध्याह्नो नवैते कुतपाः स्मृता इति। तदुक्तं प्रभासखंडे। अह्नो मुहू
र्ता विज्ञेया दश पंच च सर्वदा। तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृत इति। तदुक्तं मध्याह्नः खड्ग
पात्रं च तथा नेपालकंबलः। रूप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः। पापं कुत्सितमित्या
हुस्तस्य संतापकारिणः। अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुता इति। कौषीतकिना तु तथान्यः
कालः कंबल इत्युक्तं॥ ॥ इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंडेलवंशभूषणमेदिनी
मल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंडेलवंशभूषणमानसिंहमहारा
जनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंडेलवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशाभूषणमुनींद्रनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंद
युगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्ययशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्य [illegible] जातीययाज्ञिकश्रीदामोदरनं
दनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणविहृद्धसस्रूयमानकाशीवास
श्रीमद्वेदांतवागीशभट्टाचार्यकृतेपुण्यानंदे पूर्वाह्णादिकालविभागनिरूपणं॥ ॥अथश्राद्धविशेषे
णापराह्णादिविनियोगोनिरूप्यते॥साग्निकस्य [illegible] नित्यवैश्वदेवानंतरंपिंडपितृयज्ञानंतरंदर्शेत्रि
धाविभक्तस्यदिनस्यअंत्येअंशेश्राद्धंभवति।तदुक्तंलौगाक्षिणा।पक्षांतंकर्मनिर्वर्त्यवैश्वदेवंचसा
ग्निकः।पिंडयज्ञंततःकुर्यात्ततोन्वाहार्यकंबुधइति।अन्वाहार्यकंदर्शश्राद्धं।तदुक्तंमनुना।पिंडान्वा
हार्यकंश्राद्धंक्षीणेराजनिशस्यते।वासरस्यतृतीयांशेनातिसंध्यासमीपतइति।निरग्निकद्वि
जस्त्रीशूद्राणांद्विधाविभक्तस्याह्नःमध्येयःकुतपःतस्यअंत्यांशप्रभृतिकालेदर्शश्राद्धंभव

ति।निरग्निकादीनांकुतप [illegible] व्यापिनिदर्शेश्राद्धममावास्यानिर्णयेदर्शयिष्यते।शुक्लपक्षस्यपूर्वा
ह्णेश्राद्धंकुर्याद्विचक्षणः।कृष्णपक्षेपराह्णेतुरौहिणंतुनलंघयेदिति।मार्कंडेयवचनंतस्यायमर्थः।
शुक्लपक्षेपूर्वाह्णोत्तरगतेकुतपपूर्वार्द्धेकृष्णपक्षेपराह्णोत्तरगतेकुतपोत्तरार्द्धेश्राद्धंकुर्यादिति
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामामश्राद्धंपूर्वाह्णेकुर्युः।यःशूद्रःसकुतपोत्तरार्द्धे [illegible] प्रभृतिकालेआम
श्राद्धंकुर्यात्।अयमाग्निसंधिः।आमश्राद्धंतुपूर्वाह्णेएकोद्दिष्टंतुमध्यतः।पार्वणंचापराह्णेतु
प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति।हारीतवचनेनपूर्वाह्णेयदामश्राद्धंविहितंतद्द्विजविषयमिति
मध्याह्नात्परतोयस्तुकुतपःसउदाहृतः।आमश्राद्धेनतत्रैवपितॄणांदत्तमक्षयमितिशातात
पवचनंशूद्रविषयमिति।आत्मनोदेशकालानांविप्लवेसमुपस्थिते।आमश्राद्धंद्विजैःकार्यं
शूद्रेणतुसदैवहीति।शूद्रस्यनित्यत्वेनामश्राद्धंप्राप्तंतत्रपार्वणंशूद्रेणक्रियमाणंपार्वणंक

Indira Gandhi National Centre for the Arts

धाल॰ २०५॰ ॥९९॥

लएवकार्यं॥द्विजस्यतुजन्मेतिकमामश्राद्धमिति।आमश्राद्धंतुपूर्वाह्णेइतिविधिःपार्वणकालंबाधतइति
नथेवोपसंहृतं [illegible]कालेःनिर्णयकारैः।तस्माकूद्रात्रामश्राद्धंकुतपोत्तराद्धंप्रभृतिप्रवृत्तेपराह्णे
द्विजआमश्राद्धंतुपूर्वाह्णइतिवाक्यात्एकोदिष्टश्राद्धंकुतपेआरंभणीयं।प्रातर्नांदीमुखंचारंभ
णीयं।पुत्रोत्पत्तिनिमित्तंतुनांदीमुखंनालछेदनात्प्राक्भवति।तदुक्तंविष्णुधर्मोत्तरे।अछिन्नना
ड्यांकर्त्तव्यंश्राद्धंवैपुत्रजन्मनीति।यदापूर्वप्रवृत्तमाशौचांतरंभवतितदापुत्रेजातेकर्तुस्तात्का
लिकीशुद्धिरभ्युदयिककर्मणिभवत्येव।यदिनिश्यपिपुत्रजन्मभवतितदारात्रावप्यभ्यु
दयिकंकर्त्तव्यं।तदुक्तंप्रजापतिना।सूतकेतुसमुत्पन्नेपुत्रजन्मयदाभवेत्।कर्तुस्तात्कालि
कीशुद्धिःपूर्वाशौचेनशुध्यति।तदुक्तंव्यासेन।पुत्रजन्मनियात्रायांशर्वर्यांदत्तमक्षयमिति।य ॥९९॥
दानालच्छेदनात्प्राकूनजातंतदाब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राणांस्वस्वाशौचानंतरंआभ्युदयिकं

जातकर्मचकर्त्तव्यं।तदुक्तंजन्मनोनंतरंकार्यंजातकर्मयथाविधि।दैवादतीतेकालेचेदतीतेसूतकेभ
वेत्॥ ॥इतिश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमं
डलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरी
चंद्रचंदेलवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेल
२५ वंशभूषणमुनींद्रेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहारा
जस्ययशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्य [illegible] जातीययाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवर
नारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणविद्वद्वृंदसंस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्दांतेवा
गीशानंदाचार्यकृतेविष्णवानंदेत्रपराह्णादिकालविनियोगनिरूपणं॥ ॥अथश्राद्धनिषिद्धका
लोनिर्णीयते।रवेरुदयात्प्राक्मुहूर्त्तद्वयंप्रातःसंध्याभवति।रवेरस्तानंतरंघटिकात्रयंसं

श्रीमदानंद ४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१पा०सं० व०ध० ॥१००॥

धं संध्या भवति। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। उदयात्प्राक्तनी संध्या मुहूर्तद्वयमुच्यते। सायं संध्या त्रिघटिका ह्यस्ता
दुपरि भास्वत इति। तयोः संध्ययोः रात्रौ च। संध्ययोः समीपे च श्राद्धं न कर्तव्यं। तदुक्तं मनुशातातपाभ्यां।
रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा। संध्ययोरुभयोर्वापि सूर्ये चैवाचिरोदिते। सूर्ये चैवा
चिरोदित इति संध्यासमीपकालोपलक्षणं। तदुक्तं स्कंदपुराणे। उपसंध्यं न कुर्वीत पितृकृत्यं क
थंचन। स कालश्चासुरः प्रोक्तः श्राद्धं तत्र विवर्जयेदिति। आशौचे श्राद्धं न कुर्यात् प्रेतकृत्यं विना
प्रेतकृत्यं च कुर्यादेव। तदुक्तं पैठीनसिना। दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायं पितृकर्म च। प्रेतपिंडक्रि
यावर्जमाशौचे विनिवर्जयेदिति। यः उक्ते श्राद्धकाले श्राद्धं कर्तुमशक्तः स रात्रिव्यतिरिक्ते क
स्मिंश्चित्काले श्राद्धं कुर्यात्। तदुक्तं व्याघ्रपदा। विधिज्ञः श्रद्धयोपेतः सम्यक्पात्रनियोजकः। रात्रे ॥
रन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्युत्तममिति। चंद्रसूर्योपरागे तु संध्यायो रात्रौ दाने श्राद्धादे

नु१

नु२

निषेधः। तदुक्तं विष्णुना। संध्यारात्रौ न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः। तयोरपि च कर्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्श
नमिति। अथ पिंडदाननिषेधकालः। नत्त्वरत्यां श्रोत्रियागमने च पिंडहीनं श्राद्धं कर्तव्यं। तदुक्तं ब्र
ह्मपुराणे। यदा च श्रोत्रियोऽभ्येति गृहं वेदविदग्निचित्। तेनैकेन तु कर्तव्यं श्राद्धं विषुवद्यतदिति।
८४ विषुवत्यनेन पिंडरहितं श्राद्धमुक्तं। तदुक्तं बृहत्पराशरेण। युगादिषु मघायां च विषुवेष्वयने
तथा। भरणीषु च कुर्वीत पिंडनिर्वपणं न हीति। व्यतीपातादिकाले पिंडरहितं श्राद्धं कर्तव्यं। वि
वाहोत्तरं सपिंडोऽपि द्वादशमासपर्यंतं पिंडदानं न कुर्यात्। उपनयनोत्तरकालं षण्मासां
श्च न कुर्यात्। तदुक्तं ज्योतिःपराशरेण। विवाहे विहिते मासान् त्यजेयुर्द्वादशैव हि। सपिंडाः पिंडनिर्वा
पं मौंजीबंधे षडेव हीति। उद्वाहादौ ज्ञातेऽपि। पित्रोः सांवत्सरिके सपिंडीकरणे। महालये गयाश्राद्धे च
पिंडदानं कर्तव्यं। तदुक्तं। महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि। यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गोपाल
५०५
॥१०२॥

तत्रा १ १०२

डीकरणे तथा। कृतोद्वाहो पितुर्वीक्षितपिंडानिर्वपणं सदेति।यात्पिंड रहितं श्राद्धं स्वधावाचनं न कर्त्तव्यं। तदुक्तं छंदो
॥१०२॥ शातातपेन।पिंडनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते।स्वधावाचनलोपोत्र विकिरस्तु न लुप्यते। ॥इतिश्री
मन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्र चंद्रवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधी
शशिवपुरीचंद्र चंद्र वंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्र
चंद्रवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदन श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रवं
शभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलचंचरीकश्रीगोपालमहाराजस्य
५४ यशोनिधेधर्मनिलयग्रंथस्य नागरज्ञातीययाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारा
यणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणाविद्धद्वंद्वसंस्तूयमानकाशीवासवेदांतवागीशा ॥५..
द्याचार्यकृते पुण्यानंदे श्राद्धनिषिद्धकालनिरूपणं॥ ॥अथ प्रतिनिमित्तं श्राद्धभेदो निरूप्यते।
श्रीमदानंद ३

नर

युगादिश्राद्धं मन्वादिश्राद्धं क्षयाहश्राद्धं च एतानि सपिंडीकरणोत्तरं कर्त्तव्यानि।तानि च एक
स्मिन् काले आगतान्यपि पृथक् पृथक् कर्त्तव्यानि।युगपत्तौ अयमनिसंधिः।पूर्वं युगादिमन्वा
दिनिमित्तश्राद्धं कृत्वा पश्चात् क्षयाहनिमित्तं श्राद्धं कर्त्तव्यं।युगादिकालानां नैदात् श्राद्धभेदं क
दिनिमित्तश्राद्धं कृत्वा पश्चात्... वैशाखशुक्लपक्षवर्त्तिनी तृतीया माघअमावास्या पूर्णिमा वा नाद्रप
त्रिवृच्छुक्लपक्षनवमी वैशाखशुक्लपक्षवर्त्तिनी तृतीया माघ अमावास्या पूर्णिमा वा नाद्रप
दे कृष्णत्रयोदशी।एते युगादयो बोद्धव्याः।तदुक्तं भविष्यत्पुराणे।नवम्यां शुक्लपक्षस्य का
र्त्तिके निशाल्कतां त्रेतासित तृतीयायां वैशाखे समपद्यत।दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्ते द्वा
परं युगं।कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः।युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्याक्ष
यकारकाः इति।यद्वा सौरचांद्रमसे कथं तदा न कश्चिद्विशेषोस्ति।यद्वा सौरचांद्रमसौ पृथक्कर्त
शाहरासुनोत्कर्षश्च उर्ध्वपि पुगादि पुरुष पर कर्ममहाबघ्योर्ध्वे तदिष्टं दृष्टादितस्मिते।
नवत- तदा अवृमिमाप्लिता: [illegible] युगादयो श्रास्वा: तदुक्तं
[illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नि०प्र० प०१०२॥

तस्मात्सौरमासमता एव युगादयो ग्राह्या इति सुंदरं। सिंहवृश्चिकवृषकुंभेषु रवेर्यः संक्रमः ते क्र
मेण युगांता बोध्याः। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे। सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामंतः कृतयुगस्येत्यादि। युगांते
ष्वपि युगादिवत् स्नाने। शास्त्रं। तदुक्तं मनुना। सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु। कर्मश्राद्धादिकं
चैव तथा मन्वंतरादिषु। इति। चैत्रभाद्रयोः शुक्लतृतीये फल्गुनस्य शुक्लप्रमी। श्रावणस्य भाद्रस्य च
कृष्णाष्टमी। आश्विनस्य शुक्लनवमी। आषाढस्य शुक्लदशमी। पौषस्य शुक्लैकादशी। कार्त्तिकशुक्लै
कादशी। चैत्रफाल्गुनाषाढज्येष्ठकार्त्तिकचतुर्दिशुक्लं पर्वफाल्गुनवर्ती श्रावणवर्ती वा दर्शः
एते चतुर्दश मन्वादयो भवंति। एतेषु च श्राद्धादिकमक्षयं भवति। तदुक्तं मत्स्यपुराणे। अश्वयुक्
शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकस्य तु। चैत्रस्य तु तृतीयायां तथा भाद्रपदस्य तु। फाल्गुने त्वमावास्या ॥१०२॥
पुष्यस्यैकादशी तथा। श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा। आषाढे शुक्लदश

वा दशमी १

मी तथा माघस्य सप्तमी। कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पंचदशी तथा। मन्वंतरादयस्त्वेता दत्तस्याक्षयकार
का इति॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्मही
मंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचं
द्रवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशभूषणमु
यप५ निजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्ध
र्मनिर्णयग्रंथस्यैकुनागरज्ञातीयपाठकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीच
रणसरसीरुहयुगलभृंगरविदत्तसंस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्वेदांतवागीशहरिदासाचार्यकृतेऽनु
ष्ठाने द्वे प्रतिमित्रं श्राद्धत्रर्दे निरूपणं॥ ॥अथ कालैक्ये तंत्रानुष्ठानं निरूप्यते॥ देशकालकर्तृकर्मैक्ये
वतमंत्रानुष्ठानं भवति॥ तथा चाश्वलायननिमित्तानां कालानां दर्शव्यतीपातसंक्रांतीनां एकस्मिन्

श्रीमदानंद४

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वदिनेयादिसमागमः तदा दर्शश्राद्धनिमित्तं व्यतीपातनिमित्तं संक्रांतिनिमित्तश्राद्धानि तंत्रेणाहं करिष्य
इति संकल्प्यादावेकवारं श्राद्धक्रियासु स्थानेन समकालश्राद्धानीति तदुक्तं। सकृदुत्तु [illegible] तमनेकोपकारकं
॥१०३॥ तंत्रमिति। एकेन कर्त्तव्ये कस्मिन्दिने वारद्वयं श्राद्धं न कर्त्तव्यं तदुक्तं हारीतेन। नैकश्राद्धद्वयं कुर्यात्समा
नेहनि कुत्रचिदिति॥ ॥इतिश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशभूषणमेदिनीमल्लम
हाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदन
श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्म
हीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारवि ॥१०३॥
दयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्य [illegible] नागरज्ञातीययाज्ञिक
श्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनि [illegible] सवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवण

य ३ श्रीमदानंद २

विद्वद्वंदसस्तूयमानकाशीवासश्रीमहेदांतवागीशानंदाचार्यकृते पुष्पानंदे कालैकदेशे तंत्रनिरूपणं॥
॥ ॥अथ नित्यश्राद्धकालो निरूप्यते॥ दर्शादिश्राद्धानंतरं नित्यश्राद्धमपि तेनैवान्नेनान्येन वा कर्त्तव्यं य
दि नित्यश्राद्धं देवतापूर्वश्राद्धे नार्चिताश्चवेदिति तदुक्तं चमत्कारखंडे। नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसंगाद्यत्र सिध्यति॥
श्राद्धांतरे कृतेन्येन नित्यत्वात्तन्न हापयेदिति। पाद्मकल्पे तु मार्कंडेयेनोक्तं। ततो नित्यक्रियां कुर्यात्
श्री५ भोजयेत्तु तथा द्विजान्। ततस्तदन्नं भुंजीत सह भृत्यादिभिर्नर इति। तस्मात्तेन श्राद्धे विशेषेण त्वतस्म
ध्यं नित्यक्रियां नित्यश्राद्धमपि कुर्यादिति पाके कश्चन निहितं। तथापि नित्यश्राद्धमधिकृत्य तेन
वोक्तं। पृथक्पाकेन नैमित्तिकमिति। अतो विकल्पः सिद्धः॥ ॥इतिश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपु
रीचंद्रचंदेलवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवं
शभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशभूषणकल्याण

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मद्रमहाराज नंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश। शीवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशान्नूषणमुनिजनेश्वर परमहंसश्री
॥१०॥ रामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्ययशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्यैतद्वृंदनागरज
नीयपाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवण
चिद्वृंदसंस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्देदांतवागीशानंदाचार्यकृतेपुषानंदे नित्यश्राद्धका
लनिरूपणं॥ ॥अथवैश्वदेवश्राद्धकालो निरूप्यते।साग्निकः वैश्वदेवंकृत्वा वैश्वदेवसंबंधान्नात्तन्न
न्येनान्नेनश्राद्धंकुर्यात्।पश्चान्भूतयज्ञादीनिकुर्यात्।साग्निकःश्राद्धात् पूर्वंवैश्वदेवंकुर्यादित्या
हलौगाक्षिः।पक्षांतंकर्मनिर्वर्त्य वैश्वदेवंतुसाग्निकः।पिंडयज्ञंततःकुर्यात्ततोन्वाहार्यकंबुधइ ॥१०४॥
तिपक्षांतमन्वाधानं।अन्वाहार्यकंदर्शश्राद्धं।तत्रतेनैवपाकपार्थक्यमप्युक्तं।पित्रर्थंनिर्वपेत्पाकं
वैश्वदेवार्थमेवच।वैश्वदेवंनपित्रर्थंनदार्शंवैश्वदेविकमिति।वैश्वदेवार्थपक्वमन्नंवैश्वदेवं

तत्रपित्रर्थंदर्शश्राद्धार्थंनभवति।दर्शश्राद्धार्थंपक्वमन्नंदार्शंतद्वैश्वदेवार्थंनभवति।दर्शशब्देन
दर्शश्राद्धेतिकर्तव्यतावंतिनित्यश्राद्धव्यतिरिक्तानिश्राद्धान्युच्यंतेनित्यश्राद्धस्यवैश्वदेव
स्यचएकःपाकोभवति।तदुक्तंकालनिर्णयकारैः।अन्वहमनुष्ठीयमानानांदेवपितृभूतमनुष्यो
पपदानांयज्ञानामेकपाकसाध्यत्वनिश्चयादिति।भूतमखादिकंश्राद्धानंतरंकर्तव्यमित्युक्तंब्रह्मां
डे वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्वाग्ब्राह्मणभोजनात्।जुहुयाद्भूतयज्ञादिश्राद्धंकृत्वातुतत्स्मृतमि
ति।निराग्निकस्तुअग्नौकरणानंतरंब्राह्मणभोजनात्प्राक्वैश्वदेवंकुर्यात्।अथवाविकिर
दानानंतरंस्वस्तिवाचनात्प्राक्वैश्वदेवंकुर्यात्।श्राद्धस्यांतेभूतबल्यादिकुर्यात्।तत्रम
न्निसंधिः।साग्निकस्यश्राद्धात्पूर्वंवैश्वदेवस्यविहितत्वात्।पितृश्राद्धमकृत्वातुवैश्वदे
वंकरोतियः।अकृतंतद्भवेच्छ्राद्धंपितृणांनोपतिष्ठतइत्यादिनिषेधवचनानिनिरग्निविं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

षया णि ॥ निरग्निकस्य प्रथमवैश्वदेवकाले वैश्वदेवाहुतीरप्ता विति ब्रह्माेऽच्चवनरवेऽग्नः प्रमाणं ॥ नि
रग्निकस्य द्वितीयवैश्वदेवकाले तु पितॄनुसंतर्प्य विधिवद्बलिं दद्याद्विधानतः ॥ वैश्वदेवं ततः कु
र्यात् पश्चाद्ब्राह्मणवाचनमिति ॥ नन्वैश्वदेवं पृथक्पाकेन निरग्निकेन कर्तव्यं ॥ पृथक्पाकविध
य कवाक्यं साग्निकानिरग्निकविशेषाभावात् ॥ अथवा निरग्निकः श्राद्धान्ते वैश्वदेवं श्राद्धान्ते वैश्वदे
वादिकं सकलं कुर्यात् ॥ तदुक्तं पैठीनसिना ॥ पितृपाकं समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ॥ आसुरं तद्भ
वेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥ श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवत् वैश्वदेवादिकं ततः ॥ कुर्याद्भिक्षां ततो दद्या
द्धंतकारादिकं तथेति ॥ अस्यार्थः ॥ यतः श्राद्धात् पूर्वं पितृणां पाकात् समुद्धृतेनान्नेन वैश्वदेवे ॥१०५॥
क्रियमाणे श्राद्धमासुरं भवेत् ॥ तस्मात् श्राद्धं निर्वर्त्य ततः श्राद्धावशिष्टादन्नात् किंचिदादाय
वैश्वदेवादिकं कुर्यादिति ॥ साग्निर्निरग्निर्वा एकादशाहादेकोद्दिष्टश्राद्धशेषान्नं ब्राह्मणेभ्यो

दत्वा अन्यान्नेन वैश्वदेवं कुर्यात् ॥ अयमत्रिसंधिः ॥ आशौचमध्ये वैश्वदेवादेरभावात् नवश्राद्धेषु
... नैव स्यादेकेवनामिण एकादशाहे ... एकोद्दिष्टशेषं तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेदिति
देवैवचनेन सर्वस्यापन्नस्य ब्राह्मणेभ्यो देयत्वोक्तेः तथा संप्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टेन
थैव वा ॥ अग्रतो वैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशेऽहनीति परिशिष्टश्राद्धान्ते वैश्वदेवविधानादुक्तमे
वसुदृढं ॥ ॥ इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशावतंसमेदिमहाराज नी ४
नंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशावतंसमानसिंहमहाराजनंदन
श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशावतंसकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीम
न्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशावतंसमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्ण

Indira Gandhi National Centre for the Arts

चरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधे धर्मनिर्णयग्रंथस्य प्राश्निकश्रीदामोदरनंदन
श्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणविद्वद्वंसस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्दे
दाजोगीशात्मजदामार्यकृते पुष्पाने देवेश्वदेवकालनिरूपणं ॥ ॥ अथ कृष्णपक्षश्राद्धकालो निर्णीयते ॥
॥ सर्वेषु कृष्णपक्षेषु चतुर्दशीविहा[illegible] यत्र चाहं श्राद्धं कर्तव्यं । अथ वार्षिकभीमार[illegible]च हंश्राद्धं क
र्तव्यं । अत्र [illegible] भीमारण्ये श्राद्धं कर्तव्यं । तदुक्तं गौतमेन । अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पंचमी
प्रभृति वा अपरपक्षस्य [illegible] यथाश्राद्धं सर्वस्मिन् वा द्रव्यदेशब्राह्मणसंनिवे कालनियमो शक्ति
इति । तदुक्तं मनुनापि कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीं । श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथै
ता न तथेतरा इति । यदा उक्तेषु संपूर्णकृष्णपक्षादित्रिद्वपि पक्षेषु अशक्तो न भवति तदा चतुर्थ्यन
तरं एकस्मिन्नहनि श्राद्धं कर्तव्यं । अमायां च पृथक् कर्तव्यं । अमावास्याष्टकावृद्धि । इत्यादि वि[illegible]

तो
तदुक्तं कात्यायनेन । अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत । ऊर्ध्वं वा चतुर्थ्या यदहः संपद्येत तदहः संपद्येत यस्मिन्नहनि श्राद्धद्र
धनसंपत्तिः । केचित् बुधाः अमावास्याया अन्यदिनस्य विकल्पमाहुः । तदुक्तं निगमे । अपरपक्षे यदहः श्रा
द्धं संपद्येत अमावास्यायां विशेषेणेति । तदुक्तं कालनिर्णयकारैः । केचिद्विकल्पमेवमन्ये तु इति ॥ ॥ इति
श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडला
धीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरी
चंद्रचंदेलवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचं
२ देलवंशभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहा
राजस्य यशोनिधे धर्मनिर्णयग्रंथस्य चंद्रनागरज्ञातीयप्राश्निकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनि
वरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणविद्वद्वंसस्तूयमानकाशीवास

[illegible] गोपालानंद २

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रीमद्वेदांतवागीशभट्टाचार्यकृतेऽपुष्यादेः कृष्णपक्षश्राद्धकालनिर्णयः॥ ॥ अथ प्रकीर्णकश्राद्धकालो निरूप्यते॥ आर्द्रामघारोहिणीषु श्राद्धं कर्त्तव्यं। अहरहः नित्यश्राद्धं कर्त्तव्यं। भद्रावैधृतिकृष्णपक्षेषु श्राद्धं कर्त्तव्यं। आश्विनीमासे च्यकर्त्तव्यं। पुत्रजन्मानंतरे काले आभ्युदयिकं कर्त्तव्यं। पूर्णिमासु द्वादशस्वपि श्राद्धं कर्त्तव्यं। आश्विनीमासे च्यकर्त्तव्यं।
त्रिंकीपर्यंते काले प्रतिदिने श्राद्धं कर्त्तव्यं। एतावदुक्तं भवति। आश्विनस्य कृष्णपक्षे कार्त्तिकस्य शुक्ले च प्रतित्रिंकीपर्यंते काले प्रतिदिने श्राद्धं कर्त्तव्यं। एतावदुक्तं भवति। आश्विनस्य कृष्णपक्षे कार्त्तिकस्य शुक्ले च द्वितिसः
दिनं श्राद्धं भवेत् एतत् शुक्लादिमासाभिप्रायं। यः रविवासरे विष्टिव्यतीपातयोर्योगो भवति सः
जा४ पंचाचिधः तत्र विशेषतः श्राद्धं कुर्यात्। नवेऽदके अन्नेव आगते सति श्राद्धं कर्त्तव्यं। गृहे प्रच्छादिते सति
श्राद्धं कर्त्तव्यं। तदुक्तं शंखमत्स्यपुराणब्रह्मपुराणजातूकर्ण्यशातातपैः। यदा विष्टिव्यतीपातौ ॥१०७॥
नुचारस्तत्र शेवरा। पद्मकं नाम तत्प्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणं। अतः परं प्रवक्ष्यामि विष्णुनायदुदीरितं॥ अमावास्याष्टका
श्राद्धं साधारणं नाम भुक्तिमुक्तिफलप्रदं। अयने विषुवे युग्मे सामान्ये चार्कसंक्रमे। अमावास्याष्टका

यां च कृष्णपक्षे विशेषतः। आर्द्रामघारोहिणीषु द्रव्यब्राह्मणसंगमे। गजच्छायाव्यतीपाते विष्टिवैधृतिवासरे। वैशाख्यामुपरागेषु ततोऽन्यत्र महालये। श्राद्धं देयमुशंतीह मासि मासीन्दुसंक्षये।
पौर्णमास्ये पितृश्राद्धं कर्त्तव्यमृक्षगोचरे। नित्यं श्राद्धं विधेयं च मनुष्यैरिह गीयते। वृद्धिश्राद्धं च कर्त्तव्यं
जातकर्मादिकं बुधैः। कन्यागते सवितरि दिनानि दश पंच च। पार्वणेनेह विधिना श्राद्धं तत्र विधीयते। ग्रहोपरागे च सुते च जाते पित्र्ये मघायामयने द्वये च। नित्यं च शंखे च तथैव पद्मे दत्तं भवेन्नि
ष्कसहस्रतुल्यं। पित्र्ये मघायामिति भाद्रपदापरपक्षमघास्वित्यर्थः। आश्विनापरपक्षे प्रथमे कार्त्तिकस्य च। यस्तु श्राद्धं गृही कुर्यात् सोऽश्वमेधफलं लभेत्। इति निवोदके नद्यान्ने च गृहप्रच्छ
दने तथा। पितरः स्पृहयंत्यन्नं वर्षासु च मघासु चेति॥ ॥ इति श्रीमन्महीमंडलाधीशाशिवपु
रीचंद्रचंद्रवंशान्वयणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशाशिवपुरीच

चंदेलवंशाभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशाशीवपुरीचंद्रचंदेलवंशाभूषण य २
कल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशाशीवपुरीचंद्रचंदेलवंशाभूषणसुनिजनेश्वरप
रमहंसरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्ययशोनिधेयधर्मनिर्णयग्रंथस्य
भट्टा ६४ ...नामरजातीययाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगल
निषेवणविद्वद्वंद्वसंस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्वेदांतवागीशभट्टाचार्यकृते पुष्पानंदे प्रकीर्णश्रा
द्धकालनिरूपकः पुष्पानंदः संपूर्णः॥ ॥श्री॥ ॥अथ भाद्रपदापरपक्षः श्राद्धकालो निरूप्यते॥द ॥१०८॥
क्षिणायनं श्राद्धेषु नं भवति। दक्षिणायनेपि हरौ सुप्ते सति मासचतुष्टयं श्राद्धेषु उत्तं भवति। ततोपि
नाद्रस्यासितः पक्षः श्राद्धेषु उत्तो भवति। ततोपि पंचम्याः परः पक्षः श्राद्धेषु उत्तो भवति। ततोपिद
शम्याः परः पक्षः श्राद्धेषु उत्तो भवति। ततोपि त्रयोदशी श्राद्धेषु उत्तरा भवति मघायुक्ता उत्त

योदशी श्राद्धेषु उत्तमा भवति। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे। उत्तरादयनाद्राजन् श्रास्तस्या दक्षिणायनं। याम्या
यनाञ्चतुर्मासं तत्र सुप्ते तु केशवे। प्रोष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः। पंचम्यूर्ध्वं तु तत्रापि
दशम्यूर्ध्वं ततोपि वा। मघायुक्ता तु तत्रापि शस्ता राजंस्त्रयोदशीति। यस्त्वत्यंतं निर्द्धनो भवति स-श
के नापि श्रेष्ठमहालयापरपक्षे एकस्मिन् दिने श्राद्धं कुर्यात्। तदुक्तं नागरखंडे। आषाढ्याः पंचमे प
क्षे यः श्राद्धं न करिष्यति। शाकेनापि दरिद्रोपि सोंत्यजत्वमुपेष्यतीति। अत्र करणे दोषश्रवणात्
दरिद्रेण शाकेनापि करणीयमिति तात्पर्यं। यस्तु शक्तो भवति स भाद्रपदापरपक्षे प्रतिदि
नं श्राद्धं कुर्यात्। तदुक्तं पद्मपुराणे। अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने। त्रिभागहीनं
पक्षं वा त्रिभागं चार्द्धमेव वेति। तदुक्तं आदित्यपुराणे। कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नि॰ध॰ क्रतुनिस्तानित्रुत्यानिपितॄणां दत्तमक्षयमिति। न चुपक्षस्य पंचदशादिनात्मकत्वात्। अह। नित्रुषो

॥१०५॥ डशात्वत्र षोडशादिनात्मकत्वं कथमुक्तमिति चेत् शृणु। तिथिद्वैधात्। नाद्य पदात्पर पक्षे। अधिकदि

नेपि अपरपक्षे श्राद्धकर्तव्यता प्राप्त्यर्थं। अथवा भाद्रपद पूर्णिमासीग्रहणार्थं वा। अथवा दर्श

नंतरं प्रतिपत् न तद्ग्रहणार्थं वा। अंत्ये वा यदि वा मध्ये यत्र कन्यां रविर्व्रजेत्। पक्षः स पंचम

पूज्यः श्राद्धं षोडशाकं प्रतीत्यनेन वचनेनेति। स च श्राद्धतीर्थहोतीति चेत्। संख्यया कर्मनिर्देशप्रती

तेः। तथा। प्रतिपद्धनलाभाय द्वितीया द्विपदेत्यादि वाक्यैरपि पक्षिकासु तिथिषु प्रत्येकं फ

लसंबंध प्रतीतेश्च प्रतिदिनं क्रियमाणानां श्राद्धक्रियाणां नेदं एवास्तीति प्रथमः। तदा ॥१०५॥

प्रतिदिनं श्राद्धक्रियासमापनीया दक्षिणा च देया। यदा च न नस्यस्तामितेपक्षे तिथिषोडश

॥५८२

क्रसक्षयः। कन्यागतान्वितश्चेत्स्यात्स कालः श्राद्धकर्मणीति। शाद्यायनवाक्यसंख्यायुक्तेषु समुच्चयप्र

तिन्यायेन तिथीनां श्राद्धे समुच्चयो विगतः स च श्राद्धावृत्तिं विना न संभवतीति प्रतिदिनं श्राद्धमावर्त्तेत

इति द्वितीयः पक्षस्तदांतिमादिने श्राद्धंसमापनीयं। दक्षिणापि अंतिमदिन एव देयाँ न प्रतिदिनं। तस्या

प्रयोगांगत्वात्। तदुक्तं कालनिर्णयकारैः। उदाहृतानन्यथासिद्धद्विविधवाक्यदर्शनात् पक्षद्वयमपि

युक्तमिति। यदि एतत् अपरपक्षिकं श्राद्धं महालयैकथं चिन्न कृतं तदा आश्विनशुक्लपंचम्याः पूर्वं कस्यांचि

त्तिथौ कर्त्तव्यो। तदुक्तं यमेन। हंसे वर्षासु कन्यासु शाकेनापि गृहे वसन्। पंचम्योरंतरे दद्यात्पक्षयोरुभ

योरपीति। यदि ... नापि सामग्र्याद्यभावात् न कृतं तदा यावत्सूर्यः वृश्चिकेस्थितो न भवति तन्मध्ये कस्यांचि

त्तिथौ अपरपाक्षिकं श्राद्धं कर्त्तव्यं। तदुक्तं सुमंतुना। कन्यागते महाराज न्यायवन्ति षोडशदिवाकरः। तस्मा

त्कालाद्धवेद्देयं वृश्चिकं यावदागत इति। अथवा आश्विने मासि तदापरपक्षिकं श्राद्धं कर्तव्यो। तदु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कंसु मंतुनायेतं दीपान्विता राजन् रख्याता पंचदशी तु वा तस्यां दद्यान्नचेद्दत्तं पितृणां वै महालय इति। म
हालयापरपक्षगतत्रयोदशीश्राद्धं निर्णीयते। भाद्रपदकृष्णत्रयोदश्यां पायसमधुघृतवकुलैः श्राद्धैर
शेषाः पितरो यथेष्टा। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे। श्राद्धकालममावास्या नित्यं पार्थिवसत्तम। पौर्णमासी तथा मा
घी श्रावणी च नृपोत्तम। प्रोष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशीति। तदुक्तं यमस्मृतौ। गाथास्तु पितृभि
र्गीताः कीर्तयंति पुराविदः। अपि नः सकुले भूयात् यो नो दद्यात्त्रयोदशीं। पायसं मधुसर्पिभ्यां प्रा
क्छाये कुंजरस्य च। आजेन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु चेति। अस्यां त्रयोदश्यां अज्ञानादेकवर्गीय
जनं न कर्तव्यं। किंतु पितृवर्गमातामहादिवर्गभ्रातृवर्गमातुलवर्ग इत्यादिवर्गीयजनं कर्तव्यं। अथ ॥११०॥
वा पितृपक्षीयाणां सर्वेषां मातृपक्षीयाणां च सर्वेषां यजनं कर्तव्यं। तदुक्तं कार्ष्णाजिनिना। श्राद्धं नैवै
कवर्गस्य त्रयोदश्यां तु पक्रमेत्। न तद्यास्तत्रये यस्य प्रजां हिंसंति तस्य ते। भवति थिन्यस्त्रयोदश्याः

इति २

तिशायिनः पितृन् तृप्तिकरत्वात् ये न्य एव न दीयते न एव कुपिताः संतः प्रजां पीडयंतीत्यर्थः। अस्यां
पुत्राणामपि पितृव्यादीनां पार्वणं कर्तव्यं। तदुक्तं स्मृतौ। नेष्टं त्रयोदशीश्राद्धं पुत्रवान् यः सु
तापुषां एकस्यैव न कुर्यात्स पार्वणं तु समाचरेदित्यर्थः। इदं पार्वणविधानं न पित्र्यादीनां तत्राति
देशादेव पार्वणताप्राप्तेः। अतः अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये। तेषामपि च देयं
स्यात् एकोद्दिष्टं न पार्वणमित्यापस्तंबीयवाक्येन तथा सापिंडीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणं
पितृव्यभ्रातृपुत्राणामेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति कात्यायनवाक्येन च प्राप्तं यदेकोद्दिष्टं तद्बाधना
र्थमिदं पार्वणविधानमिति भावः। तदुक्तं कालनिर्णयकारैः। पितृव्यादीनामेकोद्दिष्टं प्राप्तं तद्बाधना
र्थमिदं पार्वणविधिरिति। अथ माघिसंधिः। कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां यः श्राद्धं कुरुते नरः। पंचत्वं तस्य जा
यते नून् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितं इत्यादीनि निषेधवाक्यानि ज्योतिर्बृहस्पतानि तथा याज्ञवल्क्

मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशी। तद्दै पायसमेव स्यात् वर्षासु च मघासु च इत्यादि मानवविधिवाक्यानि
॥५६१॥ तथा मही त्रयोदशी श्राद्धं न कुर्यात् पुत्रवानपि। उपवासं च संक्रांतौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोरित्यादि
नंदिरादि वाक्यानि च पुत्रवत्गृहस्थविषयाणि। निषेधवाक्यानीति केचिन्मन्यंते। तन्न सुदर्शने
हे। यो दशी श्राद्धं पुत्रवान् यः सुतायुषे। एकस्ये वन कुर्यास्ति पार्वणं तु समाचरेत् इति पुत्रवतोने
कागस्य पार्वणं श्राद्धविधानात् ततश्च निषेधवाक्यानि एकवर्गोद्देशेन क्रियमाणश्राद्धवि
षयं वंते तदुक्तं कात्यायनेन। श्राद्धं नैवैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत्। न तथा स्तस्य ये यस्य
प्रजा हिंसंति नस्यते इति। एतद्वचनस्यार्थस्तु पूर्वमुक्त एव। अस्यां त्रयोदश्यां सपिंडश्राद्धं न च
वतीति केचिन्मन्यंते। अयमाभिसंधिः। अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा। युगादिषु च सर्वा ॥५६॥
सु पिंडनिर्वपणादृते इति पुलस्त्यवचनेन नान्दपद त्रयोदश्या युगादित्वात् निषेधस्यास

द्विषयत्वमेव। अस्यां त्रयोदश्यां काम्यं श्राद्धं न कर्तव्यमित्यन्ये मन्यंते। अयमाभिसंधिः। सजातीनां
न वै कृष्णः कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशी। अवश्यं तु युवानोस्य प्रमीयंते नरा गृहे इति। व्यासवचनेन न तथा
त्रयोदश्यां बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु च वंतीत्यापस्तंबवचनेन च श्राद्धं
कर्तुं ज्ञातिश्रैष्ठ्यादि फलसंबंधेन श्राद्धेषु च मरणलक्षणदोषाभिधानात् निषेधवाक्यानां का
म्यश्राद्धविषयत्वमेव। नाद्रपद चतुर्दशी श्राद्धं निर्णीयते। तत्र सर्पबालव्याघ्रशस्त्रविषब्राह्मणानु
द्वं ध्वजललनिमज्जन व्याघ्रवृक्षारोहण दृषत् विद्युत् भृगुपातः नशन माहिष लोहकपाल कुद्दन
१२ दिभिर्मृतानां मनुष्याणां यूनां च मृतानां कृष्णचतुर्दश्यां श्राद्धं कर्तव्यं। नाद्रकृष्णचतुर्दश्यां तु विशे
षेण कर्तव्यं। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे। प्रायोनशनशस्त्राग्निविषोद्बन्धिनां तथा। चतुर्दश्यां तु कर्तव्यं
इत्यानसपिपानेषां नामिन तृष्ट्यर्थमिति निश्चयः। तदुक्तं नागरखंडे। येषां च मृ शस्त्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मृत्युः स्यादपमृत्युरथापि वा। उपसर्गान्मृतानां च विषमृत्युमुपेयुषां। सर्पव्याघ्रहतानां च मृतस्योद्बं-
धनैरपि। श्राद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप। तेषां तस्मिन् कृते तत्र प्रीतास्तत्पक्षजान्वेत्। अपमृ-
त्युरकालमृत्युः यूनां मृत्युरित्यर्थः। यद्रूनृतायुपस्पृष्टानां यन्मरणं तदुपसर्गान्मरणं तत्पक्षजाम-
स्मिन्नपरपक्षे या तिथिस्तस्यां वेत्यर्थः। मरीचिनाप्युक्तं। विषशस्त्रश्वापदाहितिर्यग्ब्राह्मणघातिनां। चतुर्दश्यां
क्रियाः कार्या येषां मृत्युर्विगर्हितः। विषादिभिर्घातो येषामस्तीति तेन तथोक्तास्तेषां। प्रचेतसाप्युक्तं। वृक्षारो-
हणलोहाद्यैर्विद्युज्ज्वालाविषादिभिः। नखिदंष्ट्रिविपन्नानां तेषां शस्ता चतुर्दशीति। अस्यां च दश्यां ए-
तदतिरिक्तानां पितृणां श्राद्धं न कर्तव्यं। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन। प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीं। शस्त्रे-
ण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते इति। अवैधमरणवतामेव चतुर्दश्यां श्राद्धं कर्तव्यं। अत एव वह्निप्रवेशेन वै- ॥११२॥
धमरणवतीनां स्त्रीणां चतुर्दशी श्राद्धं न कर्तव्यं। तदुक्तं कालनिर्णयकौमुद्यां। जलाग्निभ्यां विपन्नानां संन्यासे वा गृहे

न३

पथि। श्राद्धं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशीमिति शाकटायनवचनं प्रायश्चित्ताद्यर्थविहितजलाग्न्यादि
विषयमिति। पुनरपि तैरेवोक्तं। अत एव प्रमीतपत्यो विहिताग्निप्रवेशविधिना अनुमरणकृतां योषिता-
मपि न चतुर्दशी श्राद्धमिति। संग्रामानरानयो वैधमरणे सत्यपि चतुर्दश्यां श्राद्धं कर्तव्यं। तदुक्तं मानवब्रह्म-
पुराणवचनाभ्यां। ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु शस्त्रजाः। आयेने पितरस्त्वस्य ये वै शस्त्रहता रणे। प्रा-
योनशानशास्त्राग्निविशोद्बन्धिनां तथा। चतुर्दश्यां तु कर्तव्यं तत्तृप्त्यर्थमिति निश्चयः। शस्त्रादिहता-
नां चतुर्दशीनिमित्तकं यत् श्राद्धं तत् सपिंडीकरणानंतरं एकोद्दिष्टमेव। तदुक्तं गार्ग्येण। चतुर्दश्यां
तु यच्छ्राद्धं सपिंडीकरणात्परं। एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिन इति। शस्त्रघातिन इति इतरे-
षामपमृत्युमतामुपलक्षणं। तत् पितुः शस्त्रादिहतस्य एकोद्दिष्टं यदि कृष्णचतुर्दश्यां क्रियते तेन
तत्पितामहादितृप्त्यर्थं तस्मिन् कृष्णपक्षे अन्यस्मिन् दिने पार्वणविधिना श्राद्धं कर्तव्यं। तदुक्तं स्मृतौ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

धा०ल०
७४
॥११३॥

न२

कांक्षंति पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतं। तस्मात्तानत्र विधिना तर्पयेत् पायसेन तु। माध्याज्य तिलमिश्रेणेति एि
तामहादेर्महालयेतर्पणीयत्वं श्रुतं। पितृपितामह प्रपितामहानां मध्ये पूर्वोक्तेशस्त्राद्यन्यतमेनैए कस्मिन्मृ
ते द्वयोर्वा मृतयोः सतोंप्यन्यैकं अपरपक्षचतुर्दश्यां एकोदिष्टंश्राद्धं कर्त्तव्यं। नतु क्रमस्मृत्यंतरोए कस्मिन् द्वये
र्वेकोदिष्टविधिरिति। एकस्मिन्निवद्वयोरेकोद्दिष्टे कृते पिरितरस्य अर्थं पार्वणं कर्त्तव्यमेवा एतेषु त्रिष्वपि
शस्त्राद्यन्यतमेन हतेषु सत्सु अस्यां चतुर्दश्यां पार्वणं श्राद्धं कर्त्तव्यं। एकस्मिन् द्वयोर्वेत्यभिधानात् त्रिषु
नैकोद्दिष्टमिति भावः। अपरपक्षचतुर्दश्यां अस्त्रादिना ये मृतास्तेषां पुत्रैः मरणदिने आगते सति स्व
कुलानुसारेण पार्वणं एकोद्दिष्टं वा कुर्यात् हनिमित्तं अपरपक्षचतुर्दश्यां श्राद्धं कर्त्तव्यं। यस्तु ॥११३॥
पार्वणश्राद्धनिषेधश्चतुर्दश्यां स तु चतुर्दशी निमित्तस्यैव नतु कृयाहनिमित्तस्येति सुंदरं। कृयाहनि
मित्तात् पार्वणश्राद्धात् एकोद्दिष्टश्राद्धाद्वा पृथक् चतुर्दशी निमित्तं श्राद्धं न कर्त्तव्यं। नच च

संभावनार्थ
त्ति१ वनरू
चतुर्दशीमित्तश्राद्धस्यासिद्धिरिं वाच्यं तंत्रेणैव तत्सिद्धेः नैकश्राद्धद्वयं कुर्यादिति एकस्मिन्दिने श्राद्धद्वयं निषेधा
त्। यदि काम्यं चतुर्दशी श्राद्धं कर्त्तव्यमिति ज्ञानं भवति तदा शस्त्रादिहत निमित्तं नित्यश्राद्धं कार्यं वा न वा। यदा नित्यं न करोति
तदा काम्येनैव तत्सिद्धिः काम्याग्निहोत्रहोमेन नित्याग्निहोत्रसिद्धिः। यदा पृथक् करोतीति तदा निमित्तं ने दानूनैमित्तिक
वृत्तियुक्ता। यदा चतुर्दश्यां विघ्नादिं भवति तदा अपरे पक्षे कस्यां चित्तिथौ शस्त्रहतस्यापि अवश्यं पार्वणश्राद्धं कर्त्त
व्यं॥ ॥इतिश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशाभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्म
हीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशाभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदे
लवंशाभूषणकल्याणमल्लमहाराजश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशाभूषणमुनिजनेश्वरपर य३
महंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्यौद्रदुनागरा
ती घयाङ्कि कृश्रीदामोदरनंदनश्रीमत्सु निवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणविहृद्वस्तूयमानकाशी

श्रीमदानंद२

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्राल
५
११४

वासश्रीमद्वेदांतवागीशन्नहाचार्यकृते फेलानंदे भाद्रपदापरपक्षश्राद्धकालनिरूपणं॥ ॥अथाष्टकाकालो निर्णीयते पौ
षादिषु त्रिषु मासेषु माघमासे च कृष्णाष्टम्याः अष्टकानाम्यो ऋषिभिः प्रोक्ता तदुक्तं कूर्मपुराणे अमावास्याष्टका
स्तिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु इति। तदुक्तं पद्मपुराणे अग्निष्वात्तपितृकन्यायाः वसुनाम्नापि त्वाशा प्राप्याः इत्यनन्तुष्टी
नायाः भाद्रपदापरपक्षाष्टकात्वेनोत्पत्तिर्दर्शिता प्रोष्टपदाष्टकान्मृयः पितृलोके न विद्यसि। आयुरारोग्यदा नित्यं स
र्वकामफलप्रदेति। मार्गशीर्षे कृष्णाष्टमी अष्टकेति केचित्। तदुक्तं शौनकेनाहेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरप
क्षाणां अष्टमीष्वष्टकाइति अष्टकानामन्तु पश्चाद्धं तीत्यन्वर्थनाम्नाष्टकासमं संख्यात्रिष्टकाद्या वहितानव
म्या अन्वष्टकात्वं इति। तदुक्तं सूत्रकृताम्बोन्वष्टक्यमिति। एतासु अष्टकासु अन्वष्टकासु च पार्वणश्राद्धं मेकृते
यमेवा तदुक्तं वसिष्ठपितामहोभ्यां। आवण्याग्रहायण्योः अन्वष्टकास्वपि पितृभ्यो दद्यात्। अमावास्याव्यती
पातपौर्णमास्यष्टकासु च। विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते इति। अन्वष्टकासु प्रथमं मातृपार्वणं ॥११

पश्चात् पितृपार्वणं बोध्यं। तदुक्तं देवलेन। अष्टकासु च कर्तव्यं श्राद्धं हेमन्तिकासु वै। अन्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्वं त
दिष्यत इति। वृद्धिश्राद्धे श्राद्धिकश्राद्धे अन्वष्टकाश्राद्धे मातृयजनं पृथक् कर्तव्यं अन्यत्र स्वपतिभिः सह मातृ
यजनं कर्तव्यं तदुक्तं स्मृतौ। अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरं तथा। अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सहे
ति। द्वादशापि पूर्णिमाः श्राद्धे अतिशयेन शस्तान्यवं नि। तास्वपि मार्गशीर्ष श्रावणमाघभाद्रपदगताः पूर्णि
माः श्राद्धे अतिशयेन शस्तान्यवंति। तथा व्यतीपातादयोपि श्राद्धे उल्यतमान्यवंति। तदुक्तं पितामहेन। अमा
वास्या व्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु चेति। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे। श्राद्धकालममावास्या नित्यं पार्थिवसत्तम पौ
र्णमासी तथा माघी श्रावणी च नृपोत्तम। प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी। आग्रहायण्यतिक्रान्तौ कृष्णा
स्तिस्रोष्टका इति॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदन
श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

य२ श्रीमदानंद २

शिवपुरीचंद्रचंद्रवंशाभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश।शिवपुरीचंद्रचंद्रवंशाभू
षणगुणिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्धर्मनि
र्णयग्रंथस्य [illegible] ज्ञानीययाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमत्सुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरु
हयुगलनिषेवणविहृद्दष्टस्तूयमानकाशीवासश्रीमद्वेदांतवागीशभट्टाचार्यकृते पिण्डानंदे अपराह्णका
लनिर्णयः॥ ॥अथ अमावास्याश्राद्धकालो निर्णीयते। त्रेधा विभक्तस्य दिवसस्य तृतीयभागे वर्त्त
माने अपराह्णे नित्यं कर्त्तव्यं श्राद्धं कर्त्तव्यं। तदुक्तं कात्यायनेन। पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते। वा
सरस्य तृतीयांशे नातिसंध्यासमीपतः इति। पिंडपितृयज्ञानंतरं क्रियमाणं श्राद्धं। तदुक्तं शातातपेन। दर्शे
श्राद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितं। अपराह्णे पितृणां च तत्प्रदानं प्रशस्यत इति। यदा दिनद्वये दर्शः अप
राह्णवर्त्ती तदा पूर्वः सर्वापराह्णस्थितः सश्राद्धे ग्राह्यः। तदुक्तं कात्यायनेन। पिंडान्वाहार्यकमित्यादिना। यदा

पिंडान्वाहार्यकं २

दिनद्वये दर्शः अपराह्णैकदेशवर्त्ती तदा क्षये आद्यो ग्राह्यः। तदुक्तं। यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत्
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते। क्षीयमाणा द्वितीयदिने सर्वापराह्णव्यापिनी न भवती
त्यर्थः। वृद्धौ तु ऋग्वेदिभिः प्रथमेऽह्नि वर्त्तमानो दर्शो ग्राह्यः। यजुर्वेदिभिः द्वितीये तु वर्त्तमानो ग्राह्यः। सामवेदि
भिः पूर्वो वा परो वा दर्श इच्छया ग्राह्यः। तदुक्तं हारीतेन। त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वा खर्वा च बह्वृचैः। कुहूरध्वर्युभिः का
र्या यथेष्टा सामगैरिति। अयं अमावास्याश्राद्धनिर्णयः। साग्निकाविषय एवोक्तः। तदुक्तं लौगाक्षिणा। सि
नीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि। यो निराग्निद्विजः स्त्रियः शूद्राश्चैव तथैव वर्त्तमाने दर्शे पार्वण
श्राद्धं कुर्युः। तदुक्तं लौगाक्षिणा। स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैरिति। यदा दिनद्वये वर्त्तमा
नो दर्शः एकस्मिन्नेव दिने कुतपं समग्रं व्याप्नोति तदा स एव ग्राह्यः। तदुक्तं हारीतेन। भूता चतुर्दशी यत्र अमा
वास्या प्रतिपन्मिश्रिता पि वा। पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतपकालिकीति। यदा तु दिनद्वये कुत

गोपाल० ॥११६॥ पंचम्यां प्राप्नोति तदा आद्यो ग्राह्यः। तदुक्तं बौधायनेन। घटिकैकाप्यमावास्या प्रतिपत्सु न चेद्यदि। तत्राविद्धा
पितृकर्तव्या दैवे पित्र्ये च कर्मणीति। प्रतिपत्सु घटिकैकापि कर्मकालसंबंधिनी यदि न स्यादित्यर्थ इति का-
लनिर्णयकारैर्व्याख्यातं यदा दर्शः दिनद्वये अल्पं अल्पं कुतपं व्याप्नोति तदा वृद्धिसमत्वयोः उत्तरदिने
वर्तमानो ग्राह्यः। क्षये च पूर्वदिवसे वर्तमानो ग्राह्यः। तदुक्तं प्रचेतसा। सिनीवाली कुहूश्चैव यस्मात्युक्ते श्राद्धक-
र्मणि। स्यातां तेषु मघाद्धे श्राद्धादि स्यात्कथं तदा। तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृता। साम्येपि
च कुहूर्ज्ञेया वेदवेदांगवेदिभिरिति। यदा दर्शो दिनद्वये कुतपं समग्रं व्याप्नोति तदा उत्तरदिने वर्तमा-
नो ग्राह्यः। तदुक्तं प्रचेतसा। तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृतेति दिनद्वये कुतपव्याप्तित्वे ॥११६॥
तिथिवृद्धावेव घटते नान्यथेति भावः। दिनस्य पंचदश मुहूर्ताः भवंति तत्राष्टमो मुहूर्तः

दिन३

कुतपो बोध्यः। तदुक्तं मत्स्यपुराणे। अह्नो मुहूर्ता विज्ञेया दशपंच च सर्वदा। तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः
स्मृत इति। अरुणोदययुक्तस्तु दर्शः पितृतर्पणादौ श्रेष्ठो ज्ञेयः। तदुक्तं वृद्धवसिष्ठेन। अरुणोदय
षयमि ४ वेलायाममावास्या यदा भवेत्। स कालः परमो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयमिति। इदं च तर्पणादि-
ष४ विँति कालनिर्णयकाराः। अत्र बोध्यं। यत्र मुहूर्तमप्यमावास्या प्रतिपद्युपिचेद्भवेत्। तदानी-
मुत्तमं ज्ञेयं पर्वशेषं तु पूर्ववदिति वचनं तत्तुलापुरुषदानादिविषयं बोध्यं। अल्पोपि दर्श-
स्तुलादानादौ ग्राह्यः। तदुक्तं पद्मपुराणे। अमायां प्रतिपद्युक्ता सर्वपापहरा तिथिः। चंद्र-
सूर्यग्रहे तुल्या स्नानदानजपादिष्विति। यच्च घटिकैकाप्यमावास्या न चेद्यदि चतुर्दशी। त-
दा व्यर्थमतो दैवे पित्र्ये कर्मणि चोदितमिति प्रचेतोवचनं तद्दैवपित्र्यप्रधानोपवासविषयं
बोध्यं। दैवपितृतोषकार्यपि दर्शः उपवासव्रतादौ परस्ग्राह्यः। तदुक्तं स्कंदपुराणे। षष्ठका

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी सप्तमीपरविद्धा चतो पोष्यां तिथिपंचकमिति। मिथुनकन्यामक ॥११५॥
रतुलामीनास्थितेरवौ समय देवकार्यविषये दर्शः पूर्वविद्धो ग्राह्यः। एतदन्यपक्षाशिस्थे रवौ उत्त
रो ग्राह्यः। तदुक्तं कात्यायनेन। तुलामकरमीनेषु कन्यायां मिथुने तथा। कृतविद्धा पमावास्या पूज्या
८४ न वर्तितेनतु इति। इदं च देवकार्यविषयमिति कालनिर्णयकृतः॥ ॥इतिश्रीमन्महीमंडलाधी
शशिवपुरीचंद्रचंद्रेलवंशाभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपु
रीचंद्रचंद्रेलवंशाभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रे
लवंशाभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचंद्रेलवंशाभूषण ॥११५॥
८२ मुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनि
धेधर्मनिर्णयग्रंथस्य [illegible]ज्ञातीय याज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनाम

श्रीसदानंद१

८३

यणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणविदग्धहंसस्वरूपमानकाशीवासश्रीमद्वेदांतवा
गीशनंदाचार्यकृते फलानंदे अमावास्या श्राद्धकालनिर्णयः॥ ॥अथायनादयः श्राद्धकालानिरूप्यंते॥
॥संक्रमणतुलामेषसंक्रमणात्मकविषुवमकरकर्कसंक्रमणात्मकायनव्यतीपातस्वजन्मनक्षत्र
ष्टका। युगादिचंद्रसूर्यग्रहणेषु श्राद्धंशुभं भवति इदं च श्राद्धं नित्यकाम्यं भवति अग्निहोत्रवत्।
तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे। आदित्यसंक्रमे चैव विषुवे चायनद्वये। व्यतीपाते अथ जन्मर्क्षे चंद्रसूर्यग्र
हस्तथा। एतास्तु श्राद्धकालाश्च काम्यानाह प्रजापतिः। तदुक्तं विष्णुपुराणे। उपप्लवे चंद्रमसो
रवेश्च षष्ठातेष्टकास्वयनद्वये च। पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्य
इति। पानीयमपि दातव्यमिति वचनेन नित्यत्वमुक्तमिति भावः। संक्रमविषुवायनानां यथा पूर्वं प्राश
स्त्यं बोध्यं। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे। श्राद्धे संक्रमणं भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते। विषुवद्वितयं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नदत्पिंडवर्जनं न भवति २

गोपाल० प०४८० ११११॥

तत्रायने द्वे विशेषतः इति। इदं श्राद्धं पिंडरहितं कर्त्तव्यं। तदुक्तं। अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्दि-
ये तथा। संक्रांतिषु च कर्त्तव्यं पिंडनिर्वपणादृते। अष्टकास्वपि च कर्त्तव्यं तिथि। छिंदुमृति हये। अत्र
संक्रमणादिषु दैवान्न्यादिक्षयाहादिनिमित्तेः श्राद्धं भवति। अयनद्वितये श्राद्धमित्यस्मात् सं-
क्रमणादिनिमित्तए वश्राद्धे पिंडवर्जनं सुदर्शमितिभावः। दर्शजन्मदिनबांधवमरणप्रशस्तन्व-
नादिक्रसंपंस्तु मघायुक्तत्रयोदश्यां तीर्थयिग्रहपीडायां च दुःस्वप्नदर्शने श्राद्धं छायां श्राद्धं कर्त्तव्यं।
तदुक्तं कूर्मपुराणे। अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु। तिस्रश्चान्वष्टकाः पुण्या
माघी पंचदशी तथा। त्रयोदशी मघायुक्ता वर्षासु च विशेषतः। तस्य पाकश्राद्धकाला नित्याः
प्रोक्ता दिने दिने। नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। बांधवानां च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा।
काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यंते ग्रहणादिषु। अयने विषुवे चैव व्यतीपाते त्वनंतकं। ... ग

मन्नयं श्राद्धं तथा जन्मदिने ष्वपीति। तदुक्तं मार्कंडेयपुराणे। विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येंदुग्रह गा-
यने। विषुवे रविसंक्रांतौ व्यतीपाते च पुत्रक। श्राद्धार्हद्रव्यसंपत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने। जन्मर्क्षे
ग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छयेति। इच्छया श्राद्धं प्रतिरूप्यो। गजछायायां श्राद्धं कर्त्तव्यं। तदुक्तं।
याऽगजछात्रेयं प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्। द्वितीयदा सूर्यो हस्तगतो न भवति त्रयोदशी तिथिर्न
भवति चंद्रः मघास्थो न भवति तदा गजछाया कथ्यते। अथवा सूर्यचंद्रमसौ दर्शे हि हस्तगतौ न
भवतस्तदा गजछाया कथ्यते। अथवा दर्शांते वै ग्रहणं न भवति तदा गजछाया कथ्यते।
तदुक्तं स्कांदे। यदेंदुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः। तिथिर्वैश्ववली या च गजछायेति सा
स्मृतेति। पितृदैवत्यं मघा। हंसः सूर्यः। करो हस्तः। वैश्ववली त्रयोदशी। तथा। हंसहंस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गोपाल
ध०
॥११८॥

।स्थिते पातुत्रमावास्या करान्विता।साङ्गे यात्कुंजरछायाइति बौधायनोऽब्रवीत्।हंसः सूर्यः
तद्दैवतत्वात्।हंसनक्षत्रमपि हंसः।करान्विता चंद्रयुक्तहस्तान्विता। तदा सैंहिकेयो यदा
सूर्यं ग्रसते पर्वसंधिषु गजच्छायेति सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेदिति।सैंहिकेयः स्वर्भानुः
॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्री
मन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमं
डलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्मही
मंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णच ॥११९॥
रणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्य
भागजातीययाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरण
श्रीनरानंद। य३

ग्रन्नीवास।

सरसीरुहयुगलनिषेवणविहितदुग्धसरूपमानश्रीमद्वेदांतवागीशभट्टाचार्यकृते फलानंदेत्र्ययनश्रा
द्धकालनिरूपणं॥ ॥अथ मघाश्राद्धकालो निर्णीयते॥ मघासु पुत्रवतापिंडरहितं श्राद्धं कर्त
व्यं।तदुक्तं वायुपुराणे। भविष्यत्पुराणे। मघासु कुर्वन् श्राद्धानि मर्त्यान् कामानवाप्नु
यात्।प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवंति पितरस्तदा।संक्रांत्यामुपवासेन पारणेन च वर्जितं॥ मघायां पिं
डदानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति।इदं श्राद्धं वर्षासु प्रशस्तं। न वा... तदुक्तं वायुपुराणे।पितापितामह
श्चैव तथैव प्रपितामहः।जाते पुत्रे निरीक्षंते शकुंता इव पिप्पलं।मधुमांसेन खड्गेन पयसा पायसेन वा।एष
नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु चेति।एतत् मघाश्राद्धं विभक्ता अपि भ्रातरो मिलित्वैव कुर्युः।तदुक्तं
विभक्ता वा विभक्ता वा कुर्युः श्राद्धं सदैव हि।मघासु चान्यतो न्यत्र नाधिकारः पृथक्कचिनेति॥ ॥इति श्रीम
न्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रलवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्मंडलाधीशशिव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रीमन्महीमंडलाचीशशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशाभूषणर
य२

पुरीचंद्रचंद्रकुलवंशाभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशाभूषणक
ल्याणमल्लमहाराजनंदनंगुनिर्जनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहारा
जस्ययशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्य [illegible] तीयपाडिक्श्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसं
रस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिजेवणविदुर्दूसन्नूयमानकाशीवासश्रीमद्देदांतवागीशभट्टाचार्यकृ
तेंफलानंदेमयाश्राद्धकालनिरूपणं॥ - ॥अथकाम्यश्राद्धकालानिरूपंते॥अश्विन्यादिषुसर्वेषु
नक्षत्रेषु स्वर्गादिफलकामनयाश्राद्धंकर्त्तव्यं।तदुक्तंविष्णुधर्मोत्तरे।स्वर्गमपत्यानितथाब्रह्मवर्च
समेवचाशौर्य्यलोकर्मणोसिद्धिंद्युवैवृष्टिंनयाश्रियंसर्वान्कामांश्चसौभाग्यंधर्मज्ञातिप्रधानतां॥रू ॥१२०॥
पपुत्रांश्चतनयांश्चापिश्चर्यधनसंपदं।जनकेसुहृदांराज्यंसफलांचतथाकृषिं।सह्रदयानवानां गृहंगांश्च
लोकंचसर्वान्कामांस्तथैवच।अश्लेषांकामांस्तथासर्वान्बलमारोग्यमेवच।कृष्णं-

तुरगांश्चैववजी।वितं।कृत्तिकादिनरणंतेनक्रमादुडुगणेनरः।एकैकस्मिन्क्रमात्कुर्वन्श्राद्धमाप्नो
त्यसंशयामिति।प्रतिपदादिसर्वासुसंतिथिषुसुतादिफलकामनयाश्राद्धंकर्त्तव्यं।तदुक्तंमनुना।
कुर्वन्प्रतिपदिश्राद्धंसुरूपानूलभतेसुतान्।कन्यकांतुद्वितीयायांतृतीयायांतुवंदिनः।पशू
न्क्षुद्रान्चतुर्थ्यांतुपंचम्यांशोभनानुसुतान्।षष्ठ्यांद्यूतंकृषिंचापिसप्तम्यांलभतेनरः
अष्टम्यामपिवाणिज्यंलभतेश्राद्धदःसदा।स्यान्नवम्यामेकखुरंदशम्यांद्विखुरंबहु।एकादश्यांतथारौप्यं
ब्रह्मवर्चस्विनःसुतान्।द्वादश्यांजातरूपंचरजतंकुप्यमेवच।ज्ञातिश्रैष्ठ्यंत्रयोदश्यांचतुर्दश्यांतुसुप्रजाः।
प्रीयंतेपितरश्चास्ययेशस्त्रहतारणे।इत्यादीश्चविनिर्दिष्टान्विपुलान्मनसःप्रियान्।श्राद्ध
दःपंचदश्यांतुसर्वान्कामान्समश्नुतइति।वेदिनरस्तावकान्।आदित्यादिसर्वेषुवारेषुआरोग्या
दिकामनयाश्राद्धंकर्त्तव्यं।तदुक्तंविष्णुधर्मोत्तरे।आरोग्यमथसौभाग्यंसमरेविजयंतथा।सर्वान्का

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥१२१॥

मांसंतथाविद्यांधनंजीवितमेवच। आदित्यादिदिनेषष्ठ्यांश्राद्धंकुर्वन्सदानरः। क्रमेणैतेदवाप्नोतिनात्रका
र्याविचारणेति। अश्लेषामघारोहिणीहस्ताःयदारविदिनेतदैवपुत्तदापुत्रकामः पूर्वदिनेउपवासेकृ
त्वाविध्युक्तप्रकारेणसूर्यंप्रपूज्यपित्र्याश्राद्धंकुर्वीत। तत्रकृत्वामध्यमंपिंडंप्राश्यसमाप्तिंकुर्यादिति
तदुक्तंभविष्यत्पुराणे। पंचतारंतुवैयत्रनक्षत्रंगोवृषध्वजे। वारेतुदेवदेवस्यवासरःपुत्रदःस्मृतः। उप
वासोत्रवैतत्रश्राद्धंकार्यंतथात्रवैतु। प्राशनंचापिपिंडस्यमध्यमस्यप्रकीर्त्तितं। सोपवासस्तुचैतत्क्षये
प्रपूज्यैतत्रगोपतिमिति पंचतारंरोहिण्यश्लेषामघाहस्ताख्यानिनक्षत्राणि। श्रेष्ठोगौर्गोवृषःसःध्वजो
यस्यसःउपवासःशनिवारेरवियुक्तायांसप्तम्यांसोमयुक्तायाममायांभौमयुक्तायांचतुर्दश्यांशुक्रे
णभौमेनवाबुधयुक्तायांचतुर्थ्यांश्राद्धंकर्त्तव्यं। तदुक्तंस्कंदपुराणे। अमायांयदिसोमःस्यात्सप्तम्यांवैदि ॥१२१॥
वाकरः। चतुर्दश्यांचतुर्थ्यांचवासरोमंगलस्यतु। तदाश्राद्धंप्रकर्त्तव्यंपितॄणांतृप्तिमिच्छता। षष्टिर्वर्ष

पितरो यत्र प... तत्र मा... इति श्लोके ...

सहस्राणिषष्टिर्वर्षशतानिचानंदंतिपितरस्तस्यविमानवरमाश्रिताः। इति। तदुक्तंब्रह्मपुराणे। शुक्रां
गारकयुक्तायांचतुर्थ्यांप्रजायतेयदा। श्राद्धयाश्राद्धकृन्नविप्रोनप्रेतोजायतेमृतइति। पितृपितामहप्र
पितामहेभ्यःउपरियेवर्त्तमानास्त्रयस्तेनांदीमुखसंज्ञाभवंति। तेचप्रोष्ठपद्यांयष्टव्याः। प्रोष्ठपद्य
तिरिक्तस्थलेपितृपितामहप्रपितामहास्त्रयोनांदीमुखसंज्ञाभवंतिनतुतदुपरितनास्त्र
यः। तदुक्तंब्रह्मपुराणे। नांदीमुखानांप्रत्यब्दंकन्याराशिगतेरवौ। पौर्णमास्यांतुकर्त्तव्यंवराहवच
नंयथा। येस्युःपितामहादूर्ध्वंतेस्युर्नांदीमुखास्त्रयइति। पितामहशब्देनप्रपितामहोलक्ष्यते। तदुक्तं
पितापितामहश्चैवतथैवप्रपितामहः। त्रयोह्यश्रुमुखाह्येतेपितरःसंप्रकीर्त्तिताः। तेभ्यःपूर्वेत्रयोयेतु
तेतुनांदीमुखाअपीति इयंनांदीमुखसंज्ञाभाद्रपदपूर्णिमानिमित्तश्राद्धविषयानत्वन्यनांदीश्राद्धविषया
तदुक्तंकालनिर्णयकारैः। अस्यनांदीमुखवचनस्यैतत्पूर्णमासीनिमित्तश्राद्धविधिनैकवाक्यतापर

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रीमदानंद५

गोपाल॰
प॰ध॰
॥१२२॥

त्वात् श्राद्धांतरे नांदीमुखश्राद्धेन प्रपितामहान् परे त्रयो न ग्राह्या इति॥ ॥इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशिव
पुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभू
षणमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणकल्याणमल्ल
महाराजनंदनश्रीमन्मंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमुनिंजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृ ५४
ष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्य हृदन[illegible] ज्ञातीययाज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीम
न्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणविद्वद्वंसस्तूयमानकाशीवासश्री
मद्वेदांतवागीशभट्टाचार्यकृते फलानंदे काम्यश्राद्धकालनिरूपणं॥ ॥अथ क्षयाहश्राद्धकालो नि ॥१२२॥
रूप्यते। यस्मिन् मासे पक्षे तिथौ च यस्य मरणं भवति तस्य प्रतिवर्षं तस्मिन् मासि तस्मिन् पक्षे तस्मिं
स्तिथौ तस्य श्राद्धं कर्तव्यं। तिथिश्च मरणसमये विद्यमाना ग्राह्या। तदुक्तं व्यासेन। मासपक्षति

थिस्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियतेऽहनि। प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुरिति। अत्राब्दिके चांद्रो मासो ग्राह्यः। तदुक्तं
व्यासेन। विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनः स्मृतः। आब्दिके पितृकार्ये च मासश्चांद्रमसः स्मृत इति। य
दाऽधिकमासे मृत्युर्यस्य भवति तदा यदा तौ सूर्यो भवति तदा सौर्ये पुनः कदाचिदधिमासे आगते
तस्य वार्षिकं श्राद्धं अधिमासेऽपि कार्यमिति पुरस्ताद्भाणि। तदुक्तं स्मृतौ। अधिमासे विपत्तिश्च तत्सौरंम
नं प्रकल्पयेत्। स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिंडोदकादिषु। इति। पुत्रेण मात्रा पित्रोः वार्षिकं कर्तव्यं। पुत्ररहितयोः
पितृव्यज्येष्ठभ्रात्रो नियमेन वार्षिकं कर्तव्यं। यो यस्य वार्षिकेऽधिक्रियते तेन तस्य वार्षिकं कर्तव्यं।
तदुक्तं ब्रह्मपुराणे। प्रतिसंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृतेऽहनि। पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य
चैव हीति। एतच्चाधिकारिमात्रोपलक्षणमिति कालनिर्णयकारैरुक्तं। पिता पुत्रस्य श्राद्धं न कुर्यात्।
ज्येष्ठभ्राता कनिष्ठभ्रातुः श्राद्धं न कुर्यात्। यदि स्नेहो भवति तदा पितृज्येष्ठभ्रातरौ पुत्रानुजयोः प्रे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न कार्यं कुर्वीतां सपिंडीकरणं विहायैवं तदुक्तं। न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाग्रजः। अपि स्नेहेन कुर्वीत
सपिंडीकरणं विनेति। तदुक्तं बौधायनेन। पित्रा श्राद्धं न कर्तव्यं पुत्राणां तु कदाचन। भ्रात्रा चैव न कर्तव्यं भ्रातॄणां तु
कनीयसां। अपि स्नेहेन कुर्वीत सपिंडीकरणं विनेति। तथापि तथ्य भ्रातृमातॄणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत्। एकोद्दि
ष्टं कनिष्ठानां दंपत्योः पार्वणं मिथः। एतन्मोहान्निरप्राप्य एकोद्दिष्टविधानं। ननु श्राद्धं ब्रह्मचारिणा न कर्तव्यं न
नु श्राद्धदिने स्त्रिया ऋतुदानप्रसंगे किं कर्तव्यमिति चेन्नु शृणु। कर्तव्यमेव ऋतुदानं। तदुक्तं मिताक्षराकारेण। यतो
यत्र ब्रह्मचर्यं श्राद्धादिषु चोदितं तत्र गच्छतो पि ब्रह्मचर्यस्य [illegible] लन दोषो नास्तीति। ननु सांगं कृत्वापि तच्छेषं
भोक्तव्यं एव नोपवासः कर्तव्यः। तदुक्तं स्मृतौ। ततो नित्यक्रियां कृत्वा भोजयेच्च तथा पितॄन्। ततस्तदन्नं भुंजी
त सह भृत्यादिभिर्नर इति। नन्वेवं सति एकादश्यां श्राद्धे कृते सति भोक्तव्यमिति चेन्न। उपवासो यदा नित्यः श्रा ॥१२२॥
द्धं नैमित्तिकं भवेत्। उपवासं तदा कुर्याद्घ्राय पितृसेवितमिति। एकादश्यां श्राद्धे तु पितृसेवितान्न

कात्यायनवचनात् १

घ्राणमेव कर्तव्यं। यजमानेन न तु स्वप्नेपि भोक्तव्यमिति सुंदरं॥ ॥ इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपु
रीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्र वंशभूष
णमानसिंहमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराज
नंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रकुलवंशभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्ण ५४
चरणारविंदयुगलभृंगश्रीगोपालमहाराजस्ययशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्य [illegible] ज्ञाती
याज्ञिकश्रीदामोदरनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगनिषेवणविह
ह्मसह्यमान काशीवासश्रीमद्वेदांतवागीशाचार्यकृते फलानंदे हृयाहकालनिरूपणं॥ ॥
अथ हृयाहद्वैधकालो निर्णीयते॥ यदा दिनद्वये ऽपराह्णैकदेशं विषमं व्याप्नोति सा तिथिः पार्वणे ऽ
धिकापराह्णव्यापिनी ग्राह्या। तदुक्तं ऽपराह्णव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत् द्वितीया तु सामस्त्येन त्र प

या तिथिः २ श्रीमदानंद ५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

राह्णं दिनद्वये व्याप्नोति सा तिथिर्वृद्धा बुधैरपराह्निका। ह्रासे साम्ये योऽश्वपूर्वा तदुक्तं बौधायनेन। अपराह्णद्वयव्यापिन्यतीतस्य यदा तिथिः। क्षये पूर्वा तु कर्तव्या वृद्धौ कार्या तथोत्तरेति। अतीतस्य मृतस्य। साम्ये तु सुमंतुनाप्युक्तं। द्वयहे तु व्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्य तया तिथिः। पूर्वस्यां निर्वपेत् पिंडं इत्यांगिरसमुनि ऋषिनमिति। यदि दिनद्वयेऽपराह्णं नैव स्पृशति अथवा दिनद्वये समम् अपराह्णं व्याप्नोति सा पूर्वैव भवति। दिनद्वये यदपराह्णव्याप्त्यभावे सुमंतुनोक्तं। नैवं हि व्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्य तया तिथिः। पूर्वविद्धैव कर्तव्या त्रिमुहूर्ताऽपि या भवेदिति। दिनद्वये यदपराह्णव्याप्तेरुद्वाहे तु व्यापिनी चेत्स्यादित्यादि वचनान्मृत्यु। पार्वणश्राद्धं कुतपे आरभ्य अपराह्णे वा। तदुक्तं मत्स्यपुराणे। मध्याह्ने सर्वदा यस्मात् मंदीभवति भास्करः तस्मादनंतफलदस्तत्रारंभो विशिष्यत इति। तदुक्तं विष्णुना। यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे। विद्यमानो भवेदंगं नोज्झितोपक्रमेण त्विति। उक्तेषु अपराह्णेषु यः सूक्ष्मः स अत्र ग्राह्यः। ॥१२४॥

तदुक्तं कालनिर्णयकारैः। अत्रापराह्णः सूक्ष्मः कालः पूर्वाह्णादिकालप्रकरणे वक्ष्यमाणेष्वपराह्णेषु अन्यतमो वेदितव्य इति॥ ॥ इति श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रबुंदेलवंशभूषणमेदिनीमल्लमहाराजनंदन श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रबुंदेलवंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदन श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रबुंदेलवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदन श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रबुंदेलवंशभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगलभृंगश्रीजोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्य ... नागरज्ञातीय याज्ञिकश्रीदामोदरनंदन श्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणविहंगसस्तूयमानकाशीवासश्रीमहादेव वागीशभट्टाचार्यकृते फलानंदे क्षयाहद्वैधकालनिरूपणं॥ ॥ अथ क्षयाहाज्ञाने कालो निरूप्यते॥ यदा प्रोषितस्य पक्षो मासो ज्ञातो न तु तिथिश्च न ज्ञाता तदा तस्मिन्मासे तस्मिन् पक्षे क्षयाह

श्रीमदानंद ...

श्या०ल० ॥१२५॥ एकादशीस्यात्।यदामासोज्ञातोनवतिपक्षतिथीनज्ञातौ।तदाकृष्णैकादशीग्राह्या।अथवाअमाग्राह्या।
अमाकृष्णैकादश्योरसंभवेशुक्लैकादशीग्राह्या।तदुक्तंबृहस्पतिना।नज्ञायतेमृताहश्चेत्प्रमीतेप्रोषिते
तस्यानिमासश्चेत्प्रतिविज्ञातःतद्दर्शेस्यात्तदामृताहनीति।मृताहनियत्कर्तव्यंतद्दितिविशेषः।अस्मिन्नेवविषये
मरीचिनाप्युक्तं।श्राद्धविघ्नेसमुत्पन्नेअविज्ञातेमृतेहनि।एकादश्यांतुकर्तव्यंकृष्णपक्षेविशेषतइति।अ
त्रविशेषतइतिकृष्णपक्षस्यप्राशस्त्याभिधानं।तेनशुक्लपक्षोप्यनुमतइतिगम्यते।तदुक्तंकालनिर्ण
यकारैः।ननमश्चशुक्लकृष्णैकादश्योर्विकल्पेप्राप्तेएवंचावस्थामासेपक्षेवाविज्ञातेतिथिमात्रस्यापरि
ज्ञानेकार्यं।विज्ञातपक्षत्यागेकारणाभावात्।पक्षस्यापरिज्ञानेकृष्णैकादश्यांतदलाभेशुक्लैकादश्याम
पीति।यदामासपक्षतिथीनामज्ञानंतदामार्गशीर्षमाघभाद्रपदानांमध्येअन्यतमस्यअमाग्राह्या॥ ॥१२५॥
तदुक्तंभविष्यत्पुराणे।नजानातिदिनंयस्तुमासंवाप्यमराधिप।तेअरुणेनद्विजश्रेष्ठविचार्यं।मृताहं

योनजानातिमानवोपिनतात्मजः।तेनकार्यममावास्यांश्राद्धंसंवत्सरंनृपेति।सामान्योक्तेःतत्रैवाह्नि
नाज्ञानेमासाज्ञानेभाद्रपदमार्गमाघाउक्ताअतस्तन्मासवर्त्तिनीअमाग्राह्येतिभावः।तदुक्तंप्रचा
सखंडे।मृताहंयोनजानातिमासंवापिकदाचन।तेनकार्यममावास्यांश्राद्धंमाघेथमार्गकइति।यदा
तिथिमात्रंज्ञायतेमासश्चनज्ञायतेतदामार्गशीर्षमाघभाद्रपदानांमध्येएकस्यसातिथिर्ग्राह्या॥
तदुक्तंभविष्यत्पुराणे।दिनमेवतुजानातिमासंनैवतुयोजनः।मार्गशीर्षेथवाभाद्रेमाघेवाथसमा
चरेदिति।यस्तुदेशांतरेमृतोस्तितस्यमासतिथ्यज्ञानेप्रस्थानकालीनमासतिथिर्ग्राह्या।तदुक्तंबृ धीर
हस्पतिना।दिनमासौनचेद्विज्ञातौमरणस्ययदापुनः।प्रस्थानदिनमासौतुग्राह्यौपूर्वोक्तया
दिशेति।यदातुप्रोषितप्रस्थानसंबंधिमासतिथ्यज्ञानंतदामृतिश्रवणकालिकमासतिथीग्रा
ह्यौ।तौपूर्वोक्तक्रमेणाल्पेति।यदाप्रस्थानंतदुक्तंभविष्योत्तरे।मृतवार्त्ताश्रुतेर्ग्राह्यौतौपूर्वोक्तक्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

काल द

मे णात्विति। यदा प्रस्थानदिनं वार्त्ताश्रवणदिनं च न ज्ञातं मासश्च न ज्ञातः तदा तस्मिन् मासि त्र्यमावास्या ग्राह्या॥
प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ। पूर्वोक्रियादि शेतिवचनात् तथा मृतवार्त्ताश्रुतेर्ग्राह्यौ [illegible] नो पूर्वोक्तक्रमेण
त्विति वचनात् पूर्वोक्तप्रकारस्योक्तत्वात् सचेन्न ज्ञायते मृताहः [illegible] श्रवणादिनोक्तो ग्राह्य इति भावः। यदि तन्मासोऽन ज्ञा
तस्तिथिश्च न ज्ञाता तदा मार्गादिमासस्थितो दर्शो ग्राह्यः। पूर्वोक्तप्रकारेण दिनमेव विजानातीति वच
नात् [illegible] दिति भावः। गमनकालश्रवणकालयोर्वर्त्तमानयोर्मासदिवसयोः स्मरणं चेत् तदा मार्गादिगता त्र्य
मावास्या ग्राह्या। मृतस्याहर्न जानाति मासं वापि कथंचनेत्युक्तत्वात् कथंचन मरणप्रस्थानश्रवणरूपेण न जा ॥१२६॥
नातीत्यर्थः। यस्य देशान्तरगतस्य मरणं जीवनं वा न ज्ञायते तस्य पंचदशवर्षानन्तरं प्रतिकृतिं कृत्वा तां च संस्कृ
त्य तस्य प्रोषितस्य दाहदिवसमारभ्य त्र्यहं कर्म संचयनादि त्रयाह्निकान्तं कुर्यात्। दाहदिवस एव त्र्याह्निक
व्र र्मणि भवति। तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे कर्णेय नापि तरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव चागतिः। ऊर्ध्वं पंचदशाद् वर्षान् कृत्वा

य५ तत्प्रतिरूपकं। कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः। दाहादीन्येव सर्वाणि संचरेदिति। पितरीत्येत
त्प्रोषितमात्रस्योपलक्षणं॥ ॥ इति श्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचन्द्र [illegible] वंशभूषणमेदिनीम
ल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचन्द्र [illegible] वंशभूषणमानसिंहमहाराजनंदनश्री
मन्महीमंडलाधीश शिवपुरीचंद्रचन्द्रकुलवंशभूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडला
धीश शिवपुरीचंद्रचन्द्रकुलवंशभूषणमुनिजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगल
भृंग श्रीगोपालमहाराजस्य यशोनिधेर्धर्मनिर्णयग्रंथस्य [illegible] ज्ञातीय याज्ञिक श्रीदा
मोदरनंदन श्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणविद्व
काशीवास सत्कृयमानश्रीमद्दुर्गानवाग्गीशभट्टाचार्यकृते फलानंदे श्राद्धाशौचे काललनिरूपणं॥ ॥ अथ
वृद्धिश्राद्धकालो निरूप्यते। मांगल्यगृहप्रवेशवृषोत्सर्गप्रतिष्ठायज्ञारम्भेषु नांदीमुखसंज्ञ

श्रीमदानंद ४

गोपाल॰
प॰ध॰
॥१२७॥

नुपितॄन्यजेत्। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे। कर्मण्यथाभ्युदयिके मांगल्ये चातिशोभने। जन्मन्यथोपनयने वि
वाहे पुत्रकस्य च। पितॄन्नांदीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकं। तथा चाश्वालिः। यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु
मेखलाबंधमोक्षयोः। पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत्। तदुक्तं विष्णुपुराणे। कन्यापुत्र
विवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः। नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा। सीमंतोन्नयने चैव पुत्रा
दिमुखदर्शने। नांदीमुखपितृगणं पूजयेत्प्रयतो गृही। इति। गर्भाधानप्रभृतिषु संस्कारेषु पुत्रस्य
प्रथमविवाहांतेषु पिता स्वपितॄन् यजेत्। पुत्रः प्रथमविवाहानंतरं यदा वृद्धिश्राद्धं करोति
तदा पितरि जीवति पितुर्याज्यान् यजेत्। अन्यथा पित्रादीन्। तदुक्तं कात्यायनेन। स्वपितृभ्यः पि ॥१२७॥
ता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु। पिंडानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात्। इति। संस्कारा उक्ताः।
कालनिर्णयकारैरप्युक्तं। तत्र तेषु विवाहांतेषु सुतसंस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यो दद्यात्।

पितृपार्वणं कर्मदिवसेकार्त्यंर

२४

म॰१॰ शेषसंस्कारकर्मणि तु सुत एवेति। एतच्छ्राद्धं पार्वणत्रयेण भवति। तत्र मातृपार्वणं कर्मणः प्रथमदि
वसे कर्तव्यं। मातामहपार्वणं तु कर्मणः उत्तरदिने कर्तव्यं। तदुक्तं वसिष्ठेन। पूर्वेद्युर्मातृकं श्राद्धं कर्माहे पैतृकं
घु॰२॰ तथा। उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु इति। दिनत्रये यदि अशक्तः तदा कर्मणः पूर्वदिने पार्वणत्रयेण श्राद्धं कु
र्यात्। तदुक्तं वृद्धशातातपेन। पृथग्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन्पूर्ववासरे। श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तं
त्रिकमिति। अथवा कर्मणः पूर्वदिने पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णेषु श्राद्धत्रयं कर्तव्यं। तदुक्तं शातातपेन। पू
र्वाह्णे मातृकं श्राद्धं मध्याह्ने पैतृकं तथा। ततो मातामहानां तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतमिति। तत्राप्यसामर्थ्ये कर्मणः
पूर्वदिवसे मातृपूर्वकं श्राद्धं कर्तव्यं पूर्वाह्णे। तदुक्तं वृद्धमनुना। अलाभे भिन्नकालानां नांदीश्राद्धत्रयं बुधः।
पूर्वेद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकमिति। ॥ इति श्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंदेलवंशभूषण
मेदिनीमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडलाधीशशिवपुरीचंद्रचंद्रवंशभूषणमानसिंहमहाराजेन
कर्मणः पूर्वदिने पूर्वाह्णे पार्वणत्रयेण श्राद्धं कुर्यात् असामर्थ्ये तु तदा कर्म
... तस्मै ... पार्वणत्रयेण श्राद्धं कुर्यात् न चापि शेष ...

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दनश्रीमन्महीमंडलाधीशाशीवपुरीचंदेल वंशानूषणकल्याणमल्लमहाराजनंदनश्रीमन्महीमंडला
दनश्रीमन्महीमंडलाधीशाशीवपुरीचंदेल वंशानूषणमुनिंजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगल
धीशाशिवपुरीचंद चंदेल वंशानूषणमुनिंजनेश्वरपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणारविंदयुगल
भृंगश्रीगोपालमहाराजस्ययशोनिधेधर्मनिर्णयग्रंथस्यद्दृंद्वनागरजातीययाज्ञिकश्रीदामोद
रनंदनश्रीमन्मुनिवरनारायणसरस्वतीचरणसरसीरुहयुगलनिषेवणाविद्वद्वंसस्वरूपमान
कारीवासश्रीमद्वेदांतवागीशमहाचार्यकृतेफ[illegible]नंदे वृद्धिश्राद्धनिरूपकः॥ फलानंदः संपू
र्णः॥ ॥७॥ ॥श्रीगोपालमहाराजयशोनिधिरचंल्लिरः॥जीयाद्यानन्दिवानंदेधर्मनिर्णयलडकः॥
॥इतिवेदांतवागीशमहाचार्येणिहेघ[illegible]रूयोन्रूयोनमस्कृत्यपाचतेहिकृ[illegible]निधिः॥२॥ ॥१२८॥

~~वेद्यादानस्यमात्[illegible] [illegible]तिर्वर्धकोटि रितेनत्रापिसर्वकानाधिकस्याथेन [illegible]~~
~~गहहकाराद्धिज[illegible]घरो[illegible] [illegible]पतिश्लिनि[illegible] [illegible]कण्णोपा~~
~~लपस्वीशम्बर[illegible]तिनवेदांतवागीश्वरपंडितेनगोपालनृपालयशोनिधिर्योनाम्नानिदं चारुवित~~
हिकारंपा॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts